

HAJDÚSÁGI KÖZLEMÉNYEK

3.

BENCSEK JÁNOS

A paraszti közösség gazdasági tevékenysége

(Fejezet Polgár történetéből)

BENCsik JÁNOS

*A paraszti közösség
gazdasági tevékenysége*

Felelős kiadó: Tóth József.
Heves m. Nyomda Vállalat Eger, Ig.: Solymos József.
74 2765 100

A PARASZTI KÖZÖSSÉG GAZDASÁGI TEVÉKENYSÉGE

BENCSIK JÁNOS

Az a változatos, nagy kiterjedésű, Tisza menti táj, amelynek a Polgár-ra telepített hajdúk, majd a XVIII. század elején betelepült új lakosok birtokába jutottak, Dob, Nánás, Böszörmény és a Tisza között terült el, s a Hortobágy északi legelőterületét is magában foglalta. Mivel Polgárhoz kapcsolták az elnéptelenedett Szentmargita határát is, délről Újvárossal és Csegével szomszédosak, noha a két falu határa sem a hajdú korban, sem a későbbiekben nem tartozott szervesen össze. Mindig különálló határként tesznek említést a pusztá Szentmargitáról. Az 1643-as hajdú statumban is ez áll: „Az szent margitai föld pedig a Folyáson túl, mikorra az idő eljő a kaszától nem leszén tilalmas, hanem a ki magát merészelve, szabadon kaszálhattya és száríthattya”.¹ Az újraterelődést szorgalmazó egri káptalani deklaráció szintén külön kezeli Polgárt és Szentmargitát, éspe dig: „... hogy mind ezekhez képest jobb, hasznosabb és alkalmasabb módgyok legyen az oda menendő Gazdáknak, Polgárhoz még adjungáltatik (hozzácsatoltatik) Csősz és Kékes Egyháza nevű, Polgárral határos Puszták, Margitához pedig Szent Miklós nevű, azzal hasonló képpen határos Praedium....”² Világosan kiderül az idézett szövegrészletből, hogy a földesuraság azt tervezte, hogy Szentmargitára is jobbágyokat telepít. Ennek ellenére Szentmargita nem települt újjá.

Polgár és Szentmargita határának tekintélyes részét gyakran évente többször is elárasztotta a medréről kilépő Tisza.

Földművelésre tehát csak az árvízmentes *hátakat* használhatták. Tavaszi olvadáskor vagy, ha esős idő járta, „Harmad napok alatt felettébb megáradott annyira, hogy a Tiszából (a víz) mindenütt szét mégyen, és már a réteket is igen elborította”.³ Ilyenkor nemcsak a réteken, a kaszálókon, hanem a szántóművelésre alkalmas, hátasabb határrészekeken is, részben az esőzés és az árvíz, részben a szikes talaj következtében, gyengébb termés volt. Joggal panaszzalják az úrbérrendezés ügyében eljárók előtt (1772) „ezen Mező Városnak lakossai, hogy mind az három járás beli földjük igen ienekesek és esős időben avagy árvizeknek idejében rajtok megállván a víz, sok károkat okoz vetéseikben, azokat tövestül kiáztatván”.⁴ 1839-ben pl. így

1. Komáromy András: A szabadhajdúkra vonatkozó levelek és okiratok. T. T. 1900. Bp., 1900. 36. artikulus.
2. HL. XII. 2.c Div. 9. Fs.5. N.22. Papp József: Tiszacsege, Debrecen, 1967. Vösd össze Csegeszentmiklósról írottakat Módy György és Sugár István jelen kötetben levő fejtegetéseivel.
3. HL. Div.P. F. 5. N. 13. (1761. május 27.)
4. SZL. Investigatio ad Novem Puncta urbarialia ex parte Possessionis Polgár, 1772.

fogalmaznak: „...a polgári szántó földek vad szikból állván, felette rossz-
szak”.⁵ Még a jobbágytelkeket kimérő mérnök is ezt írja: „...megjegyezvén
ezen földekre azt, hogy mivel ezeknek helyzetetések olyan, hogy a hóvíz
vagy essőzés által is feneketlenül fel áznak...”⁶ Hasonló megállapítást
tesznek 1821-ben a határszemplét tartó úriszék tagjai is: „...a Csőszhalom
(környékére) eső laposossá tájakra (érven), már itt úgy látszik a föld székes
lévén, az Élet szegényebb és sok helyen kaszáltatott...”⁷ Természetesen,
a szántóföldeken levő „vízállás meg nem szántatott, hanem kaszállónak
használtatik”.⁸

A már idézett, 1839-ből keltezett jobbágypanaszban a rétekre vonat-
kozóan ezt olvashatjuk: „...A kaszálló réteket pedig az árvíz járván, azok
haszna vehetetlenek volnának...”⁹ Az árvízjárta, partosabb réteket az ár
elvonulása után, „kaszálassal, marha legeléssel, úgy szárazságban szántással
is élték”.¹⁰ Az árvíz után a rétet megkaszálták, majd gulyával, csordával
vagy juhnyájjal járatták.¹¹ Ha azonban az árvíz lassan apadt, akkor újabb
kárt szenvedett a jobbágyság, mert „...emiatt rossz tseikákás szénát vár-
hat(t)ak”.¹² A mélyebben fekvő, *fenekes* határrészeket árvizes esztendőben
„...sem kaszálassal, sem marha legeléssel használni nem lehetett”.¹³ „...mi-
kor kaszálni nem lehetett... egyébkor gyékény vagy fűtő vágással használ-
ták.”¹⁴ A határ legmélyebb vagy lefolyástalan részein tavak állottak, ame-
lyekből csak szárazságban apadt ki a víz. Ezekben termett a sokoldalúan
felhasznált nád.¹⁵ Ha pedig nyílt víztükre is volt, akkor halászhattak,
csíkázhattak benne.

A polgári új lakosokkal 1727-ben kötött kontraktus szerint „az egész
Polgári Határ, hozzá tartozandó pusztáival edgyütt szabad ususában (hasz-
nálatában) léssen az odavaló lakosoknak, úgy mind azon által, hogy az
határookra vigyázzanak, és ne engedjék szomszéd bélieknek kissebbíteni
az uraság földét”.¹⁶ A telepítést követő évtizedekben többször került
sor földesúri határperekre, s ennek folytatásaként a *határok* megújítá-
sára. Így 1754-ben Hajdúnánás, Büd és Szentmihály felől tisztázták a ha-
tárt.¹⁷ 1768-ban Tizsakürt, Tizatarján és Tizakeszi helységek határait,¹⁸
majd 1798-ban „Csege és Szent Margita pusztá között az Inta vize Nap
Keleti partját”-t járták végig.¹⁹ Szederkény felől 1797-ben újították meg
a határokat.²⁰ A határokat aztán az érdekelt községek, városok küldöttei-
vel egyetértésben, időközönként *megújították*. A *hármás határoknál* min-
denütt dombokat *hánytak*, a köztük levő szakaszon pedig, ha természe-

5. SZL. Polgár város jegyzőkönyve (Továbbiakban jkv.) 1839. N. 44.

6. HL. Div. P. F. 5. N.253.

7. Uo. 1821.

8. Uo.

9. SZL. Polgár Jkv. N.44. 1839.

10. HL. Div. P. F. 4. N.43.

11. Uo.

12. Uo. F. 2. N. 97. 1822. május 19.

13. Uo. F. 6. N. 308.

14. Uo.

15. Ilyen nádtermő tavak, rétek: Bágy, Kasziba, Keskenyköz.

16. SZL. Investigatio... (iratok között másolatban 1727-es kontraktusról.)

17. HL. Div. P. F. 4. N. 38.

18. Uo. F. 5. N. 44.

19. Uo. 39. számú kéziratós térkép, 1798.

20. Uo. Div. P. F. 6. N. 308.

tes határ, pl. a Selypes vize, nem volt, akkor vagy csónákat (két-három ásonyomnyi földet a mezőből kiemeltek és oldalt lefordítottak) vagy *határhányások*at (kisebb földhalmokat) készítettek.²¹

Az így megjelölt határra a mezőn sokat tartózkodó emberek, elsősorban a pásztorok, a halászok, a pákászok és a méhészek ügyeltek is, mert, ha a szomszédos helység határára tévedtek, akkor szigorú kártérítésre kötelezték őket.²² Ezért aztán egy-egy határper esetén gyakran az idősebb pásztorok és halászok tanúskodtak.²³ Jellemző adatként említjük meg Szücs András csegei lakos, 1768-ban tett vallomásából az alábbi sorokat: „Török Péter, a ki a Fatenst (tanút) örökbe tartotta (Tiszakesziben), a Selypes vizén a maga ölébe átal vitte a Kígyós domb oldalába, s ottan három hánt határokat mutatott, ilyen beszédeket tévén a Fatenshez, a ki akkor mintegy 12 esztendősen lehetett, megemlékezzél fiam rólla, hogy ez a hármas határok a Tarjáni, Polgári és Dersi földek között legyenek. Meg is akarták tsapni a többi gulyások, akik akkor ottan voltak... a tanút emlékezet okáért.”²⁴

A tiszai árvizek rendszeres pusztításai súlyos károkat okoztak a lakoságnak, mert víz alá került az egész táj, akadályozták az őszi és a tavaszi munkákat, tönkretelhetők a vetéseket, a kaszálóréteteket, még a legeltetést is gátolták. A polgáriak 1824-ben kelt panaszára szerkesztett ügyészi válaszból azonban az derül ki, hogy a földesúr nem vette komolyan számításba a rendszeres természeti csapást, hisz így vélekedtek: „Tavaszkor... a Tisza mellett levő lakosok önként öhajjták... a Tisza árját...”²⁵ Ennek ellenére, már 1834-ben foglalkozniuk kell egy gátrendszer kiépítésének tervezetével, amely nagyjából a mai Polgár—Tiszavasvári műút mögötti területet mentesítené.²⁶ Végleges megoldást azonban csak az országos méretű Tisza-szabályozás hozott, amelynek eredményeként az 1850-es évek végére árvízmentessé lett a határ.²⁷ Természetesen továbbra is gondot okoztak a belső, többnyire lefolyástalan tavak, az *Örötvény*, a *Bogát tava* és a *Kengyel*. A város vezető testülete arra kényszerült, hogy 1871-ben a Bogát tavának és az Örötvénynek, 1872-ben pedig a Kengyel vízének lecsapolását tűzze napirendre.²⁸

21. Uo.

22. „1768, az Pasa hát Polgári felől való oldaláról, mint valóságos Polgári határral... Tisza Tarjányi be hajtattott két ökröket, a melyet a tisztartó visszaadott.” Uo. Div. P. F. 5. N. 44.

23. 1768-ban a 99 éves Gyöngyösi János, most csegei lakos... „míg Polgáron és Kesziben lakott, idejét pásztorsággal töltötte.” „Beke János, aki 126 esztendősen volt, Kenderesi Benke, mind kettes régi híres pásztor emberek megmutatták...”

„Régi öregektől, nevezetesen Sipos Istvántul, Iván Jánostól Pásztor Embe-
rektől hallotta...” „A Lánzc fokát, mint halász (Belényesi Mihály, 56 éves,
Szederkény-i lakos) rekesztette is.” Uo. Div. P. F. 5. N. 44. 1768., Uo. F. 6.
N. 308.

24. Uo. Div. P. F. 5. N. 44.

25. Uo. N. 253.

26. Uo. F. 6. N. 330.

27. SZL. Polgár Jkv. 1858. N. 1

28. Uo. 1871. november 26., 1872. 352. oldal.

A határnevek feldolgozása közben első sorban az adott névanyag néprajzi vonatkozásait emeltük ki, a népi gazdálkodásban betöltött szerepét hangsúlyoztuk.

Az eipusztult falvak (Kékes, Csósz, Szentmiklós, Margita) pontos topográfiaiáját és történetét lásd Sugár István dolgozatában.

HATÁRNEVEK

Noha 1970-ben Polgár község tanácsa megjelentette a volt Polgári járás helységeinek, közöttük az általunk tanulmányozott terület községeinek (Polgár, Görbeháza, Újszentmargita, Újtikos) földrajzi neveiről készült tanulmányt,²⁹ ennek ellenére is, több okból szükségesnek tartjuk a jelen összegezést. Szükséges azért, mert az okleveles forrásokban a XVII. századtól mind gyakrabban előforduló helynevek eleve jelzik azok archaikus voltát, illetve a szövegkörnyezetével együtt kiemelt földrajzi nevek keletkezésükre is fényt vetnek, sőt egy-két esetben a változást is nyomon követhetjük. *Segítséget kapunk a határhasználat és a paraszti gazdálkodás egyes kérdéseinek jobb megértéséhez is.* Megjegyezni kívánjuk még azt, hogy csak azokat a helyneveket mutatjuk be, amelyek az általunk tanulmányozott, okleveles forrásokban előfordultak.

AKASZTÓHAT

Partosabb falurész a dohánybevéltő környékén. „A kortsmához tartoztak... Akasztó háton... egy köblös föld...” (1810)³⁰ „...Uraság használata alatt levő *akasztó háti*... Táblák.” (1843)³¹ „...húsz hold szántó földet a testületi *akasztó háti* földből...” (1871)³²

ALSÓRÉT

Jobbágykaszáló volt, a Selypes jobb oldalán. „...az *Alsó réti* fél sessio urbáriális nyilasát lekaszálta...” (1841)³³ „...és az *Alsó réti* kaszálók áltáljában használatunkban adattassanak által...” (1843)³⁴ „...és az *Alsó réten* a (szántóföldek közötti) utak kijelölése.” (1872)³⁵

ÁLOMZUG

Kaszálórét Tiszaszederkény és Polgár határán. „A Király érnek Nap Nyugoti szélétől mintegy 32 lépésnyire distál (távol van) és a dél felé fekvő *Álom zugnak*...” (1639)³⁶ „A polgári határon lévő *Álom zug* rétséget a Sajó Szegediek árendálták...” (1804)³⁷

ÁSOTTHALOM

Halom a régi, polgári szántóföldek között. „A Kortsmához tartoztak... az *Ásott halom*nál másfél köblös...” (1810)³⁸

BACSOHÁT

Urasági juhászat központjának helye a falu alatt. „A *Batsó hát* melletti kert sarokban...” (1872)³⁹

29. Tóth Katalin—Terge Lajos: Hajdú-Bihar megyei Földrajzi nevei I. Polgári Járás, Debrecen, 1970.

30. HL. DIV. P. 5. N. 5.

31. SZL. Polgár jkv. 1843. N. 104.

32. Uo. 1871. N. 110.

33. Uo. 1841. N. 88.

34. Uo. 1843. N. 104.

35. Uo. 1872. július 21.

36. HL. DIV. P. fas. 5.

37. Uo. N. 70.

38. Uo. 1810.

39. SZL. Polgár jk. 1872. aug. 25

BACSOHÁZ

A káptalani uraság falu alatti juhászatának központja volt. Előfordul *Kis Bacsóház* összetételben is, ekkor másik pásztortanyára vonatkozik. „*Bacsóház tanya*” (1846)⁴⁰ „*Kis Bacsóház tanya*” (1865; 1868)⁴¹.

BAKOTA

Bagota hangalakban is előfordul. „Századokkal ez előtt falu volt, ma puszta, a város (Hajdúböszörmény) legelője a város nyugati részén. Csak egy része van Hajdúböszörmény birtokában, más része az egri káptalan tulajdona volt.”⁴² Mint lakott hely szerepel 1859-, 1860-, 1961-ben.⁴³

BALÁZSFENEK

Urasági kaszáló Polgár keleti határrészén. „Kivévén... a ...*Balázs feneki* kaszállóit az Uraságnak.” (1845)⁴⁴

BARTÓKFOKA

Halászóvíz, a Szégyés egyik része, amelynek hangalakja változáson ment át, lévén több Bartók család a városban. „Hogy a Szégyés a *Bartók* fokáig kihatva...” (1843)⁴⁵

BASA

Határrész a Folyás és a Selypes találkozási környékén. *Basán* 1866-ban laknak.⁴⁶ „A Polgári földesek legelője sok felé szétszórva van, mint *Basa*...” (1871)⁴⁷ „... a *Basa* nevű földterületből mindenkinek az illetősége kiadatni határozottatott.” (1872)⁴⁸

BASAFOK

Az a hely, ahol a Selypesbe a *Basa-ér* (Pasa-ér; lásd!) beömlik. „Polgártól Tarjánba vezető út a *Basa* fokon keresztül megmaradjon.” (1873)⁴⁹

BASAHÁT

A *Basahát* nevű határrészen 1872-ben laknak.⁵⁰

BATAHALMA

Környékén 1865-ben laknak.⁵¹

BÁBASÁR

Tikosi puszta határrésze, ma a falu temetője van itt. „Urbáriális kaszállónktól a *Bába sárja* mellett...” (1824).⁵² Egy 1837-es térkép helyneveként is előfordul.

40. Polgár, anyk. 1846.

41. Uo. 1865.

42. *H. Fekete Péter*: Hajdúböszörmény helyneveinek adattára, Bp., 1959. 40.

43. Polgár, anyk. 1859.

44. HL. Div. P. F. 5. No. 259.

45. SZL. Polgár, jk 1843. N. 104.

46. Polgár, anyk. 1866.

47. SZL. Polgár jk. 1871. okt. 29.

48. Uo. 1872. április 14.

49. Uo. 1873. január 26.

50. Polgár, anyk. 1872.

51. Uo. 1865.

52. HL. Div. P. F. 6. N. 301.

BÁGY

Nádaló és halászóvíz, illetve a környéke úrbéres kaszáló a déli határ-részen. „Ki és mi adta (a polgáriaknak) ...⁵³ *Bágy* tisztáján lévő tsilkászatot?” (1820)⁵⁴ „Elfogadtatik az... Bágyi legelőre.” (1836)⁵⁵ „...a *Bágy*ban egy nyilast... meg vévén... mások kaszálták le...” (1837)⁵⁶ 1865 és 1866-ban laknak e környéken.⁵⁷

BÁGYHALMA

Előfordul egy *Kisbágyhalma* határnév is, lásd ott. *Bágyhalma* környékét lakják 1865-ben.⁵⁸

BERTÓFOKA

Halászóvíz, a Szégyés-tó egyik része. „A Szégyés is a *Bertó fokáig* hasonlóan harmados víz.” (1643)⁵⁹

BETE DÓKÁJA

Határterületen fekvő rét, Szentmihály és Polgár között. „Mályvás hátnak végét érné az ember, ezen nevezetes helyek vannak... második *Bete Dókája*.” (1754)⁶⁰

BETLEHEM

Előfordul *Margita-Betlehem* névalakban is, lakott, taksás tanya, Örvényszög környékén. (1869)⁶¹

BIALHALMA

Újabb változata Bivalyhalma. Folyás környéki urasági szántóföld. 1859-ben lakott hely.⁶²

BÍBICHALOM

Kisebb halom a közeli szántóföldek között. „A Bacso házi őszi táblától a *Bibicz halom* felé terjed...” (1841)⁶³

BOGÁDHALMA

Alap hangalakja Bogáthalma, ilyen szótő más helynevekben is előfordul. Lakott hely 1872-ben.⁶⁴

BOGÁTFARKA

Nagyobb vízálló hely vége a város déli részén. „Híd... a Böszörményi országúton a *Bogát farkán*.” (1871)⁶⁵

53. Uo. kéziratos térkép 1837.

54. Uo. F. 6. N. 285.

55. SZL. Polgár jkv. 1836. No. 7.

56. Uo. 1837.

57. Polgár anyk. 1865.

58. Uo. 1865.

59. *Komáromy A.* im. 31. art.

60. HL. Div. P. fas. 4. No. 38.

61. Polgár, anyk. 1869., HL. kéziratos térkép 50. sz.

62. Polgár, anyk. 1859.

63. SZL. Polgár jkv. 1841. N. 75.

64. Uo. 1872.

65. SZL. Polgár jkv. 1871. május 29.

BOGÁTFOK

A *Bogát tavába* ömlő ér környéke. „...a Lévi tagja között lévő *Bogát-fokból*. . . vízvezető kanális ásasson. . .” (1872)⁶⁶

BOGÁTKÖZ

Zsellérlegelő a *Bogát-tava* környékén, a várostól délre. „Hogy a *Bogátközi* legelő engedtesen vissza. . .” (1843)⁶⁷ „A tehén csordának a *Bogát köz*i térség letilalmaztatik.” (1847)⁶⁸ „A rossz legelő illetősége a . . .*Bogátközi*. . . düllőben.” (1872)⁶⁹

BOGÁTTAVA

„A *Bogát tavának* a Selypesbe való lecsapolását. . .” 1871)⁷⁰

BODONY

Később *Bödön* hangalakban fordul elő. Nagyobb halászóér, Margitától északra. „*Arundineum autem in Bodony*. . .” és „*Piscaturas in. . . Bodony folyás*. . .” (1810)⁷¹

BOKORHÁT

Urasági, majd úrbéres kaszálórét a Szégyés mellett. „. . .hogy. . . a *Bokorhái* kaszáló a Szégyésig. . . adattasson vissza.” (1843)⁷² „A tehén csorda számára. . . a *Bokorhát* jelöltettek ki.” (1858)⁷³ „Az egész *Bokorhái* zsellér szántóföldekre. . .” (1873)⁷⁴ „. . .a *Bokorhái kútnál* lévő vetésébe. . . kárt okoznak.” (1869)⁷⁵

BOROCKÁS

Pusztai terület Polgár legészakibb határrészén, ma Újtikoshoz tartozik. „. . .Mgos Uraságnak jutott . . . Borockási . . . részeken kívül felmaradandó. . .” (1839)⁷⁶ *Borockás* lakott urasági tanya, 1860-tól folyamatosan.⁷⁷ „. . .de azon községhez. . . csatolt *Borockási* földbirtokot. . .” (1862)⁷⁸

BOROCKÁSHÁT

Urasági kaszáló a Borockás határrészen. „. . .minden esztendőben a Polgári határban való *Borockás hátat* kaszálták. . .” (1781)⁷⁹

BOZSNYAKHALOM

Úrbéres szántóföldek közötti halom a déli határrészen. „A *Bozsnyak* halom környékén lévő őszi vetések. . . jók.” (1821)⁸⁰

66. Uo. 1872. okt. 14., Polgár, anyk. 1873.

67. SZL. Polgár jkv. 1843. N. 104.

68. Uo. 1847. N. 82.

69. Uo. 1872. okt. 6.

70. Uo. 1871. nov. 26.

71. HL. Div. P. F. 4. 1810. káptalani összeírás.

72. SZL. Polgár jkv. 1843. N. 104.

73. Uo. 1858. N. 1.

74. Uo. 1873. dec. 24.

75. Uo. 1869. márc.

76. Uo. 1839. N. 44.

77. Polgár anyk. 1860.

78. SZL. Polgár jkv. 1862. 225. oldal.

79. HL. DIV. P. fas. 5. N. 20.

80. Uo. N. 253.

BODONHAT

A Bodony-ér mellett levő, partos terület, majd urasági tanya, Margita határában. (1887)⁸¹

CENTER

Úrbéres kaszáló az Alsóréten. „Az alsó réti ccenteri gazdáknak az út kárpótlás...” (1872)⁸²

CENTERFENÉK

„Az alsóréti kaszálóból a (polgáriak) kérik... a Ccenter fenék (kaszálót).” (1843)⁸³

CIGLÉD

Hasznavehetetlen szántóterület Polgár déli határán. „Az Életek közti kaszáló... nevezetesen... a Czigléd.” (1843)⁸⁴

CIGLÉDKÖZE

„Az Életek közti kaszálók, nevezetesen... a Czigléd köze... visszabotsájtassanak.” (1843)⁸⁵

CIBAHÁT

Úrbéres kaszálórét, Polgár határában. „A Kortsmához tartoztak... ezen kívül a Cziba hátton három szekér szénára való kaszáló.” (1810)⁸⁶

CSÁSZÁRHALMA

Halom az úrbéres szántóföldek között, Polgár határában. „A Császár halmánál... egészen a Mályi Mátyás földjéig.” (1831)⁸⁷

CSELELŐHÁT

Határterületen fekvő kaszálórét Szentmihály felé. „4-o infra collem Cselelő hát in loco arundinoso vocabulo Kasziba baptisato.” (1778)⁸⁸

CSIKORD ZUG

A Selypes-ér mély része (Csikord) mellett fekvő legelő. „... a Csikord zugi azon részén... mely java legelő illetőségbe adatott...” (1876)⁸⁹

CSÓSZHALOM

Az úrbéres kenderföldek mellett emelkedő, nagyobb halom. „Uraság használata alatt lévő Csószhalmi Táblák Urbéri Telkekre vonatkoztassanak vissza... (1843)⁹⁰ „Nánási úton... híd a Csószhalm mellett.” (1871)⁹¹

CSÓSZEGYHÁZA

Egyik középkori településhely Polgár határában, amelynek nevét a Csószhalom is őrzi. „Öreg Vámosi Jobbágy Csósz Eegyháza fordulóban lévő szántó földjére.” (1836)⁹²

81. Polgár, anyk. 1887.

82. SZL. Polgár jkv. 1872. okt. 14.

83. HL. DIV. P. F. 1. N. 2.

84. SZL. Polgár jkv. 1843. N. 107., Polgár anyk. 1865.

85. Uo. Polgár jkv. 1843. N. 104.

86. Uo. DIV. P. F. 5. jkv. 1810.

87. Uo. DIV. P. 1831.

88. HL. DIV. P. F. 5. N. 20.

89. SZL. Polgár jkv. 1876. márc. 2.

90. Uo. Polgár jkv. 1843. N. 104.

91. Uo. 1871. május 29.

92. HL. DIV. P. F. 5. N. 253.

DAKSAHAT

Határterületen fekvő rét Tiszatarján felé. Térképen levő helynév. (XVIII. szd.)⁹³

DANDÓDERÉK RÉT

Szentmihály felé, határterületen fekvő kaszáló. „A Körös Derekától nevezetes helyek vannak: ... *Danko derék rét.*” (1754)⁹⁴

DELIHAZ

Tiszakeszi felé eső legelőrész, Szentmargita határában. (1845)⁹⁵

DÉLLŐ vagy DÜLLŐ

Szikes szántóföld a város déli határában, amelynek két része volt, úgy mint *Felső és Alsó Déllő*. „Az ún. *Felső Déllő*nek északi oldala lapos, *Alsó Déllő*ben lévő földek néhol székesek... (1821)⁹⁶ „Az Életek közti Kaszállók nevezetesen... a *Düllő köze.*” (1843)⁹⁷

DEMETER TAVA

Határnévként fordul elő egy 1837-es térképen, Tikoson elterülő, nádtermő víz. (1837)⁹⁸

DERSI PUSZTA

Tiszatarján, Tiszaderzs és Polgár hármashatára környékén levő legelő. „A Selypes vize közepe határozza... a Polgári földet a Tarjánitól egész a Dersi pusztáig.” (1768)⁹⁹

DISZNÓS LAPONYAG

Úrbéres szántóföld, a város keleti határrészén. „... a *Disznós laponya*-gig egyik *düllő* jobb, mint a másik.” (1818)¹⁰⁰

DORONGOS

Kis- és *Nagydorongos* határnevekben előforduló kaszálórét Polgár és Tikos között. „Keskenyközi, *Kis Dorongos*... darab földnek használatából... eltiltott.” (1824)¹⁰¹ ... a *Nagy Dorongoson* a Mgos Uraság Kaszállóján sásat kaszáltak...” (1823)¹⁰²

EPRES HALOM

Úrbéres szántóföldek között levő halom, közvetlenül délre a város alatt. „Az *Epres halom* környékén levő őszi vetések... (1821)¹⁰³

FARKASÉR

A Folyásérbe balról beömlő, kisebb ér, amely felsorolásban fordul elő. (1865)¹⁰⁴ „A Kígyóshát és a *Farkasér* mellyéke lapos, a hátsóbb részen meglehetősen az életek.” (1821)¹⁰⁵

93. Uo. 43. sz. kéziratos térkép.

94. Uo. F. 4. N. 33.

95. Uo. 43. sz. kéziratos térkép., Polgár, anyk. 1845.

96. Uo. DIV. P. F. 5. N. 253.

97. SZL. Polgár jkv. 1843. N. 104.

98. HL. kéziratos térkép, 1837.

99. Uo. F. 5. N. 44.

100. Uo. F. 6. N. 272.

101. Uo. N. 295.

102. Uo. N. 294.

103. Uo. F. 5. N. 253.

104. SZL. Polgár jkv. 1865. szept.

FÁTYOLFENEK

Nádtermő rét, Hajdúnánás felé eső határrészen. „...a nánási úttal a Kaprosi árok mentében a *Fátyol fenekig*... (1872)¹⁰³

FERENCIHÁT

Úrbéres szántóföld a hajdúböszörményi út bal oldalán. „...a *Ferenczi Hát*on lévő, s most tavasz vetés alá esendő város földjét.” (1840)¹⁰⁷

FOLYÁS

Bővizű ér, amely a Bágy vizét vitte a Selypesbe. „Az Szent Margitai föld pedig az *Folyáson* túl... nem léssen tilalmas.” (1643)¹⁰⁸ Lakott, nagyobb tanyahely az urasági majorság dolgozói részére. „...a múlt nyáron Varga Gáspár folyási haszonbérletű úr...” (1851)¹⁰⁹ 1858-tól rendszeresen előforduló lakott tanya.¹¹⁰

FOLYÁSFOK

Az a hely, ahol a *Folyás* a Selypesbe ömlött. (XVIII. szd.)¹¹¹

FOLYÓ ALATT

A Selypes és a város közötti legelőrét elnevezése. „A marha vágatást ...a városon kívül, mint az előtt is gyakorlatban volt, a *Folyó alatt* (kell) megtéetni.” (1868)¹¹²

FOVENYESHÁT

Káptalani birtokrész, Bagotával határos. Lakott hely 1885-ben.¹¹³

GÖRBETŐ

Határterület Tizsakúrt és Polgár között. „A *Görbe tó* déli részén hányatott meg az első határdomb.” (1819)¹¹⁴ „*Görbe tónak* is a két oldala is valamennyire jobbatska... (1818)¹¹⁵

GÖRBETŐ ERE

A Görbetőba ömlő, kisebb vízfolyás. „Palkonyai határt... jó darabon a *Görbe tó ere* szolgálván határ jelül.” (1819)¹¹⁶

GYÉKÉNYES

Nagyobb lapos Tizsatarján és Polgár között. „A *Gyékenyesen* át (a polgári) határ... mégyn a Középső Dellőre vagyis Marha állásra...” (1768)¹¹⁷

GYŰRŐ (vagy GYŰRŰ) FOK

Selypes mellett fekvő határrész Tizsatarján és Polgár között. (XVIII. szd.)¹¹⁸

105. HL. DIV. P. F. 2. N. 263.

106. SZL. Polgári jkv. 1872. okt. 6.

107. Uo. 1840. N. 51.

108. *Komáromy A.* im. 36. art.

109. SZL. Polgár jkv. 1851. N. 3.

110. Polgár anyk. 1858.

111. HL. 43. sz. kéziratos térkép.

112. SZL. Polgár jkv. 1868. márc. 14.

113. Polgár anyk. 1885.

114. HL. DIV. P. Fas. 5. 1819.

115. Uo. Fas. 6. N. 1885. 272.

116. Uo. Fas. 5. N. 1819. 272.

117. HL. DIV. P. Fas. 5. N. 44.

118. Uo. 43. sz. kéziratos térkép.

HATÁR ER

Nevében is benne foglaltatik földrajzi helye és szerepe. „A Tarjáni Földet a Polgári határtul a *Határ ér* választja el, egészen a Kis Pasa fokáig.” (1768)¹¹⁹

HATTYAS

Hajdúböszörmény és Polgár közötti határrész, a Hortobágy folyó környékén. „Hármas határuul elkezdvén a *Hattyasig* 12 határ (domb) van.” (1781)¹²⁰

HÁRMAS

A hajdúböszörményi, a hajdúnánási és a polgári hármas határ környékének elnevezése. „...a *Hármasi* Kerülő Tállai Mihály szolgája (1839)¹²¹ „Inventus est in predio *Hármas* penes viam Nánásiensem.” (1865)¹²²

HÓDOS

Mélyebben fekvő, nádtermő rét Tikos határában. „...Mgos Uraságnak jutott... *Hódosi*... részekén kívül felmaradandó.” (1839)¹²³ „...a kanálison túl egészen a *hódosi* hídig...” (1873)¹²⁴ „...az örötvénytől kezdve végig a *Hódos* mellett.” (1875)¹²⁵

HORTI

Szikes legelő a Kengyel mellett, Hajdúnánás határa felé. „A második csoportot képezik... a *Horti* gazdák...” (1872)¹²⁶ Lakott hely, a *Horti tanya*-ként említik 1870-, 1875-ben.¹²⁷

HORTILAPOS

A horti határrész része, urasági kaszáló az 1840-es években. „...a nevezett *Horti lapos* kiárendálását...” (1841)¹²⁸ „...megfogyatkozott legelőnk pótlására a *Horti lapost* nekünk árendába... kiadni kegyeskedjen...” (1841)¹²⁹ „Az Életek közti kaszálók, nevezetesen... a *Horti lapos*...” (1843)¹³⁰

HOSSZÚSZIGET

A laposan fekvő tikosi puszta egyik szénatermő rétje. (1800)¹³¹

INTA

Nagyobb vízfolyás Tiszacsege határán. „Csege helység és Szent Margita puszta között az *Inta* vize... lerajzolása.” (1798)¹³²

KAPROS

Nagy kiterjedésű legelő az úrbéresek birtokában, jelentős része ma Görbeháza határához tartozik. Két része van, úgymint *Nagykapros* és

119. Uo. Fas. 5. N. 44.

120. Uo. Fas. 5. 1781.

121. SZL. Polgár jkv. 1739. N. 34.

122. Polgár anyk. 1865.

123. SZL. Polgár. jkv. 1839. N. 44.

124. Uo. 1873. jan. 6.

125. Uo. 1875. febr. 24.

126. Uo. 1872. okt. 6.

127. Polgár anyk 1875.

128. SZL. Polgár jkv. 1841. N. 75.

129. Uo. N. 78.

130. Uo. 1843. No. 104.

131. HL. DIV. P. Fas. 5. 104. 1800.

132. Uo. 39. sz. kéziratós térkép, 1798.

Kiskapros. Lakott hely, már 1853-tól.¹³³ *Nagykapros*on is laknak, 1888-ban.¹³⁴

KAPROSI ÁROK

„...amint a *Kaprosi ároknál* elvégződik az osztály...” (1872)¹³⁵

KAPROS DOMBJA

„A Király Dombja uttyáig vagy is a *Kapros Dombjáig* járó szántóföldek...” (1831)¹³⁶

KARACSA

Nagyobb vízállás Tiszatarján és Tiszaderzs határterületén. „A Selypes vize közepében, a *Karatsa farkával* által ellenben a Tarjáni, Dersi és Polgári Hármas határok vannak.” (1768)¹³⁷ Lakott helyként jegyzik fel, 1868-tól.¹³⁸

KASZIBA

Pusztá határrész, amelyen Polgár Hajdúnánással osztozott, Tikos mellett terül el. „...itten az polgári réten, nevezetesen a *Polgári Kaszibán* ... a Szent Mihályi lakosok... a Polgári nádvágókra rárohanván...” (1763)¹³⁹ „...a *Polgári Kaszibának* Nád vágó Rétyébül...” (1797)¹⁴⁰ „Polonkai Gábor helybeli földbirtokos... a kaszibai rátájának...” (1867)¹⁴¹

KASZIBA ERE

Az előbb írt nádvágó rét legmélyebb része. „Ezen hatalmaskodást nem a *Kasziba eren*, hanem a valóságos Polgári *Kaszibán* vitték véghez.” (1763)¹⁴²

KASZIBA TANYA

A fentebb írt határrészre épült urasági tanya. (1865)¹⁴³

KÁSAHALOM

Szikes szántóföldek közötti halom, Folyás felé, a közösség birtokában. „Az Életek közü kaszálók, nevezetesen... a *Kása halom* melléke...” (1843)¹⁴⁴ „Az ökor csordának a *Kása halom* melléke letilalmaztatik...” (1847)¹⁴⁵ „...a rossza legelő illetősége a *Kásahalmi* düllőben...” (1872)¹⁴⁶

KENDERFÖLD

Ürbérések használatában levő, közeli határrész, ahol kendertermesztés folyt. „...a *Kenderföld* fele termése Márton (testvérenek jut)...”

133. Polgár anyk. 1843.

134. Uo. 1888.

135. SZL. Polgár jkv. 1872. okt. 6.

136. HL. DIV. P. Fas. 1831. Úriszék iratai.

137. Uo. Fas. 5. N. 44. 1768.

138. Polgár anyk. 1868.

139. HL. Fas. 4. N. 42.

140. Uo. Fas. 3. N. 145.

141. SZL. Polgár jkv. 1867. júl. 12.

142. HL. DIV. P. Fas. 4. N. 42.

143. Polgár anyk. 1869.

144. SZL. Polgár jkv. 1843. N. 104.

145. Uo. 1847. N. 82.

146. Uo. 1872. okt. 6,

(1840)¹⁴⁷ „A nánási úton... híd a *Kenderföld* fokon...” (1871)¹⁴⁸ „... a polgári földesek legelője sok felé szét szórva van, mint... a *Kenderföld*...” (1871)¹⁴⁹ „A *Kenderföld*dek a jelenlegi állapotban meghagyatnak.” (1872)¹⁵⁰

KENGYEL

Patkó alakú halászcsovíz a falu keleti határában. „Ki és mi adta a (polgáriaknak)... a *Kengyel* vize halászattyát...? (1820)¹⁵¹ „Az életek közti kaszállók, nevezetesen... a *Kengyel* (melléke)...” (1843)¹⁵² „...csikósoknak megfogadott... és a *Kengyel*ben egy hold föld (az övé)...” (1874)¹⁵³

KENGYELÉR

Az előbbi vízállás legmélyebb, lefolyással rendelkező része. „... a *Kengyel* ér közepén szinte víz levezető ároknak két öl szélesség...” (1872)¹⁵⁴

KENGYELFIÓK

A *Kengyel* Tikos felőli része, egyébként urasági pusztá volt. „... a Mgos Uraságnak jutott... *Kengyel*fióki... részeken kívül...” (1839)¹⁵⁵ „...amellyek számára... a *kengyel*fiók közti... rész... kihasítani... végeztetett.” (1867)¹⁵⁶ „A *Kengyel* vize... a *Kengyel*fiók felé vezetessék...” (1876)¹⁵⁷

KENGYELKÖZ

A *Kengyel* által körülfogott határrész, ahol az uraság gazdálkodott, majd a város tulajdonába került. „Az életek közti kaszállók, nevezetesen... a *kengyel* köze (1843)¹⁵⁸ „A gulya részére pedig a *kengyel* köze jelöltettek ki.” (1858)¹⁵⁹ „A *Kengyel* közti gazdák által a közlegelőből elfoglalt...” (1866)¹⁶⁰ „... a nyári legelőre... *Kengyel*közi legelő... javaslatba hozott.” (1871)¹⁶¹ „*Praedium kengyelköz*” néven lakott határrész. (1858)¹⁶² A *Kengyel* legmélyebb része, szinte kútszerű mélyedés. „... a juh akolynak... más alkalmas helyet fogok adni... a *Kengyel* kutyához közel.” (1808)¹⁶³

KENGYEL PUSZTA

E néven szerepel az egyházi anyakönyvekben a fenti határrész. (1860)¹⁶⁴

KERECSE

Határrész Szentmargitán, amely a hasonló nevű halászcsovíztól kapta

147. Uo. 1840. N. 50.

148. Uo. 1871. május 29.

149. Uo. 1871. október 29.

150. Uo. 1872. április 14.

151. HL. DIV. P. Fas. 6. N. 285.

152. SZL. Polgár jkv. 1843. N. 107.

153. Uo. 1874. dec. 24.

154. Uo. 1872. okt. 14.

155. Uo. 1939. N. 44.

156. Uo. 1867. 236. oldal.

157. Uo. 1876. ápr. 20.

158. Uo. 1843. N. 104.

159. Uo. 1858. N. 1.

160. Uo. 1766. 233. oldal.

161. Uo. 1871. márc. 22.

162. Polgár anyk. 1858.

163. HL. DIV. P. Fs. 1. N. 10.

164. Polgár anyk. 1860.

nevét. „Piscaturas in... *Keretse*”. (1810)¹⁶⁵ Lakott helyként is feljegyzik. (1865)¹⁶⁶

KERESZTÉR

Úrbéres szántóföldek közötti vízfolyás, Basa felé. „A Székér és a *Keresztér* között lévő szántó földek laposak.” (1821)¹⁶⁷

KESKEN (Y)

Tiszaszederkény és Tikos határterülete, melyet Körösfarkának is neveztek. (1639)¹⁶⁸

KESKENYKÖZ

Tikos pusztát határoló, nádtermő és kaszálórét, melyet Kisdorongosnak is neveztek. „*Keskenyköz*it vagy másképp Kis Dorongost...” (1824)¹⁶⁹ *Keskeny* közü... darab földek használatából... eltiltatott.” (1824)¹⁷⁰ „...a Polgáriak a *Keskeny* közt..., erővel le akarják kaszálni...” (1824)¹⁷¹

KESKENYHÁT

Urasági kaszálórét, a Keskenyköz környékén. „A Polgári határt... azon Boroczka Hátat egészen a *Keskeny hátig*...” (1781)¹⁷²

KESZEGES

Vízállásos hely az úrbéres szántóföldek között, Hajdúnánás határa mentén. „Az életek közü kaszállókat... (mint) a *Keszeges*...” (1843)¹⁷³

KÉKESEGYHÁZA

Elpusztult faluhely a Csőszhalomtól északra. „...az odamenendő Gazdáknak Polgárhoz még adjugáltatik Csősz és *Kékes Egyháza*... nevü puszták.” (1727)¹⁷⁴

KÍGYÓS

Nagyobb szikes legelőrész a Folyásér bal partján. Neve Folyás-Kígyós összetételben is előfordult. (1866)¹⁷⁵ „...hogya *Kígyós*, melyet mostanában egy némely Gazdák árendába bírnak...” (1834)¹⁷⁶ „A *Kígyóson* két köblös zab vetés...” (1845)¹⁷⁷ „A *Kígyósrul* minden marha kitiltatik.” (1848)¹⁷⁸

KÍGYÓSDOMB

A Kígyós legelőrész és a Selypes vize között levő határhalom. „A Selypes vizétől nem messze van a *Kígyós domb*.” (1768)¹⁷⁹ „...megmutatták a *Kígyós domb* oldalában... a Hármashatárt.” (1768)¹⁸⁰

165. HL. DIV. P. Fas. 4. 1810. összeírás.

166. Polgár anyk. 1865.

167. HL. DIV. P. Fs. 5. N. 253.

168. Uo. 1839-es másolat.

169. Uo. Fs. 4. N. 308.

170. Uo. Fs. 6. N. 295.

171. Uo. Fs. 2. N. 102.

172. Uo. Fs. 5. N. 1781.

173. SZL. Polgár. jkv. 1843. N. 107. Uo. 1865. szept.

174. HL. DIV. P. Fs. 3. N. 22.

175. Polgár anyk. 1866.

176. SZL. Polgár jkv. 1843. N. 38.

177. Uo. 1845. N. 130.

178. Uo. 1848. N. 96.

179. HL. DIV. P. Fs. 5. N. 44.

180. Uo.

KIGYÓSDOMBI HÁT

A Kigyós nevű pusztá árvíz nem járta, partos része. „...birkái kiszorítottván az árvíz következtében a *Kigyósdombi hátra*...” (1844)¹⁸¹

KIGYÓSI PUSZTA

A Kigyós legelő másik elnevezése. „A *Kigyósi pusztán*... Tréki István-nak következő javai tettek birói zár alá...” (1846)¹⁸²

KIGYÓS TANYA

Lakott tanyai település, 1853-ban.¹⁸³

KIGYÓZUG

Lakott helyként írják az egyházi anyakönyvekbe, 1856-ban.¹⁸⁴

KISBÁGYHALMA

„Hid... a *Kisbágy Halmánál* kettő (kell)...” (1871)¹⁸⁵ Lakott helyként jegyzik az egyházi anyakönyvbe, 1883-ban.¹⁸⁶

KISBOROCKAS

Lakott helyként jegyzik az egyházi anyakönyvbe, 1864-ben.¹⁸⁷

KISKENGYELHALMA

Úrbéres szántóföldek közötti halom, a Kenderföldek után. „...az őszi vetések között a *Kiskengyel halma* mellett.” (1821)¹⁸⁸

KISKENGYEL—FIÓK

Határrés a Kengyel vize mellett. Lakott helyként jegyzik az egyházi anyakönyvbe, 1864-ben.¹⁸⁹ „...árok hagyassék ki a *Kiskengyel-fiók* egész hosszában az Örötvényig.” (1872)¹⁹⁰ „...a Kengyeli víznek lecsapolása a *Kiskengyel-fiók* felőli részén.” (1876)¹⁹¹

KISKERECSE

Nádaló rét a szentmargitai határban, Bödönhát környékén. „...arundineum in... Kis Keretse...” (1810)¹⁹²

KINCSES

Mélyebb, vízállásos kaszálórét az úrbéres földek között. „...egyesen a Tavasz vetések felé tartván mentünk a *Kintsesnek*.” (1821)¹⁹³

KINCSESFENEK

A Kincses határnév pontosabb változata, illetve annak a nagyobb része. „...a nagy *Kincses fenekig* vezető út mentiben.” (1872)¹⁹⁴

181. SZL. Polgár jkv. 1844. N. 121.

182. Uo. 1846. N. 39.

183. Polgár anyk. 1853.

184. Uo. 1856.

185. SZL. Polgár. jkv. 1871. május 29.

186. Polgár anyk. 1883.

187. Uo. 1864.

188. HL. DIV. P. Fs. 5. N. 253.

189. Polgár anyk. 1864.

190. SZL. Polgár jkv. 1872. okt. 14.

191. Uo. 1876. június 8.

192. HL. DIV. P. Fs. 4. 1810. összeírás.

193. Uo. Fs. 5. N. 253.

194. SZL. Polgár jkv. 1872. okt. 6.

KIRÁLYDOMB

Királydombja alakban is előfordul. Hajdúnánási út mentében, a határ mellett fekszik. „A *Király dombján*, melly Tedejjel határoztatik...” (1800?)¹⁹⁵ Lakott helyként jegyzik az egyházi anyakönyvbe: „In praedio *Királydomb.*” (1853)¹⁹⁶

KISÉRHAT

Határnévként fordul elő, a tikosi határjáráskor. (1837)¹⁹⁷

KISFALUD

Középkori határrész a polgári és a szederkényi határ mentén. „Az *Kis Faludy Réven* szabad lészen fizetés nélkül... által járni.” (1727)¹⁹⁸

KISSZILÁGY

Szikes legelő, Szentmargita déli határán. Lakott helyként jegyzik az egyházi anyakönyvbe. (1866)¹⁹⁹

KOCSORDOS

Lakott helyként jegyzik az egyházi anyakönyvbe, 1872-ben.²⁰⁰

KOPONYA CSÁRDA

Útszéli csárda a csege—polgári út mentén, az újszentmargitai vasút-állomással szemben. Lakott helyként jegyzik az egyházi anyakönyvbe. (1866)²⁰¹

KORCS

Vízfolyás a büdi határ felé. Az 1837-es térképen határnévként fordul elő, a környékén levő helynevekkel együtt.²⁰² „Ahol a Korts vize a Kaszibába bé szakad... Kaszibaszegnek hívatott.” (1766)²⁰³

KORCSERE

„A *Korts* erétől... ismét délnek tartván a fent irt Toplya fordulóhoz.” (1778)²⁰⁴

KORCS DEREKA

„A *Korts* vize folyamattyát tészik *Korts derekának*...” (1778)²⁰⁵

KOTRÓHALOM

Nagyobb földhát a Kengyel mellett. „...*Kotró halom* mentiben megkerülvén a Kengyel erét...” (1834)²⁰⁶

KONYOKTANYA

Lakott hely Sulymoshát környékén, ma Tiszagyulaháza határába esik. (1867)²⁰⁷

195. HL. DIV. P. Fs. 5. jkv. 1800?

196. Polgár anyk. 1853.

197. HL. Kézíratos térkép, 1837.

198. SZL. Polgár, invetigatio... 1772.

199. Polgár, anyk. 1866.

200. Uo. 1872.

201. Uo. 1866.

202. Hl. Kézíratos térkép, 1837.

203. Uo. DIV. Fs. 4. N. 43.

204. Uo. Fs. 5. N. 24.

205. Uo.

206. Uo. Fs. 6. N. 330.

207. Polgár anyk. 1867.

KÖRÖS (KERES)

Határt jelölő, kisebb vízfolyás Tiszaszederkény és Tikos között. Összetételekben előforduló helynév.

KÖRÖSDEREKA

... a szederkényi lakosok egész a *Keres derekáig* szabadosan kaszálták.” (1762)²⁰⁸

KÖRÖSÉR

... gulyás voltakban tudták, (hogy) ... a *Körös ér* napszállotta oldalán...” (1762)²⁰⁹

KÖRÖSTAVA

„*Körös tava* mellett... más rendbeli akla is volt...” (1762)²¹⁰ „A halászás... a *Körös taván*, s ezeknek Fokaiban... engedtetik.” (1824)²¹¹

KÖRTVÉLYESHÁT

Urasági kaszáló a Morotvaközben. „Az Urasági kaszálló közül kéri... a *Körtvélyes hátat*...” (1843)²¹²

KUKORICAHÁT

Csak a jelen században váltotta meg a falu lakossága, egyébként a káptalan tulajdoni birtoka volt. Lakott hely, 1870-től.²¹³

KUTYATEJES

Szikes legelő a Kengyel felé eső határrészen. „...rossza legelő... a *Kutya tejes* legelő...” (1872)²¹⁴

LÁNCFOKA

Polgár és Tikos közötti határrészen levő, nádáló- és kaszálórét. „...a *Láncz foki* darab földnek használatából... eltiltatott.” (1824)²¹⁵ „A *Láncz foki* nádálás megtörésére segítségül szólítja fel a *Birákat*.” (1848)²¹⁶

LAKATOS

Urasági kaszáló, később a sertések legelője a város alatt. „Az állandó majorsági kaszálókból kéri... a *Lakatost*.” (1843)²¹⁷

MALOMZUG

A Selypes melletti határ rész, a XVIII. században elpusztult vízimalom helye. „Puskás János a Bokorháti *Malomzugi* gyalog földekre megfogadtatott kerülőnek... (1874)²¹⁸ „*Malomzugi* csőznek megválasztatott...” (1884)²¹⁹

208. HL. DIV. P. Fs. 4. N. 41.

209. Uo.

210. Uo.

211. Uo. Fs. 4. N. 308.

212. Uo. Fs. 1. N. 2.

213. Polgár anyk. 1881.

214. SZL. Polgár. jkv. 1872. okt. 6.

215. HL. DIV. P. Fs. 6. N. 295.

216. SZL. Polgár. jkv. 1848. N. 117.

217. HL. DIV. P. Fs. 1. N. 2.

218. SZL. Polgár. jkv. 1874. dec. 24.

219. Uo. 1884. december.

MARGITA

Szentmargita nép között elterjedt változata, különösen összetételekben szerepel. Pl.: Margita-Tuka, Margita-Nagyszög. „...és a *Margitán* el vetett 2 véka őszi vetés...” (1841)²²⁰ Lakott helyként jegyzik az egyházi anyakönyvbe, 1853-ban.²²¹

MARGITA — ERDŐ

Urasági major, Margitával szemben az erdő mellett. „...et Tabacatum in Sylva Margitensi...” (1810)²²² Lakott helyként jegyzik az egyházi anyakönyvbe: „Margita praedium in Sylva.” (1866)²²³

MÁLYVÁSHÁT

Büd és Borockás közötti határrész helyneve, összetételekben fordul elő. „...dél felé az Mályvás ut avagy *Mályvás hát* nevezetű helyig...” (1754)²²⁴ „*Kis Mályvás hát*” határrész, az 1800-as térképen.²²⁵

MÁLYVASSZIGET

„Mályvás hátnak végét érné az ember, ezen nevezetes helyek vannak... harmadik... *Mályvás sziget*...” (1754)²²⁶

MÉGLAKHACC

Ma a falu azon része, amely a Selypes medréhez lejt. Ma csak a *Lakhacc* hangalakja ismert. „A *méglakhatz* földért a pálinkás oldalon való utat örök időkre oda fogják adni...” (1869)²²⁷

MIRHÓ

A mai falu belterülete, valószínű, hogy az első vályogvető gödör volt, amely lefolyástalan terület maradt. „...hogy különösen a *Mirhóból* lefolyó víz... java legelőjükön vezettségük át...” (1872)²²⁸

MOROTVA

Halászóvíz, az árvízmentesítés után kaszáló. Összetételekben is előfordul. „A Szégyés is... hasonló harmados víz mint a *Morotva*.” (1643)²²⁹

MOROTVAKÖZE

Ürbéres kaszáló, az árvízmentesítés után szántóföld. „... az Gulyát nehéz munkánk által öszve rakott... szénánkra a *Morotva* közzé behajtván...” (1732)²³⁰ „Hogy a *Morotva* közi kaszállók, általjában használatunkban adattassanak által.” (1843)²³¹ „...fizeteses kerülők nélkül... a *Morotvaközi* kaszáló nyílesokból... haszon nem háramolnék...” (1844)²³²

220. Uo. 1841. N. 91.

221. Polgár anyk. 1853.

222. HL. Div. P. Fs. 4. 1810. összeírás.

223. Polgár anyk. 1866.

224. HL. Div. P. Fs. 4. N. 38.

225. Uo. Fs. 5. 1800?

226. Uo. Fs. 4. N. 38.

227. SZL. Polgár jkv. 1869. febr.

228. Uo. 1872. okt. 14.

229. *Komáromy* A. i. m. 31. art.

230. HL. Div. P. Fs. 4. N. 18.

231. SZL. Polgár. jkv. 1843. N. 104.

232. Uo. 1844. N. 120.

MOROTVA TAVA

„A *Morotva tava* ágya, mely egészen kiszaradt.” (1858)²³³

MOSÓDOMB

Ürbéres szántóföldek között levő domb, a város alatt. „A *Mosó domb*-nál az Akasztó hát végén...” (1834)²³⁴

NAGYBOGÁTHALMA

Ürbéres szántóföldek közötti halom, a böszörményi út mentén. „A Ferenczi uttól... a *Nagy Bogát halmáig* menő szántóföldek...” (1831)²³⁵

NAGYGYEP

Szikes határrész, ma is legelő, a falu keleti határában. „...miután a többség a *Nagygyep* legelőjét... szótöbbséggel elfogadta...” (1871)²³⁶

NAGYKENGYELHALMA

A Kengyel mentében levő halom. „Tovább menvén a *Nagy Kengyel halma* lapossára...” (1821)²³⁷

NAGYSZÖG

Majorsági tanya, Szentmargita nyugati határában. Összetételekben is előfordul, mint: Margita-Nagyszög. Lakott helyként jegyzik az egyházi anyakönyvekbe, 1856-tól.²³⁸ Eredetileg határrész a Selypes mentén.²³⁹

NÁDASFENEK

Előnévvel *Kopasz Nádasfenek*ként is előforduló határnév, a *Kincsesfenek* másik neve. „*Kopasz Nádasfenekig* (vagy *Kincsesfenek*) vezető út mentiben...” (1872)²⁴⁰ „...úgy, hogy a Nádas fenek is a düllőbe esék...” (1872)²⁴¹

ORTÓFOKA

Határterület Tiszatarján, Tiszakürt és Polgár között. „...és kimutatta a hármas határokat *Orto foka* mellett.” (1768)²⁴²

ÖRÖTVÉNY

Halászóvíz, a Morotvára merőlegesen fekszik, Tikos irányában. „Az *Örötvény* és a Kengyel vize halászattya még a városé volt...” (1820)²⁴³ „...*örötvényi* volt nádasunkat végig kihasítván...” (1867)²⁴⁴ „...és az *Örötvénynek* a Selypesbe való lecsapolását...” (1871)²⁴⁵

233. Uo. 1858. N. 1.

234. HL. DIV. P. Fs. 6. N. 330.

235. HL. DIV. P. Fs. 6. 1831. Üriszék.

236. SZL. Polgár. jkv. 1871. márc. 22.

237. HL. DIV. P. Fs. 5. N. 235.

238. Polgár anyk. 1856.

239. HL. DIV. P. 43. sz. kéziratos térképes.

240. SZL. Polgár. jkv. 1872. okt. 6.

241. Uo.

242. HL. DIV. P. Fs. 5. N. 44.

243. Uo. Fs. 6. N. 284.

244. SZL. Polgár jkv. 1867. június 8.

245. Uo. 1871. november 26.

ÖRÖTVÉNYFOKA

„Híd... a szentmihályi úton... az *Örötvény fokán* nagyobb híd (kell) az öles vízjárással...” (1871)²⁴⁶

ÖRÖTVÉNYKÖZE

„Az *Örötvényközt* volt zab vetésének elpotsékoltatását panaszolván...” (1836)²⁴⁷ „Az *Életek köz*i kaszállók, nevezetesen... *Örötvény köze*...” (1843)²⁴⁸ „A *Tehén csorda* számára az *Örötvény köze*...” (1858)²⁴⁹

ÖRÖTVÉNYLAPOSA

„Az *Örötvénylaposáról* vizet levezető csatorna ásatása.” (1872)²⁵⁰

ÖRÖTVÉNYOLDAL

Ürbéres szántóföldek az *Örötvény* mentén. „A második csoportot képezik... az *Örötvényóda*li gazdák...” (1872)²⁵¹

ÖRVÉNYSZÖG

Szentmargitai határrész a Bágý és a Folyás találkozásánál. A XIX. század elejétől majorság épült ki az *Örvényszög*ben, és 1875-től lakott helyként jegyzik az egyházi anyakönyvbe.²⁵²

PASA (BASA)

E nagyobb vízfolyás adta a környező földrésznek a nevét is, amelyen később urasági major épült *Basa* néven. *Pasa* neve összetételekben fordul elő. „(A polgári határ)... a *Kis Pasa fokáig*, ahol a *Kis és Nagy Pasát* úgy egészen a *Pasa hátat* a Tiszatarjáni határhoz hagyván...” „...tovább a *Pasa laposán* és a *Gyékényesen*...” (1768)²⁵³

PASAFOKA

„Lehet 25 esztendeje mióta halász mindenkor a Selypes faroknál vagy a *Pasa fokánál*...” (1768)²⁵⁴

PASAHÁT

„...az *Pasa hát* Polgár felől való oldaláról, mint valóságos Polgári határrul...” (1768)²⁵⁵

PÁSKUM vagy JAVAPÁSKUM

Legelőrész a Csőszhalom után. „Nánási úton... híd a *Páskumon*...” (1871)²⁵⁶

PÁJINKÁS

Nagyobb, vízállásos lapos, közel a vasútállomáshoz, ma a vasút szeli át. „A *Kortsmához* tartoztak... A *Pályinkáson* harmadfél köblös...” (1810)²⁵⁷

246. Uo. 1871. május 29.

247. Uo. 1836. N. 2.

248. Uo. 1843. N. 104.

249. Uo. 1858.

250. Uo. 1872. április 14.

251. Uo. 1872. október 6.

252. Polgár anyak. 1875. HÁL. 50. sz. kéziratos térkép.

253. Uo. DIV. P. Fs. 5. N. 44.

254. Uo. N. 45.

255. Uo.

256. SZL. Polgár. jkv. 1871. május 29.

257. HL. DIV. P. Fas. 5. jkv. 1810.

PÁLINKASFENEK

A legmélyebb rész neve a Pájinkáson. „A *Pálinkás fenek* oldalon a Gazdaság által átengedett 8 hold legelőföld...” (1876)²⁵⁸

PÁLINKASHÁT

Úrbéres szántóföld, a Pájinkás mellett. „Állandó kukoricza föld lenne... a *Pálinkás hát*on...” (1818)²⁵⁹ ...a rossz legelő illetősége... a *Pálinkásháti* düllőben...” (1872)²⁶⁰ „...a *Pálinkás hát*on a Nagy Tanyi tanyájára vivő út eltiltatik.” (1873)²⁶¹

PÁLINKÁSOLDAL

„A Méglakhatz a *Pálinkás oldalon* (lévő földért cserélődik)... (1868)²⁶²

PASZTORLAPOSA

Belső legelőrész volt a XVIII. század elején. „Sőt a városban a *Pásztor laposán* lévő kútnak...” (1729)²⁶³

PELYHES

Úrbéres szántóföld közötti kaszáló a szőlők mellett. „Az Életek közti kaszálók, nevezetesen... a *Pelyhes*...” (1843)²⁶⁴ Összetételben is előfordul: „A kertek szélén... a *Kis Pelyhesig* terjedő szántóföldek...” (1831)²⁶⁵

PINCÉSHÁT

Úrbéres szántóföld, a böszörményi országút és a Folyás között. Lakott helyként jegyzik az egyházi anyakönyvekbe. (1866)²⁶⁶

PIÓCAS

Nagyobb vízállás a Pincéshát környékén, amelynek két részét különböztették meg. „...rossza legelő illetősége a *Pióczási* düllőben...” (1972)²⁶⁷ „A Nagy *Pióczás fenektől*... a Kása Dombig.” (1830)²⁶⁸ „...A Pinczés úton... a *Kis Pióczás Fené*kig.” (1831)²⁶⁹

POKLOS

Mélyebb vízállásos kaszálórét, Tikos környékén. (1837)²⁷⁰

RÓKALYUKHÁT

Tikos határrész, az 1837-es térképen.²⁷¹

SÁRKANYHEVERÉS

Úrbéres szántóföldek közötti kaszálórét, másik neve Balázs fenek (1843).²⁷² „Az Életek közti kaszálók, nevezetesen pedig a... Keszegesi Földek köze a *Sárkányheveréssel*... (1843)²⁷³

258. SZL. Polgár jkv. 1876. március 7.

259. HL. DIV. P. Fs. 6. N. 272.

260. SZL. Polgár. jkv. 1872. október 6.

261. Uo. 1873. március 6.

262. Uo. 1869. február.

263. HL. DIV. P. Fs. 3. N. 29.

264. SZL. Polgár jkv. 1843. N. 104.

265. HL. DIV. P. Fs. 6. 1831. Úriszék.

266. Polgár anyk. 1866.

267. SZL. Polgár jkv. 1872. október 6.

268. HL. DIV. P. Fs. 6. 1831. Úriszék.

269. Uo.

270. Uo. Kéziratós térkép, 1837.

271. HL. Kéziratós térkép, 1837.

272. Uo. DIV. P. Fs. 1. N. 2.

273. SZL. Polgár jkv. 1843. N. 104.

SELYPES (vagy SZELPES)

A polgári határon végigkanyargó, bő vizű folyó, amely Tuka után ömlött a Tiszába. „A *Szelpes* (Selypes) erdején az kit rajta találnak... büntetik.” (1643)²⁷⁴ „Mindenkor az Selypes faroknál... rekesztették a *Selypest*...” (1768)²⁷⁵ „Az első híd a *Selypesen*, a város végén (lesz).” (1871)²⁷⁶ „A Bogát tavának és Örötvénynek a *Selypesbe* való lecsapolását...” (1871)²⁷⁷ „... a régi vízfolyás helyén (alá folyó) engedjék meg a felesleges vizet levezetni a *Selypesbe*...” (1872)²⁷⁸

SELYPESKÖZE

Úrbéres, majd a gyalogtestület belső legelője, később részben művelt terület. a Selypes jobb oldalán. „...előadta azon kárát, mely a *Selypes* közü krumpliveteményébe (esett).” (1836)²⁷⁹

„...egyszáz hold legelője egy darabba a Selypes közt... kiadatott...” (1869)²⁸⁰ „A *Selypesközü* gyalogföldekre...” (1873)²⁸¹ 1888-tól lakott helyként jegyezték az egyházi anyakönyvekbe.²⁸²

SIMAHÁT

Szentmargitai határrész, amelyet 1866-tól lakott helyként jegyezték be az egyházi anyakönyvekbe.²⁸³

SIKLÓSI PUSZTA

Urasági, majd nagybérló tanyája a Kengyelközt. „...az Uraságnak majorja vagyon a Kengyel fiók széliben (a *Siklósi pusztában*)” (1836)²⁸⁴ „Minthogy... Majorja vagyon a Kengyelfiók széliben, a *Siklósi Pusztában*...” (1838)²⁸⁵

SÓSÚT

Tokajból Szentmihályon át, Polgárra vezető út, amelyen a sót szállították. „Ismét a Mályvás úttól avagy háttól... dél felé a *sós útra*, mely vezet Polgárra...” (1754)²⁸⁶

SULYMOSFOK

Határrész Tizsakürt felől. „A Görbe tóból kiszakadó fok, mely *Sulymos fok*nak is neveztetik...” (1819)²⁸⁷

SULYMOSHÁT

Tizsaszederkény és Polgár határterületén fekvő kaszáló, ma Tisza-

274. Komáromy A. i. m. 34. art.

275. HL. DIV. P. Fs. 5. N. 45.

276. SZL. Polgár jkv. 1871. május 29.

277. Uo. november 26.

278. Uo. 1872. október 14.

279. Uo. 1836. N. 4.

280. Uo. 1869. március 9.

281. Uo. 1873. december 24.

282. Polgár anyk. 1888.

283. Uo. 1866.

284. HL. DIV. P. Fs. 1. N. 60.

285. Uo. 1838.

286. Uo. Fs. 4. N. 38.

287. HÁL. DIV. P. Fs. 1819.

288. Polgár anyk. 1866.

gyulaháza legelője. Lakott helyként jegyzik az egyházi anyakönyvbe, 1868-tól.²⁸⁸ „A *Sulymoshát* farka, ahol egy jeles hátság hely... van...” (1639)²⁸⁹

SZÁLLASHÁT

Nagyobb kaszálórét, majd szántóföld, Tikos és Polgár között. (1837)²⁹¹
Lakott helyként jegyzik az egyházi anyakönyvbe (1867)²⁹²

SZALKAKÚT

Tikos környéki határnév, az 1837-es térképen.²⁹⁰

SZÉKÉRKÖZE

Ürbéres földek közötti kaszálórét Folyás felé. „A *Szék ér* és a *Kereszt-ér között* lévő szántó földek lapossak...” (1821)²⁹³ „Az Életek közü Kaszállók, nevezetesen... a *Szék ér köze*...” (1843)²⁹⁴

SZENTMARGITA

Pusztai falu határa, amelyet az egri káptalan bírt. „Jól lehet ugyan, hogy... mind... Szentmargitának elégséges határa volna...” (1727)²⁹⁵ „...de azon községhez... csatolt Szentmargitai... benépesített birtokot...” (1862)²⁹⁶

SZENTMIKLÓS

Pusztai legelő Szentmargitától délre, elpusztult középkori falu helye. „...az oda menendő Gazdáknak még... (adatik) ...Margitához *Szent Miklósi Praedium*.” (1727)²⁹⁷

SZÉGYÉS

Halászcsoviz a Morotvával párhuzamosan. „A Szégyés is a Bertó fokáig hasonló harmados viz, mint a Morotva.” (1643)²⁹⁸ „Hogy... a Bokorhátú kaszálló a Szégyésig...” (1843)²⁹⁹ „A 7-dik dűllő a Szégyés gyalogok felőli oldala...” (1872)³⁰⁰

SZÉGYÉSFOK

„...Mgos Uraságnak jutott... Szégyés fokáig tartó részeket kívül felmaradandó...” (1839)³⁰¹

SZIHALMI TANYA

A szentmargitai határ azon része, amelyet a szihalmiak folyamatosan bérbe vettek. Lakott helyként jegyzik az egyházi anyakönyvbe 1856-ban.³⁰²

289. HÁL. DIV. P. Fs. 5. 1639. másolatban.

290. Uo. kéziratot térkép, 1837.

291. Uo.

292. Polgár anyk. 1867.

293. HL. DIV. P. Fs. 5. N. 253.

294. SZL. Polgár jkv. 1843. N. 104.

295. HL. DIV. P. Fs. 3. N. 22.

296. SZL. Polgár jkv. 1862. 225. oldal.

297. HL. DIV. P. Fs. 3. N. 22.

298. *Komáromy* A. i. m. 31. art.

299. SZL. Polgár. jkv. 1843. N. 104.

300. Uo. 1872. augusztus 25.

301. Uo. 1839. N. 44.

302. Polgár anyk. 1856.

SZILHÁT

Kaszálórét Tikos, Tiszaszederkény és Polgár határterületén. „...hogya... *Szilháttal* együtt adódjon vissza...” (1843)³⁰³ Lakott határrészként jegyezték az egyházi anyakönyvbe 1859-től.³⁰⁴

SZILHÁTALJA

„A *Szil Hát Allyáról* a múlt télen... két Szederkényi Ökröket behajtott... (1777)³⁰⁵

SZÖKEFENEK

Nagyobb vízállás, lapos Szentmargita határában. „...Majd a *Szöke fenekig* az erdő mellett...” (1804)³⁰⁶

TÁRKÁNYI TANYA

A szentmargitai határ azon része, amelyet a mezőtárkányiak folyamatosan béreltek. Lakott határrészként jegyezték az egyházi anyakönyvbe, 1853-tól.³⁰⁷

TÁRKÁNYIGYEP

(Lásd előbb (1800-as évekből).³⁰⁸

TÁRNOKHÁTI TANYA

Határrész Polgártól északra, amelyet 1874-től lakott helyként jegyeznek az egyházi anyakönyvbe.³⁰⁹

TEKERES

Kisebb vízfolyás Tikos és Szederkény határán, több összetett helynévben előfordul. „Dél felé az említett *Tekeres ér* szélén...” (1639)³¹⁰

TEKERESLAPOSA

TEKERESZUG

Határnevek, 1822-ben készült térképről.³¹¹

TIKOS

Nagyobb határrész, amelyet külön említenek az oklevelek, helynévként több összetételben is előfordul. „1735-ben (a szederkényiek) Gulya beli marhájoknak a Tikoson, Boroczkásháton lett Téli Pascuativáért (fizettek a polgáriaknak).” (1782)³¹² „...a Méltóságos Uraságnak jutott Tikosi...részen kívül felmaradandó...” (1839)³¹³ „...de azon Községhez...csatolt... *Tikosi*... benépesített földbirtokot...” (1862)³¹⁴ Lakott hely, 1840-től.³¹⁵ *Kistikos* és *Nagytikos* helyneveket is az egyházi anyakönyvek jegyzik fel.³¹⁶

303. SZL. Polgár jkv. 1843. N. 104.

304. Polgár anyk. 1859.

305. HL. DIV. P. Fs. 5. N. 19.

306.

307. Polgár anyk. 1853.

308. HL. 50. sz. kéziratok térképe.

309. Polgár anyk. 1874.

310. HL. DIV. P. Fs. 5. 1639. másolatban.

311. Uo. Fs. 1. N. 19. 1822.

312. Uo. Fs. 5. 1782.

313. SZL. Polgár jkv. 1839. N. 44.

314. Uo. 1862. 225. oldal.

315. Polgár anyk. 1840.

316. Uo. 1865.

TIKOSDOMB

Nagyobb halom a tiszavasvári út mellett, a tikozi részen. „... egész a Tikos dombon volt kerülőház pontyáig...” (1834)³¹⁷

TOPLYA

Kisebb vízfolyás Tikos és Kasziba tájékán, amely több határnévben is előfordul. *Topolyaér*, *Topolyafok*. (1837)³¹⁸

TOPLYAKÖZ

... a Mgos Uraságnak jutott... Topolyaközi... részekén kívül maradandó...” (1839)³¹⁹ „*Topolya között lábon hagyott füve...* (1844)³²⁰

TÓ

Nagyobb, elhalt tiszameder Szentmargitán, az Újszentmargita falu alatt. Halászóvíz volt. „... Piscaturas in Locu Margitensi...” (1810)³²¹ „... mivel a *margitai* Tó annyira elgazosodott, hogy azt lehetetlen többé halászni...” (1818)³²²

TOVISKESSZIGET

Tikos és Szentmihály közötti határrész egyik helyneve. „A Körös Derekától nevezetes helyek vannak: ... *Tövískes sziget*...” (1754)³²³

TUKA

A Selypes alsó folyása környékén levő legelő, szántóföld. 1868-tól lakott helyként jegyzik az egyházi anyakönyvekbe.³²⁴ Összetételekben is előfordul, mint *Margita-Tuka*, *Tuka-Kisszilág*.³²⁵

VAJASHAT

Nagyobb legelőterület Nagyszög felé eső határrészen. „A *Vajas háton* a mi szántóföldek vannak, meglehetősen állapotban találtattak.” (1821)³²⁶

VARGAHALOM

Nagyobb halom az urasági táblák mellett. „... urasági használat alatt lévő... *Varga halmi* táblák...” (1843)³²⁷ Mellette volt Pöstényi Márton tanyája. (1869)³²⁸

VARJÚFENÉK

Ürbéres szántóföldek közötti kaszálórét. „Mentünk a *Varju feneken*... itt még őszi Életek lévén...” (1821)³²⁹

VASKAPU

Az 1837-es térképen előforduló helynév, Tikos határában.³³⁰

317. HL. DIV. P. Fs. 6. N. 330.

318. Uo. kéziratos térkép, 1837.

319. SZL. Polgár jkv. 1839. N. 44.

320. Uo. 1844. N. 12.

321. HL. DIV. P. Fs. 4. 1810. összeírás.

322. Uo. Fs. 2. N. 71.

323. Uo. Fs. 4. N. 38.

324. Polgár anyk. 1867.

325. Uo. 1870. 1885.

326. HL. DIV. P. Fs. 5. N. 253.

327. SZL. Polgár jkv. 1843. N. 104.

328. Polgár anyk. 1869.

329. HL. DIV. P. Fs. 5. N. 253.

330. Uo. kéziratos térkép, 1837.

VÁRSZIGET

Az 1837-es térképen előforduló helynév, Tikos határában.³³¹

VEREBESFOK

Kisebb vízer a nánási út mentében. „A nánási úton... híd (kell) a Verebes fokon.” (1871)³³²

VEREBESZUG

Szentmargita határában kanyargó Selypes egyik határrésze, közel van a Nagyszöghöz. (1800?)³³³ Verebes tanya innen kapta nevét.

ZSOMBOKOS vagy ZSOMBIKOS

Nagyobb kaszáló- és nádalórét, Hajdúnánás határa felé. „Nánás, Te-dej és Polgár határdombjai emelkednek... a Sombikos éren felül... a Keszegesen alól...” (1800?)³³⁴ „A Zsombokos nádas fenek mellett... lévő szántó földek.” (1831)³³⁵

HATÁRHASZNÁLAT

A már idézett hajdú statútumból, s a káptalan telepítő deklarációjából egyértelműen megállapítható az, hogy Polgár és Szentmargita határát, noha összefüggő területet képeztek, mégsem kezelték szervesen összetartozó egységként. Sőt, a káptalan majorsági gazdálkodásában is megkülönböztették a két birtoktest majorjait, bár az egész határ gazdálkodását a Polgáron lakó káptalani tiszttartó irányította. Ennek ellenére a benépesülő káptalani birtok a XIX. század közepére, mind egyházi, mind közigazgatási tekintetben, egyre inkább Polgárhoz kapcsolódott. A XIX. század végétől keltezett, országos statisztikai felmérések is Polgár központtal tartják számon az egész, több mint 60 000 kat. holdnyi határt.³³⁶

Szántó föld	Kert	Rét	Szőlő	Parlag, terméketlen	Legelő	Erdő	Nádas	Összes
29 310	164	5769	49	2603	21 356	713	2017	61 891

A két határrész nagyságára vonatkozó adatok egy feudális kori (1843) mérnöki jelentésben állnak rendelkezésünkre.³³⁷

331. Uo.

332. HL. 43. sz. kéziratos térképe.

333. SZL. Polgár jkv. 1871. május 29.

334. Uo. DIV. P. Fs. 5. 1800?

335. Uo. Fs. 6. 1831. Úriszék.

336. Magyar statisztikai Közlemények 99. kötet, 1935. Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája, I. k. Bp. 1897.

337. HL. DIV. P. Fs. 1. N. 3. 1843. (A néprajzi szöveg indokolja a jelzetben az év-számokat.)

Polgár összes területe	Ebből az uraság birtokában	A város birtokában	Szent-Margita
37 361 3/8 kh	25 041 3/8 kh	12 320 kh	24 630 5/8 kh

A Polgárra települt hajdúk egy évszázadig háborítatlanul birtokolták a várossal egyetemben pusztá Szentmargita határát is, s amint az 1643-as statutum 36. artikulusa rendelkezett, ott elsősorban szénatermelést („ki magát merészelve, szabadon kaszálhattyá...”) és gulyanevelést („...marha járó földnek pedig határt csinálunk.”) folytattak.³³⁸

Az újraterelítést követően, maga a káptalan sem emelt kifogást az ellen, hogy polgári jobbágysai a számukra átengedett és a jobbágyfelszabadításig egyre csökkentett határrészek hasznosítása mellett, a szentmargitai határban is bizonyos területet árendáljanak.

Egyébként is, a XVIII. század végéig a földesuraság jobbra állatényesztésre rendezkedett be a szóban forgó szentmargitai birtoktesten. Egy, 1810-ben végzett összeírás szerint is, mindössze 620 pozsonyi mérőre rúgott a káptalan itteni szántóföldje. A margitai Erdőben pedig 60 pozsonyi mérőn termeltek dohányt.³³⁹

A tisztartó 1818-ban keltezett levele arra is utal, hogy mind a polgári, mind a szentmargitai birtok szántóföldjein termesztett gabonaféléket egyetlen, nagyjából központi fekvésű, folyási szérűskertben raktározták, majd itt nyomtatták el és csépezték ki.³⁴⁰ Ebben a levélben tett javaslatot arra, hogy mivel „...káros volna ennyi Majorság Életet a Folyási kertbe kihordani, hanem legyen az Polgári Majorsági kert a Polgári Batso ház mellett lévő parton... a Folyási kertbe pedig rakattatna a Margitai Táblának a termése...” Javaslatát Egerben el is fogdták, így új majorsági szérűskertet létesíthetett a faluközösség sérelmével. Ezért a jobbágyok 1820-ban panaszt emeltek az uraságnál: „...az indított bennünket (panaszra), hogy látván a szántóföldeinknek a javatskáját szérűs kertnek, a többit pedig Uraság táblájának elfoglalni.”³⁴¹

Az előbbiekből következik annak a lehetősége, hogy még a XIX. század első harmadában is számos magánbirtokos és faluközösség bérelhetett legelőterületet fölös állatai számára a szentmargitai, sőt a polgári határban is.³⁴²

A határhasználat tárgyalása, elemzése során külön is kell foglalkoznunk a változatos, különböző árnyalatokban gazdag legelő- és rétárendálás gyakorlataival. Több tényező, részben az, hogy Polgár a XVIII. század folyamán csak lassan, Szentmargita pedig egyáltalán nem népesült be, részben az, hogy nagy hatású hajdúvárosok és falvak (pl. Csege), illetve

338. Komáromy A. im. 36. art.

339. HL. DIV. P. Fs. 4. 1810. összeírás.

340. Uo. Fs. 6. N. 276. 1818.

341. Uo. Fs. 2. N. 67. 1820.

342. Uo. Communitas Polgariensi a Rata sua Szent Marghitensi 1700 rft, Communitas Nagyványiensi sua Szent Marghitensi 1211 rft, Communitas Egyekieni sua Szent Marghitensi 1600 rft, Ároktőviensi. Communitas Rata sua Szent Margithensi 1643 rft, ...Tuka... 600 rft. .. Kis Szilágy Catolici 320 rft, communitas M Tárkányiensi a Rata Margithensi 2450 rft, Communitas Szihalmiensi a Rata Margithensi 2580 rft.” Uo. Div. P. F. 1. N. 32. 1822.

a Hortobágy-pusztaság szomszédsága együttes hatása a tanulmányozott korszakban igen jelentős gazdálkodási formává avatta a bérbeadás—bérbevétel gazdasági szokását. A legelő bérbevételével adott volt az olcsó, külterjes vagy fél-külterjes állattartás, többnyire a szarvasmarha- és a juh-tenyésztés alapja. A legelők haszonbérletével párhuzamosan, a kaszálórétek árendálását is megtalálhatjuk. De az a gyakorlat is szokásos volt, hogy a rétről az anyaszénát lekaszálták, a *sarnyut* pedig legeltették. A XVIII. század végétől a szántóföldi haszonbérlet is kialakult.³⁴³

A XVIII. század első felében a polgári Kasziban „Debreceni Gazdák marhái”,³⁴⁴ majd a „Debreceni Bíró Gulyája” legelt.³⁴⁵ Néhány évtized múlva, jobbára az egri káptalani uradalomhoz tartozó közösségek (Ároktő, Egyek, Mezőkeresztes, Mezőtárkány, Nagyiván, Szihalom), de más városok is, mint pl. Füred, árendálták a szentmargitai pusztát.³⁴⁶ Tikost az 1800-as évek elején, nyíregyházi gazdák közössége bérelte.³⁴⁷ A haszonbérlet között természetesen magánföldesurak is megtalálhatók. 1747-ben Péchy Imre birtokos, lovakat hajtatott ide.³⁴⁸ 1754-ben „... sok esztendőig rész szerint Ttes Csatai Nagy Gábor ur, rész szerint Ttes Consertriarius Fáy Gábor ur... a Polgári Kasziban és Boroczkás hátton... ménését legeltetteti.”³⁴⁹ Fáy László úr gulyája szintén az 1750-es években járt e határon.³⁵⁰ Ugyancsak ekkortájt legeltették a „Csobajon Lakó Nagy Gábor ur... gulyájá(t) a Boroczkáson”.³⁵¹

Az előszámlált adatokból is az derül ki, hogy az egyes bérlők, állataik számára részben a nyári legelőt, részben a legeltetésükhöz szükséges *téli legelőt*, illetve a hizlalásra szánt *sőre marhák* részére a szénát is biztosították. Bár ezek a bérletek többször éveken át tartóak, folyamatosak, arra még sincsenek adataink, hogy a bérbe adott határrész teljes hasznát megkapta volna a bérlő. Az ilyen, elsősorban a területre kötött bérleti szerződések csak a XIX. század elejétől fordulnak elő. Így a gazdag beregszászi Markovits úr Tikosra kötött bérleti szerződésében már a terület teljes haszonvételéről tettek említést. „A Tóközi nádlás... (illetve) a halászat a Demeter és Körös taván az árendásnak megengedtetik.”³⁵² E szerződésben már arra is jogot kapott a bérlő, hogy másokkal subárendális megállapodásra lépessen.³⁵³

343. „3 évre a dadai közbirtokos, Nemzetes és Vitézlő Thurgonyi, Sován Péter úrnak... a Kengyel köz bérbe adatik (302 hold) 160 ezüst ftért évente...” Uo. Div. P. Fs. 1. N. 60. 1836.

344. Uo. Div. P. Fs. 4. N. 43. 1766.

345. Uo. N. 41. 1762.

346. Lásd a hetes jelzetben felsorolt falvakat. Egyes helységek az árendálást nemcsak időben folytatólagosan gyakorolták, hanem évről-évre azonos helyen legeltettek stb., amiért is még a falujuk neve is átragadt a szentmargitai határ azon részére. Uo. Div. P. Fs. 6. N. 307 5. és 308. 1824.

347. Ma is *Kisnyíregyháza* a Bagota azon része, amelyet a nyíregyháziak huzamosan béreltek. *Balogh István*: Határhasználat és gazdálkodás Nyíregyházán a XVIII—XIX. században. Ethn. LXXXI. 1970. 228.

348. HL. Div. P. F. 3. N. 28. 1747; N. 18. 1757.

349. Uo. Div. P. F. 4. N. 38. 1754.

350. Uo. Fs. 3. N. 41. 1759.

351. Uo. Fs. 5. 1781.

352. Uo. Fs. 6. N. 308. 1824.

353. „az árendás... a Kengyel fiókban leendő sarjút marhájával leéltetheti... Tikosra és Boroczkásra téli legelőre is fogadhat marhákat és juhot.” Uo. Div. P. F. 6. N. 308. 1824.

Noha e bérletek fő haszonvételi formája a legeltető állattenyésztés volt, emellett a részes szénakaszálás, a halászat árendálása is gyakran előfordult.³⁵⁴

Visszatérve a polgári faluközösség határhasználatának tanulmányozásához, gazdálkodásuk egyik jellemző vonásaként említhetjük azt is, hogy *margitai rátájukat* évről évre rendszeresen bérbe veszik a káptalantól. Bérleményük nagyságát az is szemlélteti, hogy 1822-ben 1700 rft-t fizetnek az árendálásért.³⁵⁵

A szóbanforgó területet a legeltetés mellett szántóföldi műveléssel és szénakaszálással hasznosították. Az 1810-es, már idézett majorsági összeírásban arról tesznek említést, hogy a margitai urasági táblához számítják a polgáriak által elhagyott, 100 pm szántóföld területét is.³⁵⁶ 1822-ben, a polgári lakosok azt kéri a káptalantól, hogy cserélje ki a bérletüket, mert a falunak nem alkalmas a margitai árenda; „... Barmaink Döglenek a Szűk mező végett víz áradáskor. Téli takarmányt sem nyerhetünk ugyan a végett. . . , ha apad a víz, nyomon követi a Mgos Uraság Sertés nyája, s ami nevededés is támad a víz után, felszántya”.³⁵⁷

A közösség ragaszkodik bérletéhez, hiszen minden adandó alkalommal hosszan ecsetelve nyomorúságukat, kéri, hogy az árendát hagyják meg számukra.³⁵⁸ Ennek ellenére, 1831. szeptemberében arról értesíti őket a földcsuraság, hogy „az. . . árendált részbe (senki) semmiféle vetést tenni meg ne próbáljon, (mert) az Uraság többé árendába adni nem fogja”.³⁵⁹ E lehetőség azonban mégsem szűnik meg véglegesen.³⁶⁰ Emellett többször részt vesznek egy-egy határrészen való legeltetési jog bérletében. Sőt, 1807-ben a polgári tiszttartó a „Lakosoknak tudtokra adadni kéri, hogy a Tikosra, a Borockásra Ökröket ad, a Margitai pusztára pedig teheneket, hízní, akinek kedve van. . . hajthat oda”.³⁶¹

Jelen esetünkben, természetesen a faluközösség kiterjedt bérleti jogra épült gazdálkodása nem magyarázható azzal, hogy kevésnek bizonyult számukra a polgári határ, hanem sokkal inkább arra vezethető vissza

354. Uo. Div. P. F. 5. 1781., Fs. 2. N. 71. 1818., Fs. 6. N. 308. 1824., „... a Kis Dorongos nevű pusztát... Többnyire a Szegediek felébe kaszálták...” U. Div. P. F. 2. N. 75. 1841. A Dorongost 1834-ben négy dadai lakos árendálja. Uo. Div. P. F. 7. N. 361. 1834. Ugyanakkor a Keskenyt, a Láncfokot és az Álomzugot bérlik a Sajóörsiek. Uo. N. 363. 1834. Szilhát, Tekeres, Poklos, Menyhártfok és Kissziget bérloi a polgári gazdák (kb. 600 kh.) Uo. N. 378. 1834. A Körtvélyeshátat a nagycsécsi Cselóczky András bérli. Uo. N. 411. 1834. A Balázsfenekén 541 kh-at bérel polgári lakos Makó János. Uo. N. 366. 1841., 1842-ben a Balázsfeneket Komjáthy György tiszakeszi lakos, a Királyere kaszálóját (160 kh) Nemes Szendrey Imre nagycsécsi birtokos, más kaszálókat a sajószögedi helység béreli. Uo. N. 412. 1842. Toplya vidékét pedig 1843-ban a szentmihályi Nagy András és társai bérlik. Uo. N. 1843.

355. Uo. Div. P. F. 1. N. 32. 1822.

356. Uo. Div. P. F. 4. 1810. összeírás.

357. Uo. Div. P. F. 1. N. 26. 1822.

358. Uo. Div. P. F. 6. N. 273. 1714., „...amellett határunk fekvése miá gyakor csapások érdekelvén bennünk, micsoda környül állások között légyünk... a Margitai pusztá árendába meghagyatni (engedődjön).” Uo. Div. P. F. 6. N. 274. 1814.

359. Uo. Div. P. F. 6. N. 321. 1831.

360. SZL. Polgár, Jkv. 1843. N. 104.

361. HBL. (Hajdú-Bihar megyei Állami Levéltár). Hajdúböszörmény város jegyzőkönyvei. V. 1 a. 14. kötet 1807. N. 253.

— ahogyan azt Nyakas Miklós tanulmányában kimutatta —, hogy a bérelt területek nem tartoznak a jobbágytelki állományához, így mentesek voltak a jobbágyi terhektől. A bérelt területek fontosságát bizonyítja az a jelenség is (amelynek elemzése nem lehet feladatom), miszerint a polgári jobbágyság megtagadta az úrbérrendezés során megállapított telekmeny-nyiség művelését. Amiért is a jobbágytelkek 50 százaléka műveletlenül maradt vagy csak titokban, engedély nélkül szántották-vetették azokat. Ugyancsak ezt bizonyítják azok az adatok is, amelyek arról szólnak, hogy az 1800-as évek elején több polgári lakos rendszeresen bérelt legelőt a hajdúnánási határban.³⁶²

Az elmondottakat csak tovább színezi az a legelőgazdálkodási rend, amelyre az 1796-os, az 1799-es Szabolcs vármegyei pásztorösszeírásokban és a város jegyzőkönyvében találunk adatokat. A XVIII. század közepétől rendszeresen bérbe veszik a városi közlegelőt más falvak és városok, illetve állattartó gazdák.³⁶³ Noha a földesuraság többször emelt kifogást a közlegelők bérbe adása ellen,³⁶⁴ azt mégsem tudta megakadályozni.

A faluközösség határhaználatá alapvető kérdésének tartottuk annak tisztázását, hogy a káptalan új telepítésű jobbágysá milyén arányban részesülhettek pusztá Szentmargita haszonvételéből. Összegezésként tehát megállapíthatjuk, hogy a polgári úrbérések változatos árendálásuk ellenére sem jutottak több haszonhoz, mint a kérdéses pusztahatárt bérlő hasonló jobbágy kommunitás. Csupán a haszonvételük szerkezeti jellege volt más, mert Polgár közel lévén az árendált területhez, kellő fontosságot kapott a földművelés is. Ha tehát a polgáriak határhaználatával akarunk foglalkozni, akkor csak azt a faluhatárt kell vizsgálódásunk tárgyául választanunk, amelynek a birtokába a telepítő kontraktus juttatta őket, illetve azt a 37 000 holdon folyó gazdasági tevékenységet kell elemeznünk, amely a jobbágygazdaságok megélhetésének alapját jelentette. A lassan benépesülő település gazdasági berendezkedésével párhuzamosan földesuruk, az egrí káptalan, a XVIII. század közepétől is kiépítette kezdetben jobbára extenzív állattartó és földművelő, majd mind intenzívebb szántó-földi művelésre épülő majorságait.³⁶⁵ Ez a kétoldalú folyamat, egyrészt a közösség kezdeti taksás jogállása, s a határ szinte háborítatlan használatá, másrészt a földesúri gazdálkodás térhódítása, a faluközösség visszaszorítása a XVIII. században, az Alföldön általában lejátszódó jogi—gazdasági törekvések jól tanulmányozható példája lehet.

Korábbi megállapításainkkal ellentétben, a káptalan szinte a birtokbavétel évétől fontosnak tartotta új birtokainak hasznosítását, természetesen a hasznosítás mértékét időközben tovább fokozta.³⁶⁶

362. Uo. Hajdúnánás város jkv. V. A. 301'a. 9. kötet. 1806. N. 45., „Polgári Bírák Uramiéknek ismét íratasson meg, hogy Lakossáik Réteinket szántássalvetéssel semmi szín alatt ezután használni ne bátorkodjanak.” Uo. 11. kötet, 1818. N. 78.

363. SZL. Pásztorösszeírások, Fasc. 12. No. 1171. 1796., Uo. Fasc. 15. No. 902. 1799., Polgár Jkv. 1836. N. 7., 1841., N. 94., N. 78., 1843. N. 102., 1867. július 12.

364. HL. Div. Fs. 5. N. 253. 1828.

365. HL. Div. P. F. 4. 1810. összeírás (-ban 260 pozsonyi mérő földet jegyeznek be, mint majorsági területet.) Az intenzívebbé váló állattartásra a juhóhóály és a *svajceros* csorda megléte is utal.

366. *Bencsik János*: Pásztorokóás a Hortobágy északi területén a XVIII. század végétől, Debrecen, 1969. 8.

A káptalan nem hagyta háborítatlan birtokukban a polgári határt, már 1729-ben, tehát két évvel a telepítés után, a *polgári dézsmás kertjében* telelteti marháját.³⁶⁷ A faluközösség nem tűrte szó nélkül e lépést, hanem követelte, hogy „az Nemes Káptalan maga Gulájáról más dispositiot” tegyen! Ellenkező esetre azt ígérték, hogy elhagyják a falut.³⁶⁸ Úgy látszik, hogy az uraság engedett követelésüknek, mert a következő évtizedben nemcsak nincsenek adatok a földesuraság gulyájáról, hanem a polgári közösség bérbe is adhatta a határbeli legelők egy részét, közöttük a Tikost és a Borockást, a szederkényi lakosoknak.³⁶⁹ S éppen azokat a határrészeket bérlik, amelyek a századforduló körül a jobbágy—földesúri vita egyik fontos tárgya lett. 1821-ben a perben megidézett tanúk azt vallják, hogy 75 éve, tehát az 1740-es években, Szentistvánról hajtották ide, ti. a Tikosra, az urasági gulyát. „...mikor már Tikosra értek egy Polgári ember szemközt ment velek, s kérdés képpen mondotta a gulya hajtóknak: «No ide hajtották Kendtek a Gulyát? ...Bár ne hajtották volna Kendtek, mert a Város Kaszállója volt a Tikos!»”³⁷⁰ Ezért fogalmaztak már 1757-ben úgy, hogy „a Polgári Határban lévő Boroczka hát nevű földnek. . . a polgári lakosok békességes birtokában voltak. . . (ti. előbben)”³⁷¹

1821-ben egyértelműen megállapíthatják, hogy „míg a Ttes Káptalan Gulyáját ide nem hajtották, addig magok a Polgári Lakosok, mind a Tikost, mind a Borockást bírták. . .”³⁷² Érthető 1820-ban a közösség alapállása: „...hanem hogy kevesen voltunk, s nem Birtunk az határral, valami 65 esztendeje a Magos Uraság a Gulyáját Montájrul a mi engedelünkkel a Tikosra és a Borockásra hozta”.³⁷³ E folyamat eredményeként Hodos Mihály, dadai lakos, 1781-ben csak azt tanúsította, hogy „...a Borockás hátat a Ttes Nemes Egri Káptalan. . . mindenkor szabadon bírta. . . , mert látta, hogy. . . a Gulyája. . . a régi hányatott határig járt.”³⁷⁴

Az egri káptalan e törekvéséről ma is beszélnek a polgári és tikosi adatközlőim. Úgy tudják, hogy huncutul járt el az uraság. Először csak egy bikát állított a tikosi legelőre, hogy ne tűnjön fel a polgáriaknak. A következő években azzal már négy-öt tehenet is legeltetett. Azt követően pedig egy gulyát vert e határrészre, ahonnan nem is vitte el többé állatait.

A polgáriak tehát elvesztették a Tikost és a Borockást, a káptalan aztán állattenyésztésre használta e pusztáit. A XIX. század első felében pedig hol gazdag vállalkozóknak, hol pedig egyes közösségeknek adta bérbe, akik szintén állattartást folytattak e határon. Csak az árvízmentesítés után kezdték szántani-vetni a mélyebben fekvő területet is.

A XVIII. század végéről meglehetősen pontos, az idézett 1810-es és 1835-ös gazdasági összeírásban pedig számszerű adataink is vannak az

367. „...azok a szegény emberek, akik ott szénával és vízzel tartották a Nemes Káptalan marháját.” HL. Div. P. Fs. 3. N. 29. 1729.

368. Uo. Div. P. Fs. 4. N. 18. 1732.

369. „A Szederkényi Lakosok az alább specificált esztendőben Polgár Városház Bírának (mikor egészen Polgár bírta a határt) a Ts Nemes Káptalan engedelmiből! — Pascuumért és széna váltásáért mit és mennyit fizettek 1734, 1733, 1735, 1736.” Uo. Div. P. F. 5. 1782.

370. Uo. Div. P. Fs. 5. N. 253. 1821.

371. Uo. Div. P. Fs. 3. N. 17. 1757.

372. Uo. Div. P. Fs. 5. N. 253. 1821.

373. Uo. Div. P. Fs. 6. N. 284. 1820.

374. Uo. Div. P. Fs. 5. 1781.

urasági állattenyésztésre. Ekkorra kiépült a szarvasmarha, a ló, a juh és a sertés tenyésztése.

Egri káptalan állatállománya a Szentmargita és Polgár (Tikos) pusztán

É v	határ-rész	szilaj-gulya	tehén-csorda	sőre-gulya	juhnyáj	sertés-nyáj	ló
1796	Margita	1	—	1	2	—	—
	Tikos	—	—	1	—	2	—
1810	Margita	—	—	—	1 1102/db	—	—
	Polgár	—	—	—	1/ 776 db	— 1	(374)
1835	Margita	—	—	—	1'2508 db	1/311 db	—
	Polgár	—	1 (362)	—	1/1568 db	1/180 db	30 db

a) Halászat, csikászat

A Tisza szabályozása előtt, a határ mélyebben fekvő területeit az év nagy részében víz borította, a *halászóvizek* pedig aligha apadtak ki. A lefolyástalan medrek egyetlen veszélye a természetes feltöltődés következménye, az elgazosodás volt.³⁷⁵ Az írott forrásokban az Árpád-kortól kezdődően, több halászóvíz nevét jegyezték fel, mint a Folyás, a Morotva, az Örötvény, a Selypes, a Szégyés. E halászóvizeket a hajdúközösségtől a halászok *harmados* jogon használhatták „...ennek utána is mind addig harmados, míg kifoghattyák belőle (a halat).”³⁷⁶ A határ kisebb, sekélyebb vizei, ún. *szabadvizek* voltak, amelyeket mindenki szabadon, minden költöttség nélkül halászhatott.³⁷⁷ A telepítés után a káptalan a falu népét a halászati jogában is megcsonkította, s fokozatosan visszaszorította. Noha 1732-ben még csak a Morotva halászatát tartotta fenn magának.³⁷⁸

A közösség azonban már akkor tartott attól, hogy „mi semmi némű halászó vizeivel a Polgári Határnak nem vagyunk szabadok, míg az Uraság egészen meg nem halásztatta”.³⁷⁹ Aggodalmuk nem is volt alaptalan, hisz a század végére, s azt követő évtizedekben, a Selypes kivételével, min-

375. „Mivel a Margithai Tó annyira elgazosodott, hogy azt csak nem lehetetlen többé halászni, így divisióra való halat sem tudnak elegendőt kifogni az ároktövi halászok.” Uo. Div. P. F. 2. N. 71. 1818.

376. *Komáromy A. i. m.* 31. és 32. cikkulusa.

377. Uo. 32. cikkulusa.

378. HL. Div. P. F. 4. N. 18. 1732.

379. Uo.

den vízről kitiltotta őket a földesúr. A XIX. szd. elején pedig az Örötvény és a Kengkely halászatát vesztik el.³⁸⁰ Elvették tőlük a (tikosi) Tó közit és a Kiskengkely közit, mint halászárvizeket.³⁸¹ 1818-ra a falu rendszeresen bérelte az uraságtól a Morotva halászatát.³⁸² Noha az utóbbi 1772-ben még a falué. Még haszonbérletük sem volt zavartalan, mert 1820-ban arról panaszkodtak: „...a Morotvában pedig a halászatot (nem gyakorolhatjuk)..., mert a régi helyen, ahol szoktuk, nem hagyja a Tisztartó rekeszteni...”³⁸³

Egyetlen halászárvize maradt tehát a faluközösségnek, a Selypes, amelyről az 1772-es úrbéri összeíráskor megállapították: „Midőn jó és alkalmas tél vagyon a (falu) halásztattya az Selypes nevű érben... megh lehets vagyon”.³⁸⁴ Noha a Selypes Tiszatarjánnal határos szakaszát „...a Tarjáni Lakosok halászták, s az halászat végett a Polgári Lakosokkal eleget veszekedtek, verekedtek, mert a Polgári lakosok a Tarjáni lakosokat a halásztattól tilalmazták...”³⁸⁵ 1768-ban így vallanak a polgári halászok: „Ezen esztendőben mindenkor szabadon halásztak, de a Tisza Tarjányiak hatsak lopva nem halásztak, különben nem...”³⁸⁶ Érthető tehát, hogy a Selypes halászatára mindig különös gondot fordított a közösség. Az egyik panaszos levélben is ez áll: „Tavalyi Bíró Ki is az Helységnek az Selypesben lévő Rekesznek fel szedettetésével nem kevés kárára szolgált.”³⁸⁷

Az uraság saját halászárvizeiről a faluval kötött, 1772-es kontraktusban így rendelkezett: „Amidőn az Uraságok számára ottan az Eő Tisztei halásztatnak, négyszer esztendőben, elegendő segítséget (adni) és a Halat Egerben beszállítani tartoznak.”³⁸⁸ A fölös halászárvizeket árendába adta a kommunitás a helybeli és a szomszédos falubeli halászoknak. A XIX. század elején a szederkényi halászok béreltek egyes halászárvizeket.³⁸⁹ Arra is volt példa, hogy a falutól béreltek halászati jogot a Selypesre. 1765-ben „a Tiszatarjáni Lénárt Mihály kérte és kapta meg a Selypes halászatát”.³⁹⁰

A rendelkezésünkre álló adatokból megállapíthatjuk, hogy a halászok társaságokban dolgoztak. A XVIII. század közepén legalább kilenc halásztársaság volt Polgáron.³⁹¹ Egy-egy társaság élén a választott halászgazda állott, aki a munkát megszervezte és irányította. A *halászgazdák* vették bérbe a halászárvizeket, s gondoskodtak arról, hogy a halászat bérletének díját, a *harmadot* természetben kiadják vagy később a pénzbeni összegre váltott *harmadot* megfizessék, amelyet feltehetően a halfogáshoz mérten fizettek.³⁹² A halászgazdák osztoztak a haszonvétel alapját képező halászárvizeken is. Melléjük *halászegények* szegődtek, akik maguk is (választás útján) halászgazdák lehettek. Arra is van példa, hogy a Bartók család

380. Uo. Div. P. F. 6. N. 284. 1820.

381. Uo.

382. Uo. Div. P. F. 2. N. 76. 1818.. SZÁL. Investigatio. 1772.

383. HL. Div. P. F. 6. N. 284. 1820.

384. SZL. Investigatio, 1772. 12. pontja.

385. HL. Div. P. F. 5. N. 44. 1768.

386. Uo. N. 45. 1768.

387. Uo. Div. P. F. 4. 1730-as évek (?)

388. SZL. Investigatio. 1772. 5. pontja (másolat).

389. HL. Div. P. F. 6. N. 296. 1823., N. 308. 1824.

390. Uo. Div. P. F. 5. N. 45. 1768.

391. Uo.

392. Uo. és SZL. Polgár, Jkv. 1837. N. 25.

két tagja, külön-külön társaság halászgazdája volt.³⁹³ A halászat tehát e szervezetten dolgozó, kisebb közösségek társas munkája. De az ő feladatuk a halászóvíz őrzése, a jogtalanul halászók elűzése vagy megzabolása is.³⁹⁴ A halásztársaságok, egyszersmind a falu halászatáért a *halászbíró* felelt, bizonyára meghatározta a halászat menetét, szétosztotta a vizeket, megjelölte a társaságok *tanyáját*.³⁹⁵

A halásztársaságok olyan eszközökkel dolgoztak, amelyek eredményes alkalmazásához, használatához a csoport együttes tevékenysége elengedhetetlen volt. Ezért a halásztársaságok a nagyobb eszközök (pl.: *órháló*, *gyalom*, *verseháló*, *csónak*) közös birtokosai is lehettek. Általánosan alkalmazták a rekesztőhalászatot, sőt halászatuk leggyakoribb formája is az, hogy valamely halászóvizet tartósan elrekesztették, a *rekesztékben* levő halakat aztán kifogdosták.³⁹⁶ 1743-ban, a Folyás rekesztésére *órhálót* alkalmaztak.³⁹⁷ 1766-ban „Kováts Mihály maga halász Legényével Szabó Józseffel... a Selypesben találtak egy hálót keresztül huzva- és ennek egyik szélyin is egy *verse* hálót... az másik szélyin is hasonlóképpen”.³⁹⁸ A *vész*-szel való rekesztéses halászat úgyszintén általános volt. Már 1643-ban a statutum is kitér e halászati módra: „Az Kik pedig az vizeken vészeket raknak le és egymással tusakodnak, hát 12 csákyáig, az mely három ölnyi legyen, úgy rakja le a vészt”.³⁹⁹ Társasmunkához alkalmazták még a *gyalmot*; a *tapogatót* és a *horgokat* pedig egyéni halászóeszközként.⁴⁰⁰

Jellemző a már idézett statutum 31. cikkulájának rendelkezése, amelyből világosan kiderül, hogy a Morotván csak a csoportos halászatot engedték meg: „... mind télben, mind nyárbán tilalmas... a *tapogatóknak* és *horgoknak* vetéseknek nem szabad (ti. a víz), hanem az mely *gyalmokat* bele visznek... az mi a várost illeti tartozzanak kiadni belőle”.⁴⁰¹

A halászatnak két időnye volt, éspedig a (bő víz miatt) nehezebb és eredménytelenebb nyári és az eredményesebb téli halászat, jobbára ezért a *téli* halászatot bérelték, mert akkor biztosabb volt a haszonvétel. Külön bírálták el az árvizek, továbbá a *megfordult* (áradás után a mederbe visszafelé folyó) vizek halászatát.⁴⁰²

A sekélyesebb nádasok tisztításait *csikos emberek* keresték fel, s azon *csikásztak*.⁴⁰³ Ezek *csikasokkal* fogták ki a csikot, s így jutottak részben táplálékhoz, részben pedig haszonhoz. „Az csikos emberek is, kik a réten kereskednek, az csik kasokat egymástól két ölnyre rakják le... Lerakott vészek mellé pedig nem szabad a csik kasokat letenni.”⁴⁰⁴

393. HL. Div. P. F. 5. N. 45. 1768.

394. Uo.

395. Uo. Div. F. 4. 1730-as évek. Az 1743-as összeírásban két *halászbíró* szerepel, és pedig Samma (?) Mihály és Balla András. Uo. Div. P. Fs. 9. N. 459. 1743.

396. Uo. 1804-ben a polgári tiszttartó ezt írja: „A Szederkényi halászoknak a peres Álomzugba lévő vészeket vagy is rekesztékeket... kihányattam.” Uo. Div. P. F. 9. N. 459. 1804.

397. *Komáromy A.* i.m. 39. cikkulusa.

398. HL. Div. P. F. 5. N. 45. 1768.

399. *Komáromy A.* i.m. 39. cikkulusa.

400. HL. Div. P. F. 5. N. 45. 1768.

401. *Komáromy A.* i.m. 31. cikkulusa.

402. Uo. 32. cikkulus., SZÁL. Investigatio. 1772.

403. HL. Div. P. F. 4. N. 42. 1763.

404. *Komáromy A.* i.m. 39. cikkulusa

Az egyik, 1754-ben megidézett tanú azt vallja magáról, hogy „Büd és Polgár között, mint békázó ember lévén, s járván...”⁴⁰⁵

A zsákmányoló gazdálkodásról szólva, megemlítjük a méhészetet. Az elszórt, okleveles adatokból arra következtethetünk, hogy a XIX. század első felében a jobbágycsaládok méhtartással is foglalkoztak. 1839-ben, Majoros János örökösei többek között három *kas méhen* is osztozkodtak.⁴⁰⁶ 1841-ben „Fekete Imréné siránkozva panaszolá a (kommunitás előtt), hogy mai napra virradóra két legjobb anyaméh köpüit el orozták”.⁴⁰⁷ A méhészek a határt járták, kint tanyáztak, s nemcsak méheiket etették, hanem a vadon talált méhet is befogták vagy lefojották, s a mézet elvették.⁴⁰⁸ 1819-ben Német Györgynek „több esztendők óta fenn álló méhese volt” a Görbe-tó környékén. Méhesének volt árokkal körülvett kerítése is.⁴⁰⁹ Az uraság is tartott méhet; a kispfaludi határon 35 *köpü méhe*,⁴¹⁰ a margitai erdőn pedig 40 *raja* volt.⁴¹¹ Mellettük urasági méhészt dolgozott.⁴¹²

b) Szántóföldek

A hajdúváros a szántóföldekről hozott rendelkezésében két típusú földjogot különböztetett meg. Az egyik „a ház után való nyil föld”, amelylyel szabadon rendelkezhetett a birtokos, éspedig szabadon adhatta-vehetette. A másik a „fogott-föld” volt, amelyet „míg maradékja leszen szabadon birhattya, ha penig magva megszakad, aki hamarébb éri, azé léssen”.⁴¹³ A ház után járó *telekföld* mennyisége ugyanúgy kötött volt, mint más hajdúvárosokban,⁴¹⁴ a *fogottföld* területe a határ nagysága következtében változó lehetett, s kinek-kinek az igaerejével állott arányban.

A szántóföldek megművelése is a földjoghoz alkalmazkodott, tehát két rendszerben történt. Poór János véleményét elfogadva, azt mondhatjuk, hogy a telekföldek lokálisan sem keveredhettek a fogottföldekkel. Keveredésüket kizárta az a jogviszony, amely a két szántóföldtípust alapvetően megkülönböztette egymástól. A telekföldeket háromnyomásos rendszerben művelték, úgymint: őszi, tavaszi vetés és ugart hagytak. Bár az ugarföldek e nagyhatarú mezővárosokban csak a kezesállatok legeltetésére szolgáló, belső legelőket növelték. A „tres calcatura” kifejezés e háromnyomásos

405. HL. Div. P. F. 4. N. 38. 1754.

406. „Öreg Majoros János örökösei... (osztoznak), az özvegy kéri, hogy ő a férje házához vitt 3 1 2 rozsnak, 3 véka lisztnek, 3 kas méhnek, két bál Margithai dohánynak az árát az örökösök által megtéríttetni kéri.” SZÁL. Polgár Jkv. 1839. N. 50.

407. „Fekete Imréné siránkozva panaszolás, hogy a mai napra virradóra két legjobb anya méh köpüit el orozták”. Uo. 1841. N. 84.

408. HL. Div. F. 6. N. 308. 1824. „Hát mitsoda ember a Te jóembered?... hogy az felesigestül a Réten lakik... az ura mindig ott lakik a méhekkal... Mitsoda ember lappangott a Miskolczy vásár előtt a Tanyádon?” HBL. V. 674/a. 7. 1804. Tiszacsegei iratok között.

409. HL. Div. P. F. 5. 1819.

410. Uo. Div. P. F. 1. N. 35. 1836.

411. Uo. Div. P. F. 6. N. 295. 1824.

412. SZL. Polgár Jkv. 1849. N. 135.

413. Komáromy A. i.m. 27. artikulusa.

414. Rácz István: A hajdúk a XVII. században, Debrecen, 1969. 209.

gyakorlatot takarta.⁴¹⁵ Ezzel szemben szabad foglалásos gazdálkodásnak kellett érvényesülnie „a fogott földeken... amelyet kimerülése után gazdája sorsára hagyta, helyette... újabbat tört fel”.⁴¹⁶ Ebben az esetben a vad talajváltó rendszer nem a földművelő-technika alacsony szintjéből eredően dívott, hanem sokkal inkább a jogviszony függvénye volt, illetve az adott paraszti (kisnemesi) gazdaság igaerejétől és szükségleteitől függött. Egyébként is a rosszabb talajú határrészek, mivel csak tavaszi, gabona-féléket vethettek ide, hamar kimerültek.

A XVIII. században az újrateglepült falu jobbágjai teljesen új gazdasági helyzetbe kerültek. A földbőség tartós volt, mert a benépesülés évtizedekig elhúzódott. A földesuraság sem kezdett mindjárt szántóföldi művelésbe. Az 1732-es összeíráskor azt állapítják meg: „Ezen város szántóföldjeit nem osztják nyomásokra”.⁴¹⁷ E gazdasági művelési gyakorlat meghonosodására az is hatással volt, hogy a faluközösség nem alakult ki, részben azért, mert több helyről, más-más gazdasági szokásokat hoztak magukkal, illetve a népesség is labilis volt. Az összeíráskor (ha adatai bizonytalanok is) 73 családot találtak Polgáron, közülük is csak 21 (34 százalék) rendelkezett a szántáshoz szükséges igaerővel.⁴¹⁸ Ha az 1770-es évek gyakorlatát vesszük alapul, akkor 280—350 köblös földet művelhettek meg. Az 1740-es években a falu 70 lakosa 538.5 köblös földet szántottvetett.⁴¹⁹ A családok többsége az állattartás hasznából élt, bár a legjövedelmezőbb használlat, a juh, nem szerepelt az összeírásban. A szántóföldi növények közül a rozsnak, az árpának, a kölesnek és a zabnak volt nagyobb vetésterülete.⁴²⁰

Az 1772-es úrbérrendezés idejére Polgár szántóföldi gazdálkodására már a háromnyomásos rendszer volt a jellemző. „Ezen mező városnak határja három nyomásra vagyron felosztva...”⁴²¹ Az első járásba rozsot és őszi búzát, a másodikba zabot, árpát és kölest vetettek, a harmadik járást ugarnak hagyták. „Ezen mező város Lakossai közül vagyron egy hat ökrös Gazdának, minthogy az telkeknek minémüsége soha se volt meghatározva, minden nyomásban 18 kila alá való szántó földje... négy ökrös gazdának 12 kila földje... két ökrü gazdának hat kila.”⁴²²

E gazdálkodási rend, vagyis az újraosztásos földközösség az 1810-es évekig változatlan maradt, mert sem a falu belső gazdasági tevékenysége, sem az allodium lassú berendezkedése nem indokolta a változást. Az állandó telekszervezet a következő évtizedben alakult ki. A háromnyomásos gazdálkodás adta lehetőségek ki tudták elégíteni a faluközösség szükségleteit. A földművelés gyakorlatában már az úrbérrendezés idején megtalálható a föld termőképességének a növelése úgy, hogy az őszi vetések alá

415. A fentiekhez még azt is hozzátehetjük, hogy nem a művelt föld, a legelő és a rét különbségét jelölték a *calcatúra* kifejezéssel, hisz a legelő és a kaszáló-rét között a használat jellege miatt elmosódott a különbség, mert a kaszálást követően a rét is legelővé lett.

416. Poór János: A hajdúvárosok gazdasági és társadalmi helyzete (1607—1720), Debrecen, 1967. 38.

417. HL. Div. P. F. 2. 1732. N. 42.

418. Uo. Div. P. F. 2. N. 42. 1732.

419. Uo. F. 4. N. 16/4. 1740.

420. Uo. Div. P. F. 2. N. 42. 1732.

421. SZL. Investigatio. 1772. 1. pont.

422. Uo.

kétszer szántották meg a földet.⁴²³ Ez a művelési gyakorlat az 1820-as években is változatlan.⁴²⁴ Eszerint az ugart kétszer szántották meg, s úgy vetettek bele őszi gabonafélét, az őszi után egyszeri szántásba került a tavaszi vetés. Ezt a szántást tavasszal végezték el, így az őszi vetések tarlóját egész ősszel legelőül használhatták.

A majorsági földeket is háromnyomásban művelték. A polgári határban levő, három urasági táblában (Folyás, Alsódüllő, Csőszhalom) összesen 260 pozsonyi mérő területen gazdálkodtak.⁴²⁵

A gazdasági bevételek növelése érdekében az 1810-es években mind gyakrabban hoztak jobbágyellenes döntéseket. A vita központi kérdése az előző történelmi fejezetben részletesen elemzett kérdés, nevezetesen a jobbágytelkek felfogásának és művelésének szorgalmazása volt. Ha ugyanis a jobbágyság megműveli az urbáriumban kimért 151 telket, akkor közvetve is, közvetlenül is több jövedelemhez jut a káptalan.⁴²⁶ 1820-ban kelt kontraktustervezetben azonban csak 130 telekről esett szó.⁴²⁷ De a helyzet változatlan, mert a telkek fele (74,5 sessio) még 1834-ben is műveletlen.⁴²⁸ 1845-re elérte az uraság, hogy 126 telket használtak a jobbágyok.⁴²⁹

A jobbágyok a kimért telkek elhagyásának egyik és legfőbb indokául a szántóföldek igen rossz minőségét hozták fel.⁴³⁰ A sorozatos panaszok kivizsgálásával foglalkozó úriszék 1821-ben határjárást tartott, s osztályozták az egyes járásokban levő szántóföldeket, ezért aztán 1822-ben úgy döntött az uraság: „Minden Calcatura három szakaszban mérettesen és minden lakosnak a jobb földből is, a középszerüből is és az alább valóból is adódójon...”⁴³¹

Ez a kimérési eljárás sem oldhatta meg a kérdést, s éppen ezért a helyzet változatlan maradt. Mire 1831-ben újabb kimérést rendelt el a káptalan.⁴³²

Járás	I. osztály	II. osztály	III. osztály	város	parochia	Összes
				földje		
Első	393 h 820 n.-öl	814 h 1061 n.-öl	398 804 n.-öl	23 h 355 n.-öl	50 h 726 n.-öl	1680 h 1165 n.-öl
Második	385 h 706 n.-öl	728 h 884 n.-öl	512 h 1268 n.-öl	20 h 8 n.-öl	43 h 1040 n.-öl	1690 h 1306 n.-öl
Harmadik	441 h 208 n.-öl	540 h 464 n.-öl	425 h 1250 n.-öl	19 h 888 n.-öl	58 h 624 n.-öl	1485 h 834 n.-öl
Összes:						4857 h 705 n.-öl

423. Uo., és HL. Div. P. F. 5. N. 253. 1820.

424. Uo. 1824.

425. Uo. Div. P. F. 4. 1810. összeírás.

426. Uo. Div. P. F. 5. N. 253. 1778.

427. Uo. 1820.

428. SZL. Polgár, Jkv. 1834.

429. HL. Div. P. F. 5. N. 259. 1845.

430. Uo. N. 253. 1831., „...de fájdalommal tapasztaljuk miszerint a jelenleg birt telkek közül valami nem kevés számmal olyanok is találhatnák, melyekre a ráfordított munka és fáradság mellett még a beléjük vetett magot sem térítik meg.” SZAL. Polgár Jkv. 1843. N. 107.

431. HL. Div. P. F. 6. N. 291. 1822.

432. Uo. Div. P. F. 5. N. 253. 1831.

A három járás neve: Böszörményi járás, Homok járás, Közép vagy Nánási járás.⁴³³

A lakosság természetesen megkereste azokat a lehetőségeket, amelyek kedvezőbbek voltak a jobbágytelek művelésénél. Írtunk már arról, hogy Hajdúnánás határában az egyes hajdúbirtokosoktól, Szentmargitán pedig a káptalantól béreltek szántóművelésre is feltörhető legelőket. De „Némelyikünknek — írják — az Uraság kegyelmiből a Kengyel Fiókba, kinek három, kinek egy köblös föld fizetésünkért. dézsma alá kiméretett.”⁴³⁴ Egyes zsellérek „... a ki nem vett és fel nem vállalt úrbéri földeket, melyek mint res nullius...” birtokolják.⁴³⁵

A földesúr aztán az úrbéresek szántóföldjei között kimaradt, gyenge minőségű, illetve mélyebb, vízállásos helyeket urasági kaszálónak hagyta meg. E kaszálók összterülete igen nagy; az 1843. évi összeírás szerint 7802 5/8 hold.⁴³⁶

A faluközösség az 1810-es évekre a részben javított, háromnyomásos gazdálkodást alkalmazta. 1815-ben a tiszttartó leveléből olvashatjuk, hogy „a Polgáriak három helyen szoktak kukoriczát termesztetni, a Szilháton, a Bokorháton, amikor az árvíz megengedi, mert néha huzamba négy esztendeig sem lehet az árvíz miatt hasznát venni, és a Homokon, minden harmadik esztendőben, amidőn Ugarnak kellene maradnia, azonban akkor kukoriczát szoktak bele vetni”,⁴³⁷ „A Polgáriak 1817-dik esztendőben. amidőn az úgy nevezett Homok nyomásnak Ugarba kellett volna maradni, azt sokan felszántották... egészen beültették kukoriczával...”⁴³⁸

Ekkor már minden harmadik évben többnyire bevetették az ugart kukoricával. A közbeeső években pedig kaszálórétet törtek fel, s abban termesztettek kukoricát.⁴³⁹ 1818-ban arról írt a kint járt mérnök, hogy „A nép azt kívánja, hogy bizonyos, s állandó kukoricza föld lenne és az pedig a Pálincás háton hagyattatna...”⁴⁴⁰ Az uraság nem vette tudomásul s nem teljesítette a lakosság kérését.⁴⁴¹ Ha a kedvezőtlen időjárás miatt, a tavaszi vetések rosszul sikerültek, akkor is „az ugarba vetettek kukoricát”.⁴⁴² Kukoricavetésnek való földet az uraságtól is árendálhattak, a bérletért minden köblös földből egy kila tiszta, száraz, morzsolt kukoricát fizettek.⁴⁴³ A fentiekben szó esett arról is, hogy a XIX. század elején a nyomásokon kívüli szántóföldi gazdálkodást is megtalálhatjuk Polgáron. A század első évtizedeitől írott források is megemlítik, hogy egy-egy darab kaszálórétet vagy legelőt feltörtek, s abban kukoricán kívül burgonyát,

433. Uo. 1824.

434. Uo. Div. P. F. 6. N. 285. 1820.

435. Uo. Div. P. F. 5. N. 259. 1845.

436. Uo. Div. P. F. 1. N. 2. 1843.

437. Uo. Div. P. F. 6. N. 285. 1815.

438. Uo. N. 293. 1823.

439. „... kukoricza földeink pedig bizonyos nincs, hanem ami kevés van is tsak rétből, s egyéb mezőből vagyon kis — azkitva...” Uo. N. 585. 1815.

440. Uo. 272. 1818.

441. „... mellette lévő Ferenczi hátból még annyit kívántak hozzáadani, hogy három düllő legyen kukoricza föld, s minden sessiora legalább két köblös föld jutna...” Uo. N. 283. 1818.

442. Uo. Div. P. F. 2. N. 100. 1824.

443. Uo. F. 5. N. 253. 1820.

kölest vetettek.⁴⁴⁴ E legelőváltós szántóművelés során is érvényesült a nyomáskényszer, hogy egyszerre szabaduljon fel a tarló a legeltetett állatok számára.⁴⁴⁵

Az intenzívebb termelés egyre nagyobb teret hódít a jobbágygazdaságokban. Adatunk szerint, 1821-ben az őszi vetés alá háromszor szántották meg az egyik darab földet.⁴⁴⁶ Az 1840-es évektől pedig elszórt adatokat ieltünk a föld megtrágyázására. Egyelőre csak a város földjét trágyáztatta az előjáróság.⁴⁴⁷ 1847-ben szintén „a Város Ugar földje Krumli alá illető trágyázás mellett kiadatni rendeltetik”.⁴⁴⁸ „... a lakosok közt most a télen, a végett, hogy üdejében meg trágyáztathassék, szétosztatni rendeltetik (a város többi ugar földje)”.⁴⁴⁹

A feudális kor határhasználatának tárgyalásakor szólnunk kell arról is, hogy különböző, a várossal vagy az uradalommal szolgálati viszonyban levő személyek, szolgálatukért meghatározott mennyiségű telket, abban szántót, kaszálórétet és legelőt kaptak. Így a város bíróját egész, a négy kisbíró fél-fél telekföld illette meg. Külön kérésükre 1798-ban az urasági dézsmájukat elengedték.⁴⁵⁰

Ugyancsak meghatározott telekjárandóság illette a kántort, a plébánost, a tiszttartót, az ispánt, a harangozót, a *főnótáriust*, az urasági kerülőket, a boltost, a mészáros, az urasági csordást, gulyást, kondást, a polgári bacsót és a két kocsmabérlőt.⁴⁵¹ Nemcsak a közösség vagy az uraság alkalmazottainak, hanem a földesgazdák vagy mások szolgáinak is hozzátartozott a fizetéséhez a földjárandóság.⁴⁵²

A jobbágygazdaság önellátásához elengedhetetlenül szükséges volt a len vagy a kender termesztése. Polgáron a kender ismerték, azt vetették. A Csőszhalomtól nyugatra, a *Kenderföldek* nevezetű határrészen termesztették. Az urbáriális határmérést, határszemplét is mindig ezzel a területtel kezdték.⁴⁵³ 1812-ben a faluközösség kérelme is így hangzott: „Először a Kender Földek mérettesenek fel, és egész sessio után egy köblös földet vagyis egy kila alá valót”.⁴⁵⁴ Hasonló javaslatot tett a tiszttartó is 1818-ban, megtoldván azzal, hogy „Ami ezektől elmarad osztassanak fel egyformán

444. SZL. Polgár Jkv. 1847. N. 79., 1836. N. 4. „Az Álomzug nevű helyen az Uraság engedelméből vetett, s már majdcsak megért kölesseket a szederkényi földesuraság gulyája és ménese elgázolta. Némely Polgári Gazdának (hat fő) 53 ft 15 krj kárt okoztak...” HL. Div. P. F. 9. N. 459. 1796.

445. Uo. Div. P. F. 6. N. 285. 1817.

446. Uo. Fs. 5. N. 253. 1821.

447. „... minden egész telkes gazda nyolc, fél telkes gazda pedig négy szekér trágyát a város földjére (szerfeletti soványsága miatt) ki vitetni tartozik.” SZÁL. Polgár Jkv. 1840. N. 51.

448. Uo. 1847. N. 79.

449. Uo. N. 94.

450. HL. Div. F. L. N. 7. 1798.

451. „Azon szántó földek és kaszálók haszonvétele is, amelyet azelőtt is ezen kortsmához tartoztak az árendásnak által engedtetnek.” Uo. Div. P. F. 5. N. 16. 1810., N. 253. 1820.

452. „Az első szolga fizetése 30 vft, 3 véka őszi, 2 véka tavaszi vetés, két pár csizma, két pár bocskor, egy malacz, vagy helyett 3 vft, két db marha teletetés.” SZÁL. Polgár Jkv. 1849. N. 144.

453. HL. Div. P. F. 6. N. 276. 1817.

454. Uo. N. 277. 1812.

a házas zsellérek között meghatározandó fizetésért”.⁴⁵⁵ Ilyen szempontok alapján osztották fel 1831-ben is a Kenderföldeket:⁴⁵⁶

Polgár kenderföldjei

1. Csőszhalom mellett	51 h. 300 □-öl
2. Felső kenderföldek	30 h. 1102 □-öl
3. Régi, elhagyott terület	20 h. 102 □-öl
Összesen:	102 h. 204 □-öl

A zsellérek kimaradtak e haszonvételi lehetőségből, hacsak alkalomszerűen nem fogtak fel kisebb kenderföldnek való területet.⁴⁵⁷ Indokolt-nak éreztük tehát, hogy 1843-ban is megisméltik az urasághoz intézett kérésüket: „... minden házas gyalogot (zsellért) egy Kenderfölddel el-látni méltóztassék”.⁴⁵⁸

Hasonlóan fontos volt a *kenderáztató* víz is, amely tényrt az úrbér-rendezés idején is feljegyezték.⁴⁵⁹

A várostól nyugatra, a Selypes laposa felett emelkedő homokparton már a hajdúk szőlőt műveltek.⁴⁶⁰ A telepések természetesen a szőlőhegyet is birtokba vették.⁴⁶¹ Egy XVIII. század végéről való összeírás szerint 82 jobbágy — közöttük a telkeseken kívül zselléreket is találunk — osztoz-kodik a 136 *kapás* területen.⁴⁶² 1849-ben Nemes Lukács Gáspár gyermekei egy házat, egy kertet és egy *tizenhat soros szőlőt* örököltek. Értéküket tanulságos összehasonlítani, mert a három gyermek úgy osztozkodott az örökségen, hogy a szőlőt alapértéknek vették, a házat pedig a kert örökö-se megtoldotta 150 ft-tal.⁴⁶³

A szőlőskertet árokkal vették körül, partját líciummal (lícium hali-mifolium) ültették be. Területét három *járásra osztották*, s e szerint vá-lasztották a szőlőpásztorokat is. Fizetésük egy *egész szőlő* után egy véka rozs, egy kenyér és hat krajcár volt. Mivel azonban télen is szolgálniuk kellett, azért megtoldották fél kenyérrel és 3 krajcárral.⁴⁶⁴ A téli őrzésből arra következtethetünk, hogy a gazdák szőlőbeli pajtájukban tárolták a bortermésüket. A szőlőpásztorokra két *hegybíró* ügyelt fel, „nehogy a szőlő munka beálltával a sok szőlőnek a munkára elvállalása által a szőlők felügyeletét el hanyagolják”.⁴⁶⁵

Káposztáskerteket is ugyancsak a hajdúk kezdték művelni.⁴⁶⁶ A ká-posztáskertek jellegére, az abban termesztett veteményekre vonatkozóan jó adatokat találhatunk egy 1729-ben kelt panaszos levélben: „... mikor

455. Uo. N. 276. 1818.

456. Uo. F. 5. N. 253. 1831.

457. „A kender földek... naplementi végén a délre eső oldalán valókat az árvíz el szokta vinni... azok a Sellérek által szántódnak fel.” Uo. F. 5. N. 253. 1821.

458. SZL. Polgár Jkv. 1845. N. 107.

459. Uo. Investigatio. 1772. 10. pont.

460. *Komáromy A.*, i.m. 26. artikulusz.

461. SZL. Investigatio melletti másolatok, 1727. 462.

463. SZL. Polgár Jkv. 1849. N. 139.

464. Uo. 1835. december 24., HL. Div. P. Fs. 6. N. 308. 1824.

465. SZL. Polgár Jkv. 1869. 268. oldal.

466. *Komáromy A.*, i.m. 35. artikulusz.

Polgárra ment lakni, Odri András uram látta a (panaszost) árkot ásni, s maga biztatta, hogy csak csinálja a kertet... lévén tavaly káposzta benne, kukoricza s egy más”.⁴⁶⁷ A jobbágyok 1828-ban a kontraktusuk javítása érdekében írott levelükből az tetszik ki, hogy a káposztáskertek hasznát nem dézsmálta az uraság.⁴⁶⁸

A hajdúk a Tisza (?) mellett fogtak káposztáskerteket, majd a XIX. század közepéig a Selypes partján fogták és művelték ezeket a kerteket.⁴⁶⁹ Az ármentesítés után pedig, miután „A Morotva tava ágya, ... egészen kiszáradt, köz megegyezéssel káposzta földnek kiosztatni rendeltetett, birtok aránylag, házsorjában”.⁴⁷⁰

c) Rét, legelő, nádas

A kezesállatokat télen a kaszálókon termesztett szénával takarmányozták. Polgár határában váltakozó minőségű széna termelt. Befolyásolta az árvíz, a szárazság egyaránt. Ha árvizes esztendő volt, akkor a mélyebben fekvő részek hasznavehetetlenek voltak, szárazságban pedig a partosabb réteket csupán legeltetni tudták.⁴⁷¹

Már a hajdú korban is tervszerűen gazdálkodtak a kaszálóréteken. Tavasszal *fűbocsátásig* senki sem kaszálhatta a rétet. A megszáradt és csomókba rakott szénát pedig óvták a tűztől, a *barmoktól*, a juhoktól. A tilalom Mátyás napig (február 25.) tartott.⁴⁷² A *nyomásban* (a szántóföldek között) levő kaszálót bárki szabadon levághatta.⁴⁷³ A város saját használatára, továbbá a kapitány és a prédikátor részére megfelelő nagyságú rétet szakasztottak ki.⁴⁷⁴ Fentebb már szóltunk arról, hogy a káptalan a visszaperelt polgári határban állattartáshoz kezdett. Hízásra fogott *sőre* marháit előbb a dézsmáskertben,⁴⁷⁵ később vagy az urasági szérűskertben, vagy állattartó majorban szénán teletette.⁴⁷⁶

A XIX. század elejétől elterjedt intenzív juhajtákat is szénáztatta telente.⁴⁷⁷ A XVIII. században a káptalan polgári birtokán legfontosabb haszonvételi forrás a *sőretartás* volt. 300—400 növendék ökörtinót olcsón felvásárolt az urasági tiszttartó,⁴⁷⁸ majd *sőréseket* fogadott melléjük, akik kora őszig legeltették őket.⁴⁷⁹ A hideg idő beálltával *akojban jászolra* kötötte, s szénán teletette a *sőregulyát* az uraság.⁴⁸⁰ A következő nyáron jó legelőn tovább hizlaltatta, s augusztus tájékán értékesíttette.⁴⁸¹ 1798-ban a nagyiványiakkal, 1806-ban a böszörményi hadnaggyal alkudott a *sőregulyára*.⁴⁸² Az 1820-as évekre az uraság felhagyott a sőretartással, s a ke-

467. HL. Div. P. F. 3. N. 29. 1729.

468. Uo. F. 5. N. 235. 1828.

469. SZÁL. Polgár Jkv. 1876. 379. és 1873. 337. oldal.

470. Uo. 1858. N. 1.

471. HL. Div. P. F. 5. 1781.

472. *Keménység* A., i.m. 29. artikulusz.

473. Uo. 30. artikulusz.

474. Uo. 29. és 30. artikulusz.

475. HL. Div. P. F. 3. N. 29. 1729.

476. Uo. F. 1. N. 60. 1838.

477. Uo. F. 2. N. 60. 1836.

478. Uo. F. 1. N. 9. 1818., Fs. 3. N. 145. 1897.

479. Uo. F. 1. N. 9. 1818., Fs. 6. N. 308. 1824.

480. Uo. F. 1. N. 12. 1807., N. 10. 1808., Fs. 6. N. 308. 1824.

481. Uo.

482. Uo. F. 2. N. 145. 1798., Fs. 5. 1806. szeptember 6.

vesebb befektetéssel nagyobb hasznot hozó, kevésbé intenzív gulyatartásra állott rá.⁴⁸³ Ezzel egyidőben az ugyancsak intenzívebb juhászatot honosította meg.⁴⁸⁴

A káptalan polgári uradalmában tehát szükséges volt a széna, ezért már a telepítő okmányban, majd a falu lakosaival kötött kontraktusokba mindig belefoglaltatta úrbéres szolgálatként a szénakaszálást és a széna behordását.⁴⁸⁵ Kezdetben a jobbágyságra rendkívül kedvező földesúri terheket a majorsági gazdálkodás bővülésével párhuzamosan újabbak követték. A XIX. század fordulójától mind inkább arra törekedett az uraság, hogy minél nagyobb kaszálóréttel rendelkezzen, illetve a legjobb szénát termő, a faluhoz is közel eső réteket vonja majorsági kezelésbe.⁴⁸⁶ 1824-ben a tisztartó elvette a Tikossal határos Keskenyköz nevű rétet.⁴⁸⁷ A Pelyhes, Hármas, Bogát foka nevű határrészeket már ennek előtte elvesztette a falu.⁴⁸⁸

Az urasági kaszálókat azután a falu jobbágjai vagy a környékbeliek *harmadon* (egyharmada az uraságé volt) bérelhették.⁴⁸⁹ 1781-ben a tiszadadaiak 1820-as években a sajószögediek árendáltak kaszálórétet az uraságtól.⁴⁹⁰ A faluhoz közelebb eső, ún. *életek között* levő kaszálókat azonban csak felesben kapták meg.⁴⁹¹

A lekaszált és felgyűjtött szénát az uraság embere a majorság területére hordatta, s ott *kazalba* rakatta. Ha valami oknál fogva erre nem került sor, akkor a szénát a rét partosabb részén *kazalba* rakták, s azt körülárkolták.⁴⁹²

A mind intenzívebb állattartás ellátása érdekében vetett-takarmányt is termesztett a káptalan. 1820-ban az úrbéres földekből szántottak el 25 köblöst *lóherés kertnek*.⁴⁹³

A faluközösség számára is rendkívül fontosak voltak a kaszálórétek, hisz a szántóföldek gyenge minősége miatt is az állattartásra rendezkedtek be a jobbágygazdaságok.⁴⁹⁴ Kezesállataik téli takarmányozására elen-

483. Uo. F. 6. N. 299. 1824., „Nékem Füreden reménységem felett való vásárom volt, ugyanis el adtam négy ökör tinót 200 Rft, 6 ökör tinót 298 Rft, 2 ökör tinót 90 Rft, 1 komor bikát 38 Rft, 7 meddő tehenet 273 Rft, egy sánta vén tehén az útba maradván...” Uo. N. 304. 1824.

484. „A Mgos Uraság Juhainak akoly helyet engedgyek a Tikoson és ugyanottan 4, 5 kazal szénának helyet... e helyett a juhakolnak más alkalmas helyet fogok adni...” Uo. F. 1. N. 10. 1808. „... a Szalka Toplya közén az Uraság polgári juh nyája Szent Demeter naptól fogva egészen Szent Gergely napig telelhessen...” Uo. F. 6. N. 308. 1824.

485. „A Communitas ad esztendőként 50 azaz ötven kaszást egy napra, s azon szénát föltekarni és kazalba rakni tartozik.” SZL. Polgár Investigatio, 1772., „Mind Külön Kenyerős ember az ott való határban az hol az Uraságnak fog tetszeni egy-egy nap kaszálni... kívánja.” HL. Div. P. F. 3. N. 22. 1727.

486. Uo. F. 5. 1781., F. 6. N. 276. 1818., N. 331. 1833.

487. Uo. F. 6. N. 295. 1824., F. 2. N. 102. 1824., N. 93. 1825.

488. Uo. F. 1. N. 25. 1824., F. 5. N. 253. 1824.

489. Uo. F. 6. N. 45. 1824., N. 294. 1824., N. 307 5. 1824., N. 308. 1824.

490. Uo. F. 2. N. 75. 1841.

491. Uo. F. 6. N. 331. 1833.

492. Uo. F. 5. N. 31. 1779.

493. Uo. F. 6. N. 284. 1820.

494. A jobbágy gazdaságok szarvasmarha tartásának mértékét szemléltető két adatot itt is idézzük: „... Polgáron a Gyalog embernek is vagy 20—30 db marhája.” Uo. Fs. 6. N. 285. 1820., „90 db marhája is volt Mecsey Jánosnak, mint akkoriban... tehető gazda ember volt.” Uo. N. 307. 1824., N. 291. 1822.

gedhetetlenül szükséges volt a széna. Amíg a XVIII. században a határ nagy részét háborítatlanul művelhették, addig elegendő szénát termelhettek évente. Miután azonban a káptalan a kaszálóréték tekintélyes részét magának foglalta el, egyre nagyobb gondot jelentett a téli takarmányozás biztosítása állataik számára. Az 1820-as évekre megmaradt úrbéres rét egy részét is évente árvízjárta, amely kedvezőtlenül befolyásolta a szénatermést.⁴⁹⁵ Érthető módon, a jobbágypanaszok ezt a tényt mindig hangsúlyozták.⁴⁹⁶

Az úrbérrendezés idején egy hatökrös gazdának 12, egy négyökrös gazdának nyolc, egy kétökrös gazdának négy *ember vágó* rétje volt. „Az gyalogszereseknek pedig, hol egy, hol két ember vágó rétet juttatnak minden esztendőben”.⁴⁹⁷ Az úrbáriumban, amelyet az 1820-as évekre megkísérelt bevezetni az uraság az egész telkes jobbágyoknak csak 10 kaszás (falcastrum=1000 n.-öl) területben állapítják meg a kaszáló illetőségét.⁴⁹⁸ Két határrészre szorítják vissza az úrbéresek rét használatát, és pedig a jobb minőségű Alsórétre és a gyengébb Morotvaközre. Ennek megfelelően mérik ki 1831-ben az illetőséget is, a jobb réten 2/3-ot, a gyengébben 1/3-ot. A közösség nem nyugszik bele a kaszálók elvesztésébe sem, s folyamatosan kéri vissza előbbi területeiket. 1841-ben megújítják kérelmüket, majd a kérés vizsgálatával megbízott mérnök jelentést készít ezekről a kaszálókról. Eszerint összesen 4277 2/8 hold állandó majorsági kaszálót kérnek vissza a polgári jobbágyok.⁴⁹⁹

A faluközösség a kaszálórétet *tilalomban tartotta*, s azt tavasszal sem legeltetni, sem kaszálni nem engedte.⁵⁰⁰ Miután elérkezett a szénakaszálás ideje,⁵⁰¹ a bíró *nyilas számra* felosztotta a lakosok között.⁵⁰² A rosszabb minőségű kaszálókat nem osztották ki, „hanem kinek tetszett oda ment és a mennyi tetszett vagy lehetett annyit kaszált”.⁵⁰³ Ugyanilyen feltételek mellett kaszálták az árvíz elvonulása után újranoőtt füvet is. Egyes határrészeket elkülönítettek, amely a zsellérek úrbéres kaszálója lett.⁵⁰⁴

„Egyéb eránt a Polgári Bírónak is, mint Bírónak van egy Rétye, amit állandó Bírói nyilasnak neveznek...”⁵⁰⁵ De jutott másnak is fű. „A Fokon az Ugar között a Csordás azért nem étette le és oltalmazta meg (a füvet), hogy ő is kaszálhasson, minthogy kaszált is...”⁵⁰⁶

A lekaszált füvet *renden* megszáritották, majd *felgyűjtötték* és *rudasokba, vontatóboglyákba* vagy *szekérboglyákba* rakták össze.⁵⁰⁷ Így bog-

495. Uo. F. 5. N. 253. 1821.

496. SZL. Investigatio. 2. pont, 1772., mellékleteként lévő panasz 2. és 4. pontja.

497. Uo. Investigatio, 1772.

498. HL. Div. P. F. 5. N. 253. 1834.

499. Uo. F. 1. N. 2. 1843.

500. SZL. Polgár Jkv. 1844. N. 120. „Hizsnyik Pál Alsó Réten kerülösködjön... a kaszálás és gyűjtés idején az ezen munkára menőket vizes helyeken önszolnakjukon tartozzanak minden bér nélkül átvinni.”

501. HL. Div. P. F. 6. N. 331. 1833.

502. Uo. N. 308. 1824.

503. Uo.

504. Uo.

505. Uo. N. 285. 1820.

506. Uo. N. 307/5 1824. SZÁL. Polgár Jkv. 1836. N. 1. „Mező Inspectornak pedig az eddig volt 30 vftbul álló esztendei Bér mellett Megyesi Molnár János választott el.”

507. Uo. 1841. N. 88. 1842. N. 99. HÁL. Div. P. Fs. 5. N. 70. 1804. F. 6. N. 308. 1824.

lyákban a széna késő ősziig kint maradhatott a határban. Ügyeltek a pásztorok, hogy a legelő állatok ne tegyenek kárt bennük.⁵⁰⁸ A kaszálórétek fűvét nemcsak szénaként etették állataikkal, hanem nyár közepén zöld fűvel pótolták a legelőt. Igás, illetve kezes állataiknak, különösen a fejős teheneiknek a fűvet zölden levágták és hazahordták.⁵⁰⁹

A legeltetésről, a legelő haszonvételéről először az úrbérrendezést megelőző összeírásban esett szó: „Legelő mező mind heverő, mind járó marhák számára ezen mezőváros határán elegendő és bővséges vagyon, melyeken elegendő székek lévén, semmi féle marhájokat sózni nem szokták”.⁵¹⁰ Amikor 1828-ban az uraság kihasította az úrbéres legelőket, a jobbágyság „alázatosan fel fedezik, hogy ember emlékezetétől óta az egész Határon szabadon legeltetvén marhájokat...”⁵¹¹ Az elkülönített úrbéres legelőkről az 1821-es határjárás során megállapították, hogy „ha nedves idő jár, alkalmas legelő, most pedig csak nem egészen kisült és megsárgult”.⁵¹²

A legelő területét ettől kezdve sokkal inkább a nyomásföldeken való legeltetéssel kellett pótolniuk. 1834-ben tehát az uraság hozzájárult ahhoz is, hogy miután az úrbéres szántóföldek között levő kaszálóiról a szénát behordatta, azt áltáljában legeltethesse a falu.⁵¹³ Azt is megengedte, hogy az ugar között levő kaszálókat együtt legeltethessék az ugarral.⁵¹⁴ Erre különösen a szikes határrészekben volt szükségük, mert a szikes földek nehezen füvesedtek, s csak megfelelő időjárásban és őszi felé lettek alkalmasak a legeltetésre.⁵¹⁵

A földesúr tehát elkülönítette a közlegelőt. Saját állatainak pedig a már felsorolt Kengyel környéki. tikosi és borokási területen kívül („svajtzeros tehenei” számára), Folyás környékén⁵¹⁶ (a fejős teheneinek és szópós borjainak) és Örvényszögben szakított ki legelőt.⁵¹⁷ Ezzel egyidőben igyekezett gátolni a jobbágyság marhatartását, illetve azt, hogy azok szarvasmarhával kereskedhessenek. Fiskálisa megállapította, hogy a faluban „a Marha tartásba nagy visszaélés lévén, annyira, hogy némely gazdának 100 darab marháján is felül lévén, sőt egy szolga 10, 15 Marhát is tartana...”⁵¹⁸ 1824-ben azután úgy döntött az úriszék, hogy „egy egész helyes Gazdára 12 darab, házas sellérre kettő és házatlanra 1 darab fejős tehén tartása” essék.⁵¹⁹ E döntés mégsem mehetett át a gyakorlatba, mert az 1828-ban írott földesúri kontraktustervezetben is ez áll: „... a polgári közösségnek azt kívánni jussa nints, hogy akár marháik felhizlalására, akár állatok pénzért felfogadandó külső s idegen gulyabeli Marhákra nézve... valamely rész kiszakíttatna”.⁵²⁰ Végül is 1834-ben így rögzítették

508. Uo.

509. Uo. N. 284. 1820.

510. SZL. Investigatio, 1772. 4. pont.

511. HL. Div. P. F. 5. N. 253. 1828.

512. Uo. 1821.

513. SZL. Polgár. Jkv. 1834. N. 1.

514. HL. Div. P. F. 5. N. 259. 1845.

515. Uo. N. 253. 1821.

516. Uo. 1824. F. 6. N. 276. F. 5. N. 253. 1820. F. 6. N. 282. 1820.

517. Uo. F. 5. N. 253. 1820.

518. Uo.

519. Uo. F. 6. N. 306. 1824.

520. Uo. F. 5. N. 253. 1828.

a közlegelő nagyságát: „151 telek után megkívántató marhák mennyiségének... s a gyalog zsellérek marháinak nyári és téli tartásokra és teleltetésükre közlegelőnek 3000 holdakat elegendőnek talált (az úriszék), ... ezt 5000-re emelni ajánlotta a Földes Uraság. Mindezekon kívül a Nagy Bágy Rétyének 2507 holdakat kitevő területén... fele részben a közlegeltetést megengedte”.⁵²¹

A közlegelőt két részletben jelölték ki, úgymint *belső* és *külső* legelők (Keszeges és környéke stb.). Mivel azonban a *belső* legelők egy részét (Akasztóhát) az uraság magának tartotta meg, a kezes állatok jó részt kiszorultak a *belső* legelőkről.⁵²² A jobbágyság a legelőt közösen használták. A legeltetési jogról és a legeltetés rendjéről a közösség döntött. A közlegelőn minden földes jobbágy és házas zsellér tarthatott állatot, csupán a házatlan zselléreket zárták ki a legeltetési jogból. A fölös számú állatállomány azonban annyira megterhelte a legelőt, hogy megélhetésük veszélyben volt, ezért a közösség 1853-ban megszabta, hogy az egyes társadalmi rétegek tagjai hány állatot hajthatnak a közös legelőkön levő nyájakba, csordákba, gulyákba stb.⁵²³

Különösen a juhtartás lendült fel. Ennek bizonyítására egyetlen példa is elegendő: „Nemes Sovány Péter úr az úrbéri közlegelőt 684 darab, mint illetményen felüli feles számú birkával terheli”.⁵²⁴

Szólnunk kell arról is, hogy a faluközösség igásállatai számára a *Folyó laposán füvet hagyott*.⁵²⁵ A *kert alatt* levő legelőre az igázott, s munkából szabadult lovakat és ökröket hajtották. E területet igénybevehették a földesúr alkalmazottai is, noha 1823-ban a tiszttartó arról panaszkodott, hogy „Ökreimet a kisebbik szolgám a kert alá eresztette, ami 20 esztendő alatt soha nem volt tilalmas, az inspektor megverte”.⁵²⁶

A legelő rendjére, a legeltetés biztonságára a közösség által választott *inspektor* vigyázott.⁵²⁷

Az 1843-as hajdú statutumban említett *Selypes erdejét* a következő évszázadban teljesen kivágták, s a város urbáriumma már ezt tartalmazza: „Minthogy az erdők fogyatkozása miatt ezen mezővárosban a faizás helyett a jobbágyságnak a nádlás Uraság által megengedtetik. Ezért is az urbáriális ölfának helyében minden egész telkes jobbágy 40 kéve nádat vágni... tartozzék”.⁵²⁸ „Panaszolja... azt is (a jobbágyság), hogy sem épületre, sem tűzre való fajok határjokban nem légyen, hanem pénzen kénytelenítettnek venni minden szükségekre”.⁵²⁹ Saját használatára az uraság a margitai erdőből vágatott fát”.⁵³⁰ Nagyobb építkezésekhez (híd) azonban a Tiszahátról vásárolt megfelelő anyagot.⁵³¹

521. Uo. 1834.

522. „...A mostani legelőnek a várostul való jó tova eső messzeségét... ily messziségből fáradtan és eltikkadtan haza kerülő teheneink... szűken se tehetnek...” SZÁL. Polgár. Jkv. 1843. N. 107.

523. *Bencsik J.*, i.m. 14. l.

524. SZL. Polgár Jkv. 1846. N. 58.

525. HL. Div. P. F. 2. N. 95. 1823.

526. Uo. Fs. 3. N. 150. 1823.

527. SZL. Polgár Jkv. 1836. N. 1.

528. Uo. Urbarium, Polgár, 1772.

529. Uo. Investigatio, panaszok, 5. pont. 1772.

530. HL. Div. P. F. N. 285. 286. 1820.

531. „1819 dőben volt az Uraság Milotai lakos Török Andrástól 200 darab ... híd pallókat.” Uo. N. 285. 1820.

Az elmondottakból következik, hogy a nádnak, de a gyékénynek is nagy értéke volt Polgáron. Mivel azonban a falu határán több nádtermő rét volt, különösen árvizes esztendőben nádtermésük bőséges.⁵³² 1772-ben ezt írták a nádlásról: „Nádat az lakosok közül ki ki ellendő képpen maga szükségére vághat ezen határban, gyikint pedig az mennyi kell”.⁵³³ A nádlásért a földesúr részére az egész telkes jobbágy 40 kéve, a féltelkes 20 kéve nádat tartozott levágni és behordani a megjelölt helyre.⁵³⁴ Kialakult gyakorlat volt, hogy a falu ezen szolgálatot az árendált margitai nádáló réteken teljesítette.⁵³⁵

*A telkes gazdák nádalórétje, 1843-ban*⁵³⁶

Örötvény laposa	Bágy-tisztása	Láncfoka	Összesen
252 6 8 hold	200 hold	20 hold	472 6 8 hold

A nádáló rétek bizonyos része a szentmihályi és a hajdúnánási határhoz esett, amiért is többször támadt ellentét a két település lakosai között.⁵³⁷ E tanúvallomásokból azonban kitűnik, hogy a XVIII. század végéig a polgáriak (a jobbágyközösség) a Kaszibát is szabadon használták. A földesúr a következő évszázadban tehát e jogukban is megcsonkította őket.

A városnak az újratelepítés idején *szilvaskertje* is volt, amelyet az új lakosok bizonyos rend szerint használatba vettek. A város alatt levő szilvás nagysága tekintélyes lehetett, mert 1729-ben így vallott az egyik tanú: „azért vették el most (Odri) egyik darabját (ti. szilvásból), hogy más szegény lakosnak is jusson, mivel úgy is tíz annyi maradt ő kegyelmének, mint másoknak”.⁵³⁸

A falu határhasználatában a XIX. század második felében alapvető változás állott be. A változás oka egyrészt a jobbágyfelszabadítás, s az abból eredő következmények, másrészt az árvízmentesítés. A belső major-ságok megszűntek, csupán a Tikos, a Borockás és a Folyás maradt káptalani kezelésben. Polgáron a paraszti földek elkülönítését 1852-ben végrehajtották.⁵³⁹ Ezzel elvesztette jelentőségét, s csaknem teljesen megszűnt a nyomáskényszer is, ettől kezdve e gyakorlatra csak elvétve találunk adatot.⁵⁴⁰ Az 1860-as években szántóföldi művelés alá vonták az alsóréti és a morotvaközi volt úrbéres, illetve a bokorhádi és a selypesközi volt zsellér kaszálóréteket.⁵⁴¹ A zsellérkaszálókat *kistagok*ban (két hold parcella) osztották szét a volt zselléreknél.⁵⁴² Mivel a szántóföldek területe növekedett, lehetőség volt máshol is kender vetésre, ezért a Kenderföldet 1866-ban *közakarattal* lucernával vetették be.⁵⁴³

532. Uo. N. 308. 1824.

533. SZL. investigatio, 1772.

534. HL. Div. P. Fs. 5. N. 253. 1820.

535. Uo. 1828.

536. Uo. Fs. 1. N. 2. 1843.

537. Uo. Fs. 4. N. 42. 1763. Fs. 5. N. 24. 1797. SZÁL. Polgár Jkv. 1848. N. 117.

538. HL. Div. P. Fs. 3. N. 29. 1729. Fs. 4. N. 15. 1734.

539. Uo. 1864. 228. oldal.

540. Uo. 1874. június 14.

541. Uo. 1867. 246. oldal, 1873. 337. oldal, 1879. 417. oldal.

542. Uo. 1873. 350. oldal.

543. Uo. 1866. 234. oldal.

A földesek (a volt úrbéreszek) és a gyalogok (a volt zsellérek) legelőhasználatában vita támadt, s a vitát csak úgy tudták megoldani, hogy 1859-ben külön választották a közlegelőt,⁵⁴⁴ s ezt követően kitiltották a földesek legelőjéről a gyalogok állatait.⁵⁴⁵ A folyamat 1878-ban a földesek legelőjének felparcellálásával és feltörésével végződött.⁵⁴⁶ A gyaloglegelőt pedig két részletben a Bogátközön és a Selypesközön hagyták meg.

Az előbbi 600, az utóbbi 300 rész, (legelőrész) ún. *páskum* volt. A községben maradt gyaloglegelőre szigorú tilalmat határozott el a gazdasági nagygyűlés. Minden hold földre egy marhát állapítottak meg, akár kicsiny legyen, akár nagy és egy sertést.⁵⁴⁷ „... a (gyaloglegelőn) ... Szent György napig tilalomban tartván mind két legelőrész, addig oda egy darab marhának sem szabad menni... Először is a Bogát közü legelő fog legeltetés alá szabadíttatni és ez után csak akkor szabadul a Selypes közü legelő, a midőn annak felszabadítását a négy bizalmi férfiú jónak látja”.⁵⁴⁸ Ugyanis, hogy a szigorú tilalmat megtartsák, négy tagból álló testületet választottak a gyaloglegelő legeltetésének irányítására.⁵⁴⁹

A Kengyelköz és a Nagygyep az 1860-as években a földesek külső legelője volt. Belső legelőik felosztása után csak e területek maradtak közös használatuk alatt. Váltakozó renddel jelölték ki ott a nyári legelőjüket. Éspedig a nyári legelőnek kijelölt határrészre (pl. Nagygyep) március végétől tilalmat rendeltek el, hogy „addig senki ne merészelje a marhát, juhot vagy sertést kihajtani, mégcsak a gazdaság ki nem hajtja (a közös gulyát stb.)”.⁵⁵⁰

A szabad legeltetést is mind inkább korlátozták, mert a pásztor nélkül kicsapott liba, malac és borjú sok kárt tett a legelők közelében levő szántóföldi veteményekben.⁵⁵¹ 1873-ban a „liba tartás végkép eltiltatik vagy is a gyalog legelőn meg nem tűretik”.⁵⁵² Az *előföldön* (szántóvetett) is csak úgy engedték meg a gazdáknak a legeltetést, ha „a jószágát saját földjére kipányvázza, de úgy, hogy a pányva a szomszéd földjére ne terjedjen ki”.⁵⁵³

A tanyásodás, amely a paraszti állattenyésztést és földművelést alakítja, Polgár határhasználatát is alapvetően befolyásolta. A tanya telepítésének gondolata a közösségben már 1839-ben felvetődött. „Kérték az Uraság(ot) ..., hogy az úrbéri telkek 117 sessiókban állapíttatnának meg..., s azok a gazdálkodás hathatósabb előmozdítása tekintetéből tanya számra osztatnának ki és méretnének fel”.⁵⁵⁴ Kérésüket a földesúr nem teljesítette, ezért a paraszti tanyák építésének feltételeit csak a jobbágyfelszabadítást követő úrbéri tagosítás teremtette meg. Az 1850-es évek végétől a tanyásodás első szakaszában jobbra csak állattenyésztés-

544. Bencsik J., i.m. 13. l.

545. SZL. Polgár Jkv. 1869. 250. oldal.

546. Uo. 1872. július 28.

547. Uo. 1873. 336. oldal.

548. Uo.

549. Uo.

550. Uo. 1867. február 17., 1871. március 22., 1875. december 24.

551. Uo. 1871. 282. oldal.

552. Uo. 1873. 337. oldal.

553. Uo.

554. Uo. 1839. N. 44.

tésre alkalmas szikes határrészekben levő tagokra költöztek ki, ahol az állattenyésztés céljait szolgáló ólakat, színeket és akojokat (karám) építettek. E tanyákon többnyire az állatok körül dolgozó gazdasági cselédek tartózkodtak. Az árvízmentesített határban a tanyaépítés második szakasza az 1860-as évek végére köszöntött be. Ettől kezdve szaporodtak el a tanyák, közöttük olyanok is, ahová a család kiköltözhetett, tehát lakóházat is építettek a határba. Először a Hortin, a Varga halom környékén, a Bogát szikes szántóföldjén, majd a Morotva oldalon építkeztek.⁵⁵⁵ A volt zsellérkaszálok területén 1888-ban emelték az első épületet.⁵⁵⁶ A módos parasztok, Bartók János (1869), Császár Gáspár (1868), Csohány Márton (1868), Görömbei István (1870), Póstényi Márton (1869) és Tanyi István (1871) tanyáját feljegyezték az írott források.⁵⁵⁷

Ekkor keletkeztek az uraságtól bérelt területen a nagy haszonbérlok (Austerlitz, Grober, Koller, Levi, Münk, Rohai) tanyái is.⁵⁵⁸

TELEPÜLÉS, LAKÓHÁZ, GAZDASÁGI UDVAR

A környező falvakhoz (Tiszacsege, Szentmihály) és városokhoz (Hajdúböszörmény, Hajdúnánás) hasonlóan kettős szerkezetű, ólaskertes település volt Polgáron is.⁵⁵⁹ A belső *fundus*, a tulajdonképpeni lakott falurész a Fő utca, a Hunyadi, a Taskó és az Aradi utcák által határolt terület volt, ahol az *Alvég* és a *Felvég* falurészeket különböztették meg. A lakosság szaporodván, elsősorban a *Felvég* és az *Alvég* északi és nyugati határán fogtak maguknak lakhelyet, s a partosabb helyekre építkeztek. Erre vannak a *Lakhacc*, a *Nagy-* és a *Kisgelej* falurészek, elnevezésük utal betelepülésük történetére. A *Lakhacc* szabados építkezésre utal, a *Gelej* elnevezés bizonyára lakóinak eredetét őrzi. Az *Alvég* keleti szegélyénél, a hajdani vályogvető gödrök helyén van a *Kismirhó* és a *Nagymirhó*, amely terület a közelmúltig vízállás volt.⁵⁶⁰ Feltehetően a XVIII. századtól a cigányok itt találtak szegényes otthonra. E település-történeti tényre utalnak a mai népességi jellemzők is. Itt lakik ma is a *magyar cigányság*, a volt népi népszász családok, s utódaik. 1844-ben már három falurészből tettek említést egy rendelkezéssel összefüggésben. Ekkor az *Alvég* elnevezés helyett a *Temetőoldal* megjelölést használták.⁵⁶¹ Ez természetes is, hisz a *Kálvária domb* (amely természetes magaslat, homokdűne) volt a régi temetőhely. A *Temetőoldal* elnevezés utal arra is, hogy a *Kerteket* előbb a Kálvária környékén kezdték lakóházakkal beépíteni. Erre bizonyára a környék magasabb fekvése szolgáltatott okot. A falut a közigaz-

555. Polgár nyk. 1875.

556. Uo. 1888.

557. Uo. 1868., 1869., SZÁL. Polgár Jkv. 1871.

558. Uo. 1876. 382. oldal.

559. Papp József: Tiszacsege, 1967. Debrecen, 9. Györffy István: Hajdúböszörmény települése. Magyar nép-magyar föld kötet, Bp. 1942. 187—215., Dankó Imre: Házformák Handunánáson, Ethn. LXVII. 1964. 58—94., Gombás András: Juhtartás Szentmihályon. A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, 1963. 223.

560. „... a Mirhóban megállott víz lecsapoltassák...” SZÁL. Polgár Jkv. 1879. február 20.

561. „A Temető oldalon... a Felvigen... a Kisódalon... az éjjeli felvigyázásokat szoros kötelességüknek ismerjék, az éjjeli háborgókat... kurjongatókat, verekedőket, ha lehet, csípjék el.” Uo. 1844. N. 3.

gatási igények miatt már a XIX. század közepén négy járásra osztották. A járásokat tizedeknek is nevezték.⁵⁶² E négyes felosztás később a nép névhasználatában is megtalálható, s e szerint *Felvég, Alvég, Kisódal, Folyóódal* falurészek voltak.⁵⁶³ A négy falurész legényei és lányai fókba (kisfót, nagyfót) tömörültek, ennek megfelelően tartották az ivókat (három napig tartó multság a farsang utólján), így alakultak a *tőkék* (a gyerekek és a fiatalok játszótere egy-egy tágasabb utcakereszteződésben) stb. Még az így megnövekedett lakóterület sem foglalta magában a *Kertek* nagy részét. A mai Dózsa Gy., Táncsics M., Szabadság u. és a Hősök útja volt a jószágterelés útvonala. Ezek az utcák szélesek, tágasak ma is. Különösen a Szabadság útja (régi neve *Szép utca*) őrizte meg ezt a jellegét.

Az utcák sárosak és piszkosak voltak. Még a XIX. század közepén is az utcákra hordták ki a trágyát.⁵⁶⁴ Azzal töltötték meg a mélyebb, kátyús utcarészeket. Abból készítették a gyalogosok közlekedésére szolgáló utakat. A lakóházak között alig volt kerítés. Jobbára a *kerteket* kerítették fel, hogy a jószágait megóvják a kóborlástól és a kártételtől.⁵⁶⁵ A kerítés (*garággya*) szálak *ganajból* készült. Tetejét gallyal rakták végig, s hogy az állatoktól óvják, melléje *líciumot* ültettek. Az utca felől *garággya* helyett sövényrel kerítkeztek. Az 1910-es, 1920-as években kezdték tömegesen alkalmazni a *palánkot*. A függőlegesen, oszlopokhoz és *közfákhoz* (riglifa) rögzített deszkakerítést *palánknak*, a csak oszlopokhoz vízszintesen felerősített *száldeszkákat* pedig *akattpalánknak* nevezték. Az *akattpalánk* egyszerűbb és ősi volt. Mikor a vízszintesen elhelyezett deszkák megkorhadtak, az *akattpalánk* tönkrement, rövidebbre vágták és függőlegesen szegezték fel.

A szegényebb gazda kóróból, nádból, vagy gallyból készített kerítést. A belsősegen, a gyalogosok részére, utcára nyíló *kisajtót*, kiskaput csináltak. Az *ámbitusos* (tornácós) házaknak az *ámbitus* végét lezáró ajtó volt az utcakapuja is (bizonyára a *kisajtó* elnevezést is ez magyarázza).⁵⁶⁶ A szekér számára a nagykapu szolgált bejáratul. A kapukat fűzfavesszőből font *sövényből*, később deszkából készítették.⁵⁶⁷ Ma is látható sövényből készült kertkapu. A lakóházakat rendszerint az *utca sorjában* egymás után építették. Háttal álltak a következő ház udvari homlokzata előtt. Homlokzatuk teljesen kiépült az utcára. Csak az 1920-as évektől díszlik a *kiskert* a házak utcai végénél.

562. „A Város négy járásokra lévén felosztva, minden járásból 8—8 egyén választassék...” Uo. 1844. N. 119. Az 1843-as közigazgatási rendelkezésben pedig „a Felvégesi első tized, a Felvégesi második tized, az Alvégesi első tized, az Alvégesi második tized...” megjelölést használták. Uo. 1843. N. 114.

563. Uo. 1871.

564. *Komáromy A.*, i.m.: 23. artikulusz. „Az butczákra rossz szokásból a marha ganéjt a lakosság többszöri tiltakozások daczára is hordatja ki...” SZL. Polgár Jkv. 1868.

565. „Papp János panaszkolá, hogy... Császár Gáspár által egy disznaja, mely állítólag kertyébe ódalgott, vas villával agyon szúratott,... a disznó többször kóborgott a kertyében és letapodta a vetését...” Uo. 1847. N. 75.

566. Vesd össze: *Györffy István*: A Nagykunság és környékének népies építkezése. Népr. Ért. IX. 1908. 34. l.

567. Vesd össze: *Banner János*: A békési magyarság népi építkezése. Népr. Ért. XII. 1911. 132. l.

Az udvarokon gémeskutak voltak. Ebből itatták az állatokat, gyakran ezt használták ivóvízként is. Ha a vize ivásra és főzésre alkalmatlan volt, akkor az utcákon levő közkutakról hoztak vizet. Falurészenként egy-egy közkutat ástak, amelyet faragott kövel béleltek ki.⁵⁶⁸

A városban az 1830-as években hozzávetőlegesen 800 lakóház volt, amelynek háromnegyed része zsellér jogállású családoké.⁵⁶⁹ Az írott forrásokban többször használt *zsellérház* vagy *gyalogház* kifejezés részben a család jobbágyi állapotát jelezte, azt, hogy az adott család birtokában miután *gyalogszeres*, milyen nagyságú legelő stb. illetőség volt, részben a lakóház nagyságát, értékét is mutatta.⁵⁷⁰ Az 1840-es években egy *zsellérház* értéke 50—60 vft volt, a módosabb lakóházakat 120—280 vft-ra becsülték.⁵⁷¹ A települési rendet a háztulajdonosok jobbágyi állapota, vagyoni helyzete nem befolyásolta, vagyis „vegyítve (voltak) a Földes Gazdák házaai a Gyalog szeresek házaival”.⁵⁷²

Az úrbéres jobbágy lakóházának fontos tartozéka volt a szérűskert, „ami... a gazdálkodáshoz elmulaszthatatlanul megkívántatik”. 1832-ben 206 összeírt földes jobbágy közül csupán négynek nincs szérűs kertje.⁵⁷³ Több jobbágyinak két-három is van a birtokában.⁵⁷⁴ Sőt az uraság tisztartója 1818-ban ezt írta Egerbe: „... igen sok Polgári Gyalog Embernek van kertye”.⁵⁷⁵ Mivel azonban „a szérűs kertnek alkalmas hely it szűken van,” a fölösleges szérűskerteket el kell venni jelenlegi tulajdonosaiktól! — hangzik a telek kiméréséhez adott földesúri utasítás.⁵⁷⁶

A szérűskertek az egy körzetben levő lakóházakat délről és keletről széles ívben fogták körül. Itt zajlott a jobbágygazdaságok tevékenységének jelentős hányada. Az állatok számára istállókat, ólakat, színeket, akojokat és esztrengákat építettek.⁵⁷⁷ Itt nyomtatták el a kalászos terményt, itt tárolták a szénát, a szalmát, a nádat és egyéb növényt. Kapus Istvánnak „Szérűs Kertyében... Derék nagy Tsüre” volt, amelyben a *vasas* szekere, ekéje, s egyéb szerszámai állottak.⁵⁷⁸ Aki a szérűskertjét

568. „Az összeomlott város kútjának kiépítésére nézve határozatlik, hogy az faragott kőből építtessék ki.” SZÁL. Polgár Jkv. 1877. aug. 20. „Az Alvégesi kőkút romlandó állapotban lévén...” Uo. 1879. június 28.

569. „Azon 618 házhelyes zsellér belső telkek, melyek az úrbéri Tabellába előszámíltatnak...” HL. Div. P. F. 5. N. 253. 1836.

570. SZL. Pogár Jkv. 1870. „Dobos Szárca András magtalanul elhunyván... hátra maradt zsellérház és egy kertre nézve osztályt tenni kéri.” Uo. 1843. N. 113. „Horváth Erzsébet árva hajadon István bátyjával egy zsellér ház, kert és szőlő iránt osztályt megtéetni kéri.” Uo. 1843. N. 110.

571. Polgár város jegyzőkönyvéből kiírt és összehasonlított adatok, SZÁL.

572. HL. Div. P. F. 6. N. 270. 1818.

573. Uo. 1832.

574. Uo. F. 6. N. 291. 1822.

575. Uo. F. 2. N. 71. 1818.

576. Uo. F. 6. N. 291. 1822.

577. „... a Kertben levő Istálló ól megkötésére...” SZÁL. Polgár Jkv. 1840. N. 53. „... az esztrenga fiókoknak nagygyát fáját, ágosát elpocsékolta...” Uo. 1841. N. 93. „... külső istállójában rakták le mindnyájan...” Uo. 1842. N. 98. „A megyében szállásoló lovas katonaságtól egy részének Polgárra leendő küldetésének esetében (számolnunk kell azzal, hogy) a Városban istállók nem lévén, a Katonaság többnyire a városon kívül levő istállókban volna kénytelen tanyázni...” HL. Div. P. F. 5. N. 259. 1845.

578. Uo. F. 2. N. 85. 1826. „Sinkovits József uram kertyében rakott egy szekér szénáját Zamota János... el lopkodta.” SZL. Polgár, Jkv. 1840. N. 69., „Földvári István kertyében eldöglött egy teledő Tehen...” Uo. 1841. N. 81. 85. 87.

imígyen nem használhatta, az a pusztai kertet szántotta, vetette.⁵⁷⁹ Állattait, s sertéseket, baromfikat vagy egyéb fajokat is a lakóháza udvarán helyezte el. Egyébként is az 1840-es évektől vannak elszórt adatok arra, hogy a kertet beépítik, illetve a lakóház udvarán tekintélyes parasztgazdaságot tartottak.⁵⁸⁰

A népesség szaporodása következtében egyre több fiatal család költözött a kertekbe. Kivonták tehát a kertet az állattartás és a földművelés céljait szolgáló övezetből. E folyamat kiegyensúlyozására 1873-ban új házhelyeket osztottak a kertektől keletre, a Somogyi Bacsó utca és az Erdélyi utca között.⁵⁸¹ A faluban lakó módosabb gazdák a betelepült kertjük helyébe a XIX. század végén az árvízmentesített Selypes parton és a *Folyó alatt* foglaltak újabb szérűskerteket.

A kertek benépesülése folytán alakultak ki az olyan, most már belső fundusnak számító *gazdasági udvarok*, amelyeken a lakóház együtt állott a jószágtartás céljaira készült gazdasági épületekkel. Ezek nem egyszer olyan tágasak, hogy a gazdasági udvar mögött zöldségeskert, gyümölcsös is lehetett. Az ólaskertek vagy szérűskertek funkcióváltozása, a mai gazdasági udvarok kialakulása csak lassan ment végbe, mert a módosabb családok vagy a város szélén szabadon foglalható területeken újabb (késői) szérűskerteket telepítettek, vagy pedig az állatokkal kiköltöztek a határba, a volt jobbágytelkekre, s ott tanyát építettek. A tanyákon előbb a szérűskert, később a gazdasági udvar mintája szerint rendezkedtek be.

A gazdasági udvarra a lakóház mellé, vagy vele szemben (ritkán vele egy tető alá) épültek a jószágtartásra szolgáló gazdasági épületek, *nagyól, sertésól* stb. . . A *nagyjószág* számára ólat építettek. A *nagyólat* csak néha építették egybe a lakóházzal, s ilyen esetben a lakóházat megtoldatták az ólallal, szerkezetileg is egybeépítették azzal. Arról is tudunk, hogy a lakás csupán két osztatú volt, s a *komra* helyett ólat építettek. Nem volt ritka, hogy a nagyólba a pitvaron keresztül lehetett bejárni. Az ól és a *pitar* (esetleg *komra*) között napraforgókóróból készült, mindkét oldalán betapasztott vékony fal volt. Ha külön épült a *nagyól*, akkor teteje sátozott, szarufás, ácsolt tetőszerkezete volt. Egy-egy jószágfajtának a két végében külön állítottak jászlat a fal mellé. Az ól egyik végében a ló, a másik végében a szarvasmarha volt. A nagyólban tartották — hely bővében — a sertést is. A sertések számára csak *disznókarámot* készítettek. A *nagyól* után vagy azzal szemben a *disznóól* épült, előtte *disznókarám* volt, amellyel óvták az udvart a kártételtől. A *karámot* nem mindig védték tetővel az esőtől. A XIX. század végéig elterjedt volt az utcára háttal, a kerítésbe épített *hidasól*. A *hidasól* nagy talpgerendákra ácsolt kisebb deszkaépület, két-három *rekeszt* csináltak benne. A talpgerendák segítségével elmozdíthatták. Mozgatása a *görgőkkel* történt. A sertésól padlásán volt a *tyúkpád*.⁵⁸² A *tyúkpádra* létrán jártak fel a baromfiak. A sertésól még ma is deszkából készül. Szalmakazal alá *karámot*, vagy *akojt* készítettek, amelyben rendszerint a hízót tartották. Érde-

579. „A kertben levő őszi vetése pedig, s annak termése legyen az üzvegyé.” Uo. 1840. N. 50., 1843. N. 101., 1849. N. 139.

580. Uo. 1845. N. 126. és 127.

581. Uo. 1873. január 6.

582. Istvánffy Gyula: A palócok lakóháza és berendezése. Népr. Ért. XII. 1911. 9. l.

kes régi épület volt a *magtár*. Az általunk tanulmányozott *magtár* épületének végében szín volt. A sátor tetejét az épületben két oszlop tartja, s ezekre erősített deszkakerítés választja ketté a belső teret, melyeket *rekeszeknek* (hombárnak) neveztek. Falát tapasztották, meszelték. A termény tárolására szolgált. A *szín* teteje egybe épült a *magtár* tetejével és sövényfallal kerítették fel. A *magtár* háttal volt az utca kerítésben.

A régi gazdasági életnek, de különösen a majorsági tanyákon élő cselédek gazdasági tevékenységének jellegzetes épülete volt a *kócer*. A majorságokban az uraság csak a kommenciókban biztosított nagyállatnak adott férőhelyet, ólat. A cselédek fölös jószágait alkalmi épületekben, *kócerekben* tartották. A *kócer* tetőszerkezete ágasfás, szelemenes volt. Tetejét náddal vagy szalmával fedték be. Végében takarmány és *török* tárolására alkalmas kisebb *színeket* építettek. A *kócért* sövénykerítéssel vagy napraforgókóróval felkerítették. Az időjárás viszontagságai ellen a sövény vagy a kóró falait kívül, esetleg belül is, vékony sárral, nem ritkán marhatrágyával tapasztották ki. Módosabb gazdák a török vagy más takarmány tárolására *pévásólat* építettek. A *pévásól* egyosztatú teteje padlás nélküli, nyújtott sátoertető.

A szőlőskertben levő *kunyhók* (pajták) építkezése sok régi vonást megőrzött. Az általunk bemutatott *szőlőskunyhó* egyosztatú, előtte lábakon álló sátoertető *gádor*. A *gádorban* patka húzódott a fal mentén, melyen szabadon tüzeltek, és ülőhelyül használták.⁵⁸³ A belső egyosztatú tér fölött padlás nélküli, ágasfás szerkezetű, náddal fedett tető. A gazdasági eszközök és szekér elhelyezésére szalmatetejű *színt* építettek. Ha más gazdasági épületekkel építették egybe a *színt*, akkor nem szalmából, hanem nádból, gyékényből készítették el a tetejét. Volt Polgáron sátoertető, különálló *szín* is.⁵⁸⁴ Ezek szerkezete megegyezett a *nagyólak* szerkezetével. Sarkain faoszlopok tartották, falát pedig kívülről betapasztott vessző-sövényből készítették. Teteje padlás nélküli sátoertető. Gazdasági eszközöket tároltak benne, s *krumplis güdröt* is ástak alá. Az udvaron levő *krumplis güdröt* azonban szalmakazallal védték a hidegtől. A *güdrök* természetes föld volt az oldala. Teteje lapos, fektetett gerendákból állott, vagy szelemenes szerkezetű volt aszerint, hogy színben, illetve szalmakazal alatt volt. A tetejét náddal letakarták és földet borítottak rá. Itt-ott kisebb épületet, *kótert*, készítettek a szerszámoknak, a *kotlósnak*.

Az ólaskertek funkcióváltozása révén a XIX. század második felében létrejött gazdasági udvarok fentebb leírt belső rendjét már az ekkor majdnem uralkodó lakóház típus, a széles vízvetős, felül kis vértelkes, északmagyar, vagy palócház is meghatározta.⁵⁸⁵ A *faroatos* lakóházakat ritkán építették egybe az ólakkal. Külön álltak az utca felől, a *porta* hosszában.

Az 1720-as években megindult, de még e század 70-es éveiben is tartott újratelepülés során beköltözött lakosság az előző lakóhelyén ismert és megszokott építkezési formát tartotta meg Polgáron is. A környező Tisza-menti községekből települt lakosság azonban megőrizte a táj adott-

583. Györffy I., i. m. 1908. 65. l.

584. „... elpusztított a színbe négy kakasülő.” SZÁL. Polgár Jkv. 1841. N. 93.

585. *Malonyay Dezső*: A palócok művészete. A magyar nép művészete. Bp. 1922. 210–11., *Györffy István*: Adatok a régi palóc építkezéshez. *Népr. Ért.* XXII. 1930. 151., *Bátky Zsigmond*: Építkezés Magyarország Néprajza. I. Bp. é.n. 159., *Pápakí Károly*: A palóc faház thn. IV. 1893. 1.

ságaihoz alkalmazkodó építkezési módot, lakóház formát, s az ágasfás, nyeregtetős építkezést alkalmazták továbbra is. Visszaemlékezésből tudjuk, hogy a XIX. század végén még sok *ágosos* (ágasos) ház volt a faluban.⁵⁸⁶ *Ágosos* háznak nevezték e típust megkülönböztetésül a meghonosított *palócház*tól. Az *ágosos* lakóházak szegényesek voltak, jellemző módon *bogárhátú* házaknak is nevezték, mert nagy részüknek nem volt padlása. Belül a nádtetőt tapasztották és meszelték. A tanyákon épült *marhádlak*nak sem volt padlásuk, lévén tüzelős ólak, a gerendákba felakasztott szalonna ott füstölődött meg, s onnan fogyasztották el. Természetesen az erdők fogyatkozásával az ágasfás tetőszerkezethez szükséges faanyagot nehezen tudták beszerezni, ezért is aztán áttértek a palócházak építésére, melyek tetejéhez fenyőfát, de szegényebb családok továbbra is *erdei* fát használtak. Uralkodóvá válásához hozzájárult az is, hogy ez lett a divatos háztípus. 1964-ben egyetlen *ágosos* lakóház volt a faluban. Ennek is az utcai homlokzatától ki kellett cserélni az elkorhadt ágast. Mivel új, nagyméretű ágast nem tudtak szerezni, a padláson *ollóágast* tettek a szelemengerenda alá. A *Mirhóban* is voltak olyan házak, melyeknek a négy sarkán négy oszlop tartotta a falat, végén pedig két ágasfa, melyeken a *szelemen* nyugodott. A kóróból készült falat kívül belül betapasztották *tőrekes* sárral. Ezeknek olyan kis ablakaik voltak, hogy csak az *öklök fért ki* rajtuk. Üveg sem volt bennük, hideg, szeles időben széna vagy szalma csóvával dugták be.

Polgáron *segíccséggel* építkeztek. Nagyobb építkezéskor összejött a rokonság, eljött a koma is, a jóbarát is. Csak enni adtak a *segíccség*nek. *Barkácsolók* építették a lakóházakat, nem akartak pénzt kiadni az építkezésre, csak a módosabbak fogadtak mestert. Az 1900-as évektől a módosabb gazdák körében divatos lett, hogy a mestert nem Polgárról, hanem a szomszédos tiszántúli községből fogadták. Felkapott, kedvelt mesterek jöttek a századfordulón Sajószögedről, majd Tiszapalkonyáról. A fogadott mester csak a *falakat húzta fel*, és a tetőszerkezetet ácsolta össze. A nádmunkát (tetőfedést) és az épület tapasztását ehhez értő emberekkel végeztették el. A tetőfedés csak a cserép elterjedésével lett a *kőműves* mester feladata.

Azzal kezdték az építkezést, hogy az építető közölte a szándékát a mesterrel. Közösén kimentek a Tiszához, ahol a *szálasok* (felvidéki faúszató tutajosok) árulták a faanyagot. Kiválogatták a szükséges fákat. A mester a gerendákat így válogatta össze: hatóles *átalgerendához* három és fél öles *szarufa* kell. A négy öleshez két és fél öles, a három öleshez pedig két öles szükséges. Ekkor lett megfelelő a tető *dölése*. A munkára aztán úgy alkudtak, hogy annyiba került az építés is, mint amennyiért a faanyagot vásárolták. A fizetéshez a mester *kialkudta* még a kosztot is.

A nyeregtetős házaknak nem készítettek *ásott alapot*. A megnyesett földre rakták az első vályogsort. A palócházak is csak akkor kaptak *ásott alapot*, ha laza, homokos talajra építették. Ilyen esetben az alapot felmérték a talajra, karókkal vagy deszkákkal megjelölték a sarkokat, majd kiásták a *fundamentumot*. Falszélességű és általában két sukk mélységű *fundamentumot* ástak. Az építető a fundamentumba a ház sarkaihoz (vagy csak egyik sarkához) pénzt tett, hogy az új házból soha se fogyjon

586. Istvánffy Gy., i.m. 3.

ki a pénz. Meg azért is, hogy tudják az utódok, hogy milyen pénz járt az építkezés idején. Olyan gyakorlatot is ismertek, hogy egy sorozat aprópénzt (1, 2, 5, 10, 20 krajcárt) tettek el. Az is szokásban volt, hogy a fundamentumba, üvegbe zárt iratot helyeztek el. Felírták a mester nevét, az építkezés évét, a gazda és felesége (leánynevét) nevét és születésük évét. Egyik házbontáskor előkerült adat szerint 1860-ban a fentebb közölt adatokat a küszöb alá írták rá. Módosabb házak építésekor a pince sarkába üveg bort helyeztek azért, hogy a bor ne fogyjon ki a pincéből.

A kiásott fundamentumba rétegesen visszarakták a földet és *lebunkolták*. A betemetett és *lebunkolt* talajra rakták a palóház *lábazatát*. A *lábazat* magassága szerint, hogy partos vagy lapos helyen épült-e a ház, illetve, hogy gazdagabb vagy szegényebb volt-e az építető, egy és hat sor vályog között váltakozott. A *lábazat* szélessége két, végével egymás hosszába helyezett, vályog volt. Az alapot a *lábazat* magasságig földdel töltötték fel. Lábazatra került a vályogból készített *színfal*.⁵⁸⁷ A falak magassága változó volt, melyet a gazda igénye szabott meg. A módosabb gazdák 19 soros vályogfalat építettek. A *válykok* összekötéséhez sárhabarcsot (majter) használtak. A *majtert* a helyszínen ásott gödörben (legjobb majter homokos földből készült) lapáttal, vagy kapával keverték meg. Miközben alapoztak, a gödörben áztatták a *majter*nek való földet. Lapáttal szedték ki és két ember *kétvedres fadézsában* hordta a falakra. Számukra *feljáró* készült, s azon mehettek fel az állóra. Az állón a kívánt helyre vitték a *majtert*, s ott a falakra kiöntötték. Valamelyik *segítség* ráigazította a falra. A *majtert* deszkából készült *terítővel* húzták szét a falon. Itt említjük meg, hogy a *segítség* a segédmunkát végezte, a *majtert* keverte, hordta a falakra, csákánnyal faragta a *válykok papucsát*, azért, hogy egyenes legyen a fal teteje. Az ügyesebbek a falrakásban is segítettek. A mester a fő *falakat húzta*, a hozzáértő *segítség* meg a *keresztfalakat* rakta fel. Ha nagy volt a *segítség* (sokan dolgoztak), akkor a mester csak a *sarkokat* emelte fel, a többi a *segítség*nek maradt. Egy átlagos nagyságú ház falát egy nap alatt elkészítették. Az épület sarkait, a falak *kötéseit* náddal erősítették meg.⁵⁸⁸ Minden sorban a *majter* tetejére egy-egy marék nádat helyeztek. Soronként változtatták a fektetés irányát, hol keresztben, hol hosszában tették a nádat. Falak építése közben kihagyták az ajtóknak és az ablakoknak a megfelelő helyet. A kihagyott nyílásokra *szemődőkfát* tettek. Az 1870-es évektől azonban a *vályogboltozatot* alkalmazták.

Még az 1900-as évek elején is készítettek *verett* falu házakat.⁵⁸⁹ A verett falat helyi, de jobbára *túlatiszai* (Sajószöged) mesterek, vagy barkácsolók készítették. Nem ástak *fundamentumot* a verett falu háznak, csupán kijelölték az alapot és megnyesték a talajt. Két szál deszkát falvastagságnak megfelelő távolságra karók közé fektettek. Nagyjából *megvágott* sarat *hántak* közé. A sarat szalmával készítették, hogy erősebb legyen. Másnap a karók között egy *szinttel* feljebb húzták a deszkákat. Ekkorra az *alsó*

587. „... midőn azon ház épült szabadás-g idehaza volt, ... vetett a ház építésére 1000 válykot ... fedisire gykinyt és nádat vágott.” SZL. Polgár Jkv. 1844. N. 73.

588. Györffy I., i.m. 1908. 163.

589. Uo. Banner J. i.m. 135.

megszikkadt.⁵⁹⁰ Egyszerre építették az egész házat. Négy-öt nap alatt egy *verett* falu ház oldalfalai is elkészültek. A *verett* fal simításához készült sárba *töreket* (péva) használtak.

Amikor a fallal elérték a kellő magasságot, akkor a mester megkezdte a tető *kötését* (ácsolását). (*Kötöm a gerendát a Nagy Jóska házára.*) Az épület két végén és a keresztfalak közepén két-két vályogot kivettek, ezekbe a mélyedésekbe deszkát helyeztek, s arra *nagy-gerendát* fektettek. A *nagy-gerenda* két végét egy-egy *sukkra* a falon kívül hagyták. A kihagyott végeit szépen megfaragták. A *nagygerendával* párhuzamosan a hosszanti falakra fektették a *sárgerendát* (majorpang).⁵⁹¹ Az *átalgerendák* a *nagygerendára* és a *sárgerendákra* merőlegesen feküdtek rá.⁵⁹² A *sárgerendákba* az *átalgerendák* számára mélyedést faragtak, *ráplatolták* őket. Az *átalgerendák egy szál* fából voltak, s három *sukk* távolságra helyezték egymástól. Végeik a *gaz* alá egy, a cserép alá két araszra túl értek a *sárgerendákon*. A *gazt* jobban kinyújtották, azért nem kellett annyira *kiengedni* az *átalgerendák* végeit. A *szarufák* alsó végeit az *átalgerendákba* felül egymáshoz ácsolták. Régebben készült házak *szarufáit* meghasították (ez volt a *koca*), a párját pedig belefარagták (ez volt a *kani*). Ezt a módot felváltotta a fűrészelt megoldású ácsolás. A *kocát* úgy készítették, hogy befűrészelték a megfelelő vályatot. Utóbb már csak *összeplatolták* a végeiket és faszeggel összefogatták. Felül kakasülővel erősítették meg a *szarufákat*. Ezeket csapolással illesztették a *szarufákhoz*, majd faszöggel erősítették oda. A csapolásnak *szakáll*a volt, az is tartotta a *kakasülőt*. A *kakasülöket* embermagasságra helyezték fel azért, hogy a mozgást ne akadályozza a *padon*.⁵⁹³

A *szarufákat* felállításuk után léccel összekötötték, csak ezután készítették el a *farozatot*.⁵⁹⁴ A *szarufák* és az *átalgerendák* végeire faszeggel *eresztartó*fákat erősítettek. Általában csak az utcai homlokzaton volt *farozat*, de mindkét végén *farozatos* lakóházakat is építettek. Ha *farozat* készült, akkor a külső két pár *szarufa* elmaradt, csupán *csonka szarufákat* ácsoltak a gerendákhoz. A harmadik pár *szarufák kakasülőjét* annyira vették le, hogy a ráfektetett *farozat dőlése* a külső tető szögével legyen azonos. A *farozat* rövidebb *szarufái* csüngtek, csak az 1910-es évektől vészték a végeit az utolsó *átalgerendába* ácsolt *stikkgerendákba*, erre erősítették a *farozat eresztartó*fáit.

Mikor a *szarufákat megkötötték*, s a tetőszerkezet készen volt, akkor kezdtek hozzá a kémény elkészítéséhez. A kéménynek négy *lába* volt. A két első függőleges *lábat* a *nagygerendába* vészték, a két hátsó *lábat* pedig *belekörmölték* a *sárgerendába*. A *hátsólábak támasznak* álltak, párhuzamosak voltak a *szarufákkal*, végeiket *hozzáplatolták* az első lábakhoz. E lábakra egy-egy *kéményt* állítottak, melyek a kémény hátsó falát alkották. Így a kémény alul egy *öles* (kb. két méter) négyzet alapú, ferdeállású csonkakúp felül pedig négyzetes hasáb volt. Tetejét léckeret fogta össze. Erre

590. A palócoknál elterjedt *verett falu* építése azonos volt az itt leírt móddal. Györffy I., i.m. 1930. 154.

591. A *sérgerendát* a hevesi palócok is majorpangnak nevezik. Ivánffy Gy., i.m. 2., Pápai K., i.m. 13.

592. Vö: Istvánffy Gy., i.m. 2., és Pápai K., i.m. 13.

593. Vö: Malonyay D., i.m. 213.

594. Vö: Uo. 211.

erősítették rá a *kisszarufákat*, melyek a tetejét (*koporsó*) tartották. A fentebb leírt kéménytető mellett ismeretes volt a négyszögletes alapú gúla-fedés is. Mindkét esetben deszkából készült a tetőzet.⁵⁹⁵ A kémény előtt levő *félszarufákat* a *kéménylábakhoz* *platolták*. A *kéménylábak* kéményfából készültek. Korcokat (a *korc* négysoros) fűrtak bele, majd beszőtték náddal. Markostól fogták össze a nádat, s madzaggal vagy vesszővel kötötték a *korchoz*. A tetőn kívül levő kéményrészekre *pendelt* kötöttek. A földön megkötött *pendelt* készen erősítették fel a felső *koszorúfára*. Belül végig kitapasztották, kívülről azonban csak a padlástéren és félsukkra a *koszorúfa* alját tapasztották körül, ezzel védekeztek a tüztől.

A *szarufákra* *félölenként* léceket kötözték hasított erdei fából. *Vesszőgúzzsal* kötözték oda a *szarufákhoz*. Az utolsó erősebb léce az *eresztartófa*. *Eresztartófa* volt a *farozaton* is. Mind a *sárgerendák* és az *átalgerendák*, mind pedig az *eresztartófák* az épület sarkain szépen faragott kötéssel kapcsolódtak egymásba. A gerincen a *szarufák* csúcsait lecsapták, végig fektették rajtuk a *szelemenfát* (*gerendalécet*), és faszöggel ráerősítették.

A tetőszerkezet teljes elkészítése után a *kemencepatka* és a *konyhapatka* csinálásához láttak. A *kemencepatka* nagyságát a gazdaasszonyok szabták meg, s rendszerint *kötőjüket* használták mérőeszközü. Megmérték a szomszédasszony patkáját, s így rendelkeztek: „Négy kötő, meg egy fél, meg egy kicsi legyen a patka! Jó nagy legyen, mert ott fonok a télen. Meg az öregem is ott fog nyújtózni! A *sut* olyan nagy legyen hogy a *korpaciberés* *fazék* elférjen benne!” A patkát véggel kifelé rakott vályogsorral körülfalazták, majd hulladék válykokkal és földdel megtöltötték. *Sövényből* is készítettek padkát, kívülről vastagon betapasztották. A *pítár* közepén a *nagygerenda* alatt *tűzfalat* (közfalat) emeltek. Ezzel védtek a tűzhelyet, s választották el a kéményajját a pítár előlő részétől. Ha *két kemencés* volt a lakóház, ha mindkét helyiséget fűtötték, akkor a *pítár* mellett kétoldalt építettek *tűzfalat* is.⁵⁹⁶ Később általános lett a mindkét oldalt épített *tűzfal*, melyet felül kezdetleges módon boltívvé formáltak úgy, hogy a gerenda és *tűzfalak* szögleit kitapasztották. Fejlettebb, újabb megoldás volt, a kémény tartására *tűzfalként* boltívet építettek a *kéményajjánál*, elül a gerenda alatt, s hátul a falnál, s erre nehezedett a kémény. A *tűzfalak* vályog szélességűek voltak. Belső oldalukba a tűzhelyek fölé *mécseslyukat* vágtak, hogy főzés közben lássanak.⁵⁹⁷ A *kemence szája* elé és a szemközti falhoz *kemencepatkához* hasonló *konyhapatkát* csináltak. Végül betették az ajtókat és ablakokat. Ennyi volt a mester munkája. Sem a *sárhoz*, sem a *gazhoz* (nád) nem nyúlt, vagyis sem a tapasztást, sem a tetőfedést nem vele végeztették el. A padlás elkészítéséhez és a tetőfedéshez *nádkötőt* hívtak, a tapasztást pedig cigányokkal végeztették el. A padlást *kifarkalt* náddal (leszedték a virágját) *beszűtték*, mint az *ódalkast*. Majd arra félsukk vastagon *szabados* nádat terítettek. Végül a padlást lesaralták. Saraláshoz szalmával összevágott, áztatott földet használtak. Mikor a sár megszáradt, akkor lesimították. A falakat kétszeresen tapasztották. Először *benagyolták*, utána simították. A *sárgaföldet* előző este beáztatták, majd másnap *törekkel* összevágták. Házépítés-

595. Vö: No. 219.

596. Vö: Györffy I., i.m. 1908. 66.

597. Vö: Bartucz Lajos: Adatok a nagy magyar Alföld népies építkezéséhez Népr. Ért. XI. 1910. 14.

hez sok sai kellett, ezért lovakkal, vagy ökrökkel is tapostatták. Mikor egy *bánya* (rakás) sarat feltapasztottak, utána másikat készítettek. Tapasztás végeztével csinálták meg a ház *föggyit*. *Sárgafödét* terítettek el, *aprótöreket* szórtak rá és locsolgatták, majd *bunkólták*. Mikor jól lekeményedett, csinált sárral simították be. Az új házat először kívül-belül homokos mésszel meszelték be, ezzel *fogatták be* a kisebb egyenetlenségeket. Csak ezután következett a fehérre meszelés.

A ház és a *pitar* hosszában a ház elé már az 1880-as években *ámbitust* építettek.⁵⁹⁸ Az *ámbitus* rendszerint talpfákon nyugodott, amelybe az *ámbituslábakat* vészték bele. Az egyszerű *ámbituslábakat* díszítettek váltották fel. Megfaragták, felső kötéseknél *szarkalábat*, meg deszkából *cifrárt* csináltak.⁵⁹⁹ Felül pedig *homlokdeszkát* készítettek. Minden mintát a mester rajzolt és fűrészelt. A bejárat fölé *rácsot* szegtek, esetleg *golyút* (deszkából fűrészelt állatfigura) erősítettek. Az *ámbituslábakon* futott végig a *sárgerenda*, az ámbitus tehát szerkezetiileg egybeépült a házzal. Föléje kinyúltak az *átalgerendák*, a lábak tartották a szarufákat is. Az *ámbituslábakra* derékmagasságban *karfákat* ácsoltak, s az *ámbitust* *feldeszkázták*. A bedeszkázott ámbitusra *ritkajátót*, (rikkajátót) tettek.

Az első világháború után terjedt el a *körülámbitusos* ház, amelynek az utca felőli végére is *ámbitust* építettek. A módosabb gazdák ettől kezdve nem fából, hanem téglából készítették az *ámbituslábakat*. A XIX. század végén divatos volt az *ámbitusról* *kisajtót* nyitni az utcára. E *kisajtókat* azonban (szintén divatból) az 1930-as években befalazták. Meg kell említenünk, hogy a nyeregteretős házak eresztét a *pitarajtó* fölé, mintegy méterre kinyújtották. Ez védte az ajtót az esőtől. E nyújtott ereszt három szarufa között volt. A régebbi házak tetejét kissé előre építették, szélesebb ereszt készítettek, s ezzel védték az ajtót és az ablakokat.⁶⁰⁰

A házak tetejét az 1920-as évekig jobbára náddal, gyékénnyel, esetleg zsuppal fedték. Mivel bőven termett gyékény és nád a polgári határban, ezért ritka volt a szalmából, a kóróból, a csutkaszárból készített tető. Ma a legelterjedtebb tetőfedő anyag a cserép és a pala. Ha cseréppel vagy palával fedték is a házat, a tetőforma régies maradt.

A lakóházak adatai Polgáron, 1910-ben⁶⁰¹

összesen	vályogfal	nádtető (zsúp)	cserép, bádóg	zsindely
1936 db	1725 db	1494 db	384 db	58 db

A nádtető készítését azzal kezdték, hogy az ereszhez széles deszkát erősítettek fel. E célból szekérrudakat támasztottak a fal tövéhez, s *rudalókötelekkel* kötötték a szarufákhoz, e kötelekre fektették a deszkákat, melyek a rudakhoz támaszkodtak.⁶⁰² Előtte azonban vékonyan beszegték a tetőt, hogy a nád *farka* (virágja) ne piszkolja be a padlást. A deszkához

598. SZL. Polgár. Jkv. 1844. N. 73.

599. V.ö: Pápai K., i.m. 16., *Malonyay D.*, i.m. 220.

600. V.ö: Pápai K., i.m. 15. 1.

601. *Magyar Statisztikai Köz.* 42. kötet. 1910.

eresztették le az *ereszt*, melynek vastagságát két egymásra fektetett nád-kéve adta meg. Az első *borítást* 100—120 cm távolságra végig kötözték. Erre fektették rá a második (csupán egy kéve vastag) *borítást* úgy, hogy a vége az előző kötést fedje. Ha nagyobb volt a háztető, akkor harmadik *borítást* is tettek. A *borításokat* lekötöztvén a nád tövét *kisverővel felverték*. *Nagyverővel* pedig az *ereszt* készítették el. A felső *borítás* végeit a gerincire ráhajtották, két oldalra lecsavarták és lekötötték. Végül a *szegezt* végezték el. A *szegőlék* rendszerint a ház utca felőli végén díszesebb volt, ezért ott kezdték a szegést. Markonként fogott, *szép nádat* egymáson körültörték. A *szegőlék* töve méterre nyúlt végig a *borítás*on. A felső végeit eldugták, a kész *szegőlék* alá nyomták. A *szegőlék* kötését az időjárástól úgy védték, hogy *tutajt* készítettek nádból, s azt kötötték végig a gerincen. Szokásos volt a *koporsódeszkával* történő védeke is.⁶⁰³ A *koporsódeszkával* (V alakra összeszegelt deszka) párhuzamosan futottak a *folyólécek*, melyek a szegés végét fogták le, s ezeket pedig a *kalodalécek* tartották.⁶⁰⁴ A *farozatot* hasonló módon fedték be náddal, majd föléje *pendelt* készítettek. (A pendel sima nádból készült, egy méter szélességű nádlap volt, s erősebb lécen áttörték és lekorcolták.) A XX. század elejétől a *szegőlék* helyett a cserepezéssel védték a tető gerincét.

Tapasztalat szerint a nádtető 60—70 évig eltartott, ha 10—20 évenként *átpucolták*. A pucolást is *nádkötők* végezték. Nádból 60—80 cm-es *tutajokat* vágtak, s ezeket *markonként* a megkorhadtnádtetőbe dugdosták. A *dugdosás* után *felverték* a nádtöveket, s végül gallyseprűvel leseperték. Ha nagyon tönkrement a tető, akkor vagy *borították*, vagy *átrak-ták* a nádat. A rossz, korhadtnádat ledobálták, a használhatót pedig újjal keverték össze. A nádtető széleit a *vérteleknél címerdeszkával* (*vértelek deszkákkal*) erősítették meg. A *címerdeszkára* írták az építető nevét és az építkezés évét. A *vértelek* nyílását fonott vesszőkassal, náddal, később dróttal, s a cserépfedés elterjedése után deszkával zárták le.⁶⁰⁵ A deszkázott felületet rendszerint fűrészelt kereszttel díszítették. A ház végére, a tető sarkára *dísz*, *rózsát* erősítettek, mely deszkából, vagy kovácsolt vasból készült.

A *pitar* ajtaja befelé, s mindig a *komra* felé nyílt.⁶⁰⁶ Az ácsolt ajtó sarokfákon (sarokvas formára kifaragott fa) fordult.⁶⁰⁷ *Fakilinccsel* zárták (mely madzaghúzóval járt), alatta *rigli* volt.⁶⁰⁸ A *riglit* kívülről egy e célra készített görbevassal nyitották ki. Ma már csak az utcakapukon vannak ilyen zárok. A *pitarajtón rikkaajtó* (félajtó) volt, hogy megakadályozzák a jóság kártételét, piszkolását. A *pitaron* nem volt ablak. A már fentebb említett fal mentén, *konyhapatkák* voltak, 40—60 cm széles, 50—70 cm magas méretben. A padkán, a tűzfal mögött szabadon, *vasháromláb*on, vagy fazékban főztek. Ilyen egyszerű tűzhelyek voltak a szőlőkunyhókban is. A *patkára*, a belső sarokba, vályogból *katlant* építettek, amelyen üstben, öntöttvas *kaszrojb*an, vagy nagyobb bográcsban főztek.

602. V.ö: *Ecsedi István*: A debreceni népi építkezés. *Népr. Ért.* XIII. 1912. 169.

603. V.ö: *Győrffy I.*, i.m. 1908. 165., *Bátky Zs.*, i.m. 162.

604. V.ö. *Pápai K.*, i.m. 14.

605. V.ö. *Malonyay D.*, i.m. 211.

606. V.ö. *Istvánffy Gy.*, i.m. 2.

607. V.ö. *Pápai K.*, i.m. 19.

608. V.ö: *Istvánffy Gy.*, i.m. 4.

A *katlan* szája nyitott volt. A szabadtűzhelyet és a *katlant* együtt is alkalmazták. Ekkor a belső sarokban volt a *katlan*, a külsőben a szabad-tűzhely. Újabb változat volt a kétkatlanos tűzhely.⁶⁰⁹ A belső *katlan* nagyobb volt, amelyen üstben a jószágnak tökök, *krumplit* főztek, disznóöléskor használták, a kisebb *katlanon* főzték a mindennapos ennivalót. A kemencék száma szerint két padkatípust találunk a pitarban. Az előbb leírt forma csak egy kemencés lakásban volt. Ekkor a *konyhapatka* csak az egyik oldalt, mindig a kemence szája előtt volt, s a *kéményajja* sem foglalta el a pitar hátulját teljes szélességben. Másik változat szerint, két kemence lévén a lakásban, mindkét oldalt *tűzfal*, körül a kémény alatt pedig *konyhapatka*, rajta két *katlan* volt. A patkán, a kemenceszája előtt helyet hagytak a fűtést végző személynek, hogy jobban megközelíthesse a kemencét. A padka a pitar hátsó fala előtt kiszélesedett. Erre tették az edényeket, főzés közben erre pakoltak, a meleg ételt is erre helyezték. A kemence szája felett volt a *füstkijárat*. Szabadon távozott a füst a kéménybe. Egyik pitarban azonban *füstelvezető*, rövid kéményt találtunk, mellyel a füst gyorsabb elvezetését biztosították. Ezen keresztül távozott a füst a kéménybe. A kemence száját *tévő*vel zárták el.⁶¹⁰ Fűtéskor a *tévőt* a katlanra helyezték. A *tévő* vesszőkapu volt, melyet deszkatalpba erősítették, s mindkét oldalon betapasztották. Ismerték a sárból készített *tévőt* is. Ezeket az *ólfalak*ra tapasztották fel a háziasszonyok, melyeket száradás után ásóval vettek le. Újabbán a vaslemezből készült *tévőt* használják. Ha sütöttek vagy főztek a kemencében, akkor feltették a *tévőt*. Ha nagyobb meleget kellett biztosítani, akkor a *tévőt* körülsavarták vizes ruhával. Az idősebbek emlegetik, hogy gyermekkorukban még a *tévőt* sem használtak, hanem betapasztották a kemence száját, ha sütöttek.

Még a XX. század elején sem volt a kemence szája előtt a *konyhapatkában pernyelyuk*. Az asszonyoknak az volt a véleményük, hogy felesleges a *pernyelyuk*, mert akkor volt rá szükségük, ha kenyeret sütöttek, akkor is kihúzhatták a tüzet a patkára, vagy a *katlanba*, s ott *hervad*t el a parázs. Egyébként a kemencében hamvasztották el a tüzet. Csak kihűlve vitték ki a hamut. A *füstjárat* mellett volt a szobában levő tűzhely *kürtője*. Ha nem tüzeltek a szobában, akkor a *kürtőt* rongyugóval bedugták.⁶¹¹ Középen, az ajtóval szembeni falban *vakablak* volt, melyben sót, paprikát, fűszert tartottak azért, hogy főzés közben kéznél legyenek. A *pitarajtó* és a *házajtó* szögletébe lekerékített kispadkát csináltak, melyet *muszajjal* (rongypokróc) takartak le. Itt üldögéltek az öregek, szombat este itt tanyáztak a fiatalok. Ugyancsak *kispadkát* csináltak, ha nem volt ámbitusa a háznak, a pitarajtó elé is.⁶¹² A *konyhapatka* tetejét és a *füstjáratot* minden fűtés után *elmázolták*. A mázolás az asszonyok kézzel *megricálták*, *majzolták*. A kéményből rendszeresen, télen hetente, leseperték a kormot. Létrát támasztottak a kéménybe és gallyseprűvel seperték körül. A kéményben füstölték a *disznóságot*. Onnan fogyasztották el az ódalszalonnát. A fal mellett *élesláda* vagy *öregláda* volt, amelyben zsírt, hajat, tejet, tejfelt, sültvajat tartottak. A pitarban nem volt asztal,

609. V.ö. Györffy I., i.m. 1908. 70.

610. Madarassy László: Az előtte vagy *tévő*. Népr. ért. VI. 1905. 296.

611. V.ö. Malonyay D., i.m. 258.

612. V.ö. Uo. 213.

ezért vagy az udvaron, vagy a házban tudtak étkezni. Szükség esetén a *konnyhapatkát* használták asztalként. A kémény alatt faszegeken a *füstösfazekak* és a *vászonfazekak* függtek. A tűzfalra több sorban tányérokat, tálat, *csészéket* (kisebb tálak) helyeztek el.

A háznak (szobának) rendszerint két irányban volt ablaka. Az utcai homlokzaton egy vagy két ablaka, az udvari homlokzaton egy ablaka volt. Az utcai ablakok nagyobbak, dupla üvegűek, az udvari ablakok rendszerint kisebbek, *cimplák* voltak.

A századfordulóig csak *egy szál* üvegablakokat, 1870–1900-as évektől duplaablakokat készítettek. Az ablakok *fiókosak* voltak, s kétfelé nyíltak. A századfordulóig az ablakokat kívülről két felé nyíló fatáblák védték, amelyeket este *begomboltak*.⁶¹³ *Firhang* nem volt, mert „kicsik voltak az ablakok, s nagyon sötétek lettek volna a szobák”. Az ablakokba télen rongyot tettek, hogy felszívja az üvegen lecsapódott párát. A ház belső, pitar felőli végében volt a kemence. Cigányok készítették kőből, kívül-belül betapasztották, majd kiégették. Égetéshez erősebb *fűteléket* használtak fel. Az ajtó és a patka szögletében *kispóc* (kispatka), a hátsó fal és a kemence szögletében *sut* volt. A *sutradka* (sut) egy vályog magas volt. A kemence és a *keresztfal* egész hosszában végig húzódott a *nyak*, mely 30–40 cm-es széles perem volt. A kemencepatkát is *muszajjal* takarták el. Télen, fonás közben vagy *tanyázás*kor e padkón ültek az asszonyok. Azt tartották szerencsésnek, aki a *kispatkára* ülhetett, mert az itt dolgozó *földig nyújthatta* a fonalat (az orsón), s szaporán fonhatott. A mécses a *nyakon* vagy a kemence tetején világított. Mécses üvegből, bádogból készült, gyári termék volt. Mécsesként használták az eltört cserépfazék alját is. Olajat, zsírt öntöttek bele, kócot fektettek a szélére.⁶¹⁴ Csak az I. világháború után terjedt el a *petrólámpa*.

A kemencével egy oldalban, a felső szögletben volt a díszes, tulipános *vetettágy*. A szalmából készült *derékajját muszajjal* vagy módosabb helyen lepedővel terítették le. Az ágyon, végével kifelé, fektetve helyezték el a párnákat, s a párnákon keresztben keményre tömött *nagydunna* volt. Huzatuk színes anyagból készült, végükön csipke betét volt, aljára rózsaszín vagy kék textilt tettek. A *vetettágyat* ritkán használták, a ház díszje volt, amely a család anyagi helyzetére utalt. Ha több gyermek volt a családban, akkor a *vetettágyon kucikot* csináltak két lécből (ágyvégeken voltak), melyek a párnát tartották. A *kucikban* két személy is elfért. Az ajtó mögött volt a hátulsóágy, szegényebbeknek a *dikó*. Módosabb helyen ebben is dunna-párna volt. Használt ruhaneművel, *téli holmikkal* takaróztak a dikón a gyerekek. Az ágy alatt kerekeken gördülő *tolí* (ágy). Éjszákára kihúzták az ágy elé. A kemencével szemközt, az ablakok között levő sarokban az asztal és mellette a *saroklóca*, vagy a *ládáslóca*. Az asztal-sarokban *zsuppból* (szalmából) font *kenyérkas*. Benne nem száradt meg a kenyér, a macska sem bántotta. *Kenyérruhát* nem használtak a kenyérkasban. Az asztal alatt *túri korsó* vagy más vizesedény (kanta, kupa). Az ablakban *tengerihagyma*, meg cserepes virágok. A *nagygerenda* alatt függött a tükör, a falakon körül kisebb, s nagyobb méretű szentképek,

613. V.ö. Malonyay D., i.m. 209., Banner J., i.m. 140.

614. V.ö. Malonyay D., i.m. 15., Istvánffy Gy., i.m. 15.

feszület, családi képek. A saroklóca és a vetett ág között helyezték el a tulipános ládát.

Mikor a tulipános láda divatját múlta, ide tették a komótot. A ládába, ill. a komótba rakták a tisztaruhát. Sütben, a falba ütött szegen állott az ünneplő öltözet. A csizma pedig a sut fölött, az átalgerendába vert szegen lógott. A sarkantyút hamuban, ruhába kötve, a kemence tetején tartották. A nagygerenda alatt az imakönyvek, iratok, a borotvás és más apróság.

A komrában többnyire terményt és élelmet tároltak. A nehezebb termény (búza, rozs) lent maradt a komrában, s a fal mellett zsákokban állottak. Módosabb helyen saját szövéssű, négy nyüstös zsákot használtak. Itt tárolták a kenyérsütéshez, mosáshoz szükséges eszközöket (teknők, dézsa, kosarak), listesvannát és a szuszéket. Itt volt a kenyérrács is.⁶¹⁵ Gazdagabb családoknál a komrában tető nélküli, ács által készített hombárban tárolták a búzát stb. Több komrában a keresztfal alsó része szélesebb volt, az így képzett polcon üvegeket stb. helyeztek el. Készültek kettéválasztott komrák is. Ekkor az első részben inkább terményt, számszámokat, másodikban az élelmet tárolták. A komrán ritkán volt ablak.⁶¹⁶ Csupán a földtől egy méterre egy 20 cm-es átmérőjű lyukat hagytak a macskának. Néhány komrában kisebb vakablakot is csináltak, melybe apróbb tárgyakat raktak. A könnyebb termény (zab, árpa, csöveskukorica) a padon száradt, ahová a pitarból vagy komrából, vagy ámbitus alatt, néha pedig a felső vértelékjén hagyott padajtón jutottak fel.⁶¹⁷

A padra létrán jártak fel. A létrát két rúdból és rajta keresztül fektetett, vagy belefűrt fogalból állították össze. Nedves időben ott szárították a ruhát is. Szövéss-fonás eszközeit, a használt ruhákat, edényeket, lábbeliket is ott tartották. A pad egy részén aludhattak a baromfiak is.

A pitar és a ház földjét hetente, rendszerint szombaton, mázolták, amelyet vékonyan felhomokoltak. Ha nagylány volt a háznál, akkor henteente többször is felmázolta a lakást. Söprés előtt felloesolták a földet. A locsolást cifrázták, huszárkötést, rózsákat csíkoztak a homokra. Ugyancsak cifrázták a söprűvel is a homokot. A söprűt cirokból kötötték, a pitarban az ajtó mögött, a földre fektették, hogy a szakálla ne törjön. Nyagtakarítást évente négyszer, húsvétra, pünkösdre, karácsonyra és búcsúra (aug. 15-re) végeztek. Kimeszelték az egész házat. A kemencét télen, mivel hamar piszkolódott, majd minden héten kellett meszelní. A mészbe söt tettek, hogy ne menjen. Az öregek arra is emlékeznek, hogy belepisiltek a mészbe, hogy tartósabb legyen a meszelés. Egyik-másik asszony szerette, ha fényes volt a meszelése. Ekkor úgy jártak el, hogy miután két sorral végig meszelték a falat, a kemencét befűtötték, az ajtókat, ablakokat bezárták és forró vízzel újra végig meszeltek mindent. Kívülről kétszer-háromszor meszeltek évente. A pitar falát és az ámbitus alját ujjni széles festékcikkal, pántlikával elhúzták. A csík rendszerint kék, esetleg zöld, vagy piros színű volt. A ház falát pedig 40 cm magasan sárgafölddel vagy fekete festékekkel húzták el. A fehér falat a színes festés váltotta fel. 20—30 éve már az utca felőli végét, újabban az ámbitus alját sem meszelik fehérre, hanem többnyire sárga vagy más színes festékekkel festik be. A mintás díszítés egészen új keletű.

615. V.ö. Uo. 14.

616. V.ö. Uo. 16.

617. V.ö. Malonyay D., 202.. Istvánffy Gy., i.m. 4.

SZÁNTÁS, VETÉS ÉS BETAKARÍTÁS

Az előző fejezetben megállapítottuk éppen a határhasználattal összefüggésben, hogy a XIX. század elejére a város jobbágy-gazdaságai javarészt állattenyésztő kisüzemekké váltak. Ezt a helyzetet a feudális kötöttségekkel terhelt telkektől való menekülés, illetve a kaszálórét és a legelő bősége eredményezte. A fentiek bizonyítására, s a későbbiekben elmondandók magyarázatához vizsgáljuk meg annak a 206 telkes jobbágnak a vagyoni helyzetét, akiket 1832-ben azért írtak össze, hogy kimutassák, milyen kedvező vagyoni helyzetben levő jobbágyok sem vállaltak úrbéres telkeket.⁶¹⁸

A telkes jobbágyok összeírása, 1832-ben

	akik vállaltak		akik nem vállaltak				Összesen
	1	2	1	3/4	1/2	1/4	
	telkesek		telkesek				
fő	26	27	7	5	93	48	206
telek	23	13,5	7	3,75	46,5	12	82,75
ház	23	27	7	5	93	48	206
kert	26	25	7	5	93	47	203
szőlő	24	13	7	3	54	19	122
igás ökör	126	50	44	10	237	84	551
hámos ló	116	77	30	16	254	123	616
fejős- tenén	134	43	48	18	264	90	602
heverő marha	271	64	82	26	404	163	1010
juh	777	209	324	80	1250	441	3081
sértés	216	46	26	9	146	54	497
össz. állat	1640	494	554	159	2555	955	6357
átlag állat- szám	63,4	18,2	79,1	31,8	27,4	19,6	—

618. HL. Div. P. F. 6. N. 184. 1832. összeírás.

A XIX. század második felében a politikai-társadalmi (jobbágyfelszabadítás), illetve a természeti-társadalmi (árvízmentesítés, tagosítás) változások következtében a parasztgazdaságok termelési szerkezete átalakult. Gazdálkodásukban minden eddiginél nagyobb hangsúlyt kapott a szántóföldi termelés. A földművelés gazdasági fontosságának felismerésével párhuzamosan az olcsó állattenyésztés alapját jelentő kaszálórétet és legelőket feltörték. A földművelésre berendezkedő faluban a földtulajdon fokozottan differenciálja a társadalmat, mélyíti és tartóssá teszi az eddig is meglévő társadalmi különbségeket. A parasztgazdaságokat termelési szerkezetük jellege szerint két csoportba sorolhatjuk: A jobb minőségű talajon gazdálkodók földművelésre rendezkedtek be, a szikes határrészek tulajdonosai a birtok nagyságától függetlenül fél-külterjes állattenyésztésbe kezdtek, gyakran *falka számra* nevelték a szarvasmarhát, a juhot, a sertést és a baromfiakat.

Adatközlőim úgy emlegetik, hogy nagyszüleik idejében erőszakkal adták a földet a parasztnak. „Nagyapám kikapott a *tagért*, mert nem akart kelleni neki a föld. Mindenki annyi földet fogott, amennyit akart, mert föld bőven volt.” A tagosítás (*komesztálás*) után a nagyobb birtokokra kiköltöztek a tulajdonosok, tanyát építettek. Tizennégy olyan nagygazda volt, aki 100 hold körüli birtokon gazdálkodott. A faluban a kisebb birtokokosok maradtak, azoknak is volt bőven, *felibe*, *részibe* is művelhették a káptalani földet. Ott szántottak, ahol akartak. Még a gyalog (volt zsellér) embernek is jutott föld, két hold *előföldet* (szántóföld) és két hold legelőt osztottak részükre is. A földbőség tudata máig él a falu lakosaiban.

Polgár határában a nyomásos gazdálkodásnak csak az emlékeit találhatjuk meg. Már a múlt század végén ki mivel akarta, azzal vetette be a földjét. Ennek a magyarázatát a korai tagosítás földművelésre tett hatásában kell keresnünk. A tagosítás emléke egyes határnevekben ma is él. Ilyen az ún. *tagi föld* elnevezés, amellyel azokat a határrészeket jelölték, amelyeken az urbéres telkek voltak, s tagosítva kapták meg az egyes családok. Két minőségű *tagot* különböztettek meg, a *nagytag*, az előbb írt határrészekben, illetve a *kistag*, a volt zsellérek részére kimért két hold szántó. A *tagi földek* a *Ferenciháton*, a *Piócási dűlőben*, *Örötvényódalon* és a *Pélitagon* voltak. Ide számították még a *Munkfődet*. Ma már a *tagi földek* elnevezéssel foglalják össze a *Kengyel*, a falu és a *Kapros* között fekvő szikes határrészt.

A *tagi földek* szikesek lévén, elsősorban az *aprómagvak* (rozs, búza) termesztésére használták. Esős időben a mélyebb részein megállt a víz, s el kellett csapni kaszálónak. Az *aprómagvak* közül is elsősorban a rozst és az őszi búzát vetették ide, kedvezőbb időjárás esetén a tavaszi kalászosok, az árpa, a zab, a köles is megtermett. Ezeket a nyári meleg nem veszélyeztette. A kalászosok után a *talló felszabadult*, s az állatokkal járatták. A tanyák körüli szikeseken is effajta gazdálkodást folytattak. Lucernával javították a talajt, négy-öt évig kaszálták, majd kiszántották, s a következő évben *ugarnak* maradt. A szántóföld *ugaron* való pihentetése a *tagokon* általános volt. A tanyahely körüli földet két-három évig is *ugaron* hagyták, pihentették, közben az *ugarmezőt* állataikkal legeltették. Az *ugarmezőt* a szarvasmarha és a juh nagyon szerette. Kapás veteményt itt nem termesztettek. Az őszi vetés után a tarlót hagyták meg *ugarként*. Következő évre nagy fű nőtt rajta, s csak ősszel szántották fel.

Az árvízmentesítés során művelhetővé vált határrészeken, a Szilháton, a Bokorháton, a Morotvaközén és az Alsóréten *kövér* földek voltak, ahová a kapás növényeken kívül árpat, zabot és kendert vetettek. Itt a tavaszi vetemény is megnőtt, a nyári melegben nem ment tönkre. Sem a rozsot, sem a búzát nem vetették ide, mert hamar ledőlt a gyorsan nőtt, gyengeszárú vetés. A mélyebben fekvő határrészek, pl. az Örötvény talaja nyirkos, vizes volt. Ott csak kukoricát vagy napraforgót termesztettek. Különösen a *forgó* tenyészett benne szépen. A legrosszabb határrésznek a *Javapáskumot* tartották, amelyből minden vetett növény *kiázott*.

A kalászosok közül a XIX. század végén a rozsot, a kölest, a tavaszi árpat, a zabot és kevés őszi búzát termesztettek. A rozsot és az őszi búzát vegyesen is vetették. A *kétszeressel* jobban biztosították a termést, mert ha egyiknek nem is, de a másiknak kedvezhetett az időjárás. Egyszerre értek be, s együtt őrlték meg is. Rozsból termelték a kenyérnek valót. Búzából csak annyi volt, hogy egyszer megőrölték, *gyúrólisztet* készítettek belőle. Azt a keveset *kovászolni* is elhasználta a gazdaasszony. A rozs azonban lassan kihalt, s szerepét a búza töltötte be. Még a régi, *hatvani magyar* búzát is újabb fajtákkal váltották fel. Az 1930-as évektől a káptalanból beszerezhető *székácsi* fajtát a réti földekbe, a *bánkútit* pedig a tagokba vetették. A búzának a tavaszi száraz hideg nagyon ártott, különösen nedves talajon okozott súlyos károkat, mert *felszította* a gyenge növénynek a gyökerét. A ritka rozsra vagy búzára tavasszal árpat vetettek, hogy sűrűbb legyen a vetés. Ha teljesen *kiveszett*, akkor pedig kiszántották, s kukoricával vetették be. A rozsot utóbb csak szalmájáért (zsuptetőnek) vetették.

A *köles* elterjedt gazdasági növény volt, rövid tenyészideje miatt kétszer is vethették. Tavasszal őszi szántásra szórták, majd *felberenálták*. Nyár közepén pedig rozs vagy búza tarlóba, másodvetésként termesztették. Hét hét volt a tenyészideje, tehát szeptember közepére beért a termése. Kedvező időjárásban igen jól termett. A *tagi* földekbe vetették, mert a *régi* földekben nagyon elgyomosodott. Aratás után felszántották a *kereszt sorok* közeit a kölesnek. A nyári vetésű kölesföldet *berenálás* után hengerelték is.

A XX. század elejéig tavaszárpat termesztettek. Az 1930-as évektől terjedt el az őszi árpa. A régi fajta kukorica az aranysárga, nyolcsoros, vékony, fehér csutkájú, kerek szemű, ún. *magyar tengeri* volt. Ezt a fajtát a XX. század elején a sárga, *lófogú* (fleischmann) váltotta fel. Ekkor terjedt el a rövidebb tenyészidejű *piros* kukorica is. Az 1940-es évekig a *korai rózsza* burgonyát termesztették. Szerették jó íze miatt, meg azért, mert széjjel főtt a levesben. A tök fajták közül a *vereshajú* disznótököt kedvelték. Az 1930-as években a káptalanból terjedt el a *csikos hájú marhatök*. A századforduló után még igen sok *sütőtököt* vetettek, de mivel együtt termesztették a marhatökkel, *elfajzott*, romlott a minősége. A termesztett napraforgó fajta, nagyszemű, magas, erős szárú, ennek az olajhozama is megfelelő volt, a kóroját is hasznosíthatták. A takarmányrépa az 1910-es években terjedt el a szántóföldeken, egyébként a kertekben termesztették. A *karórépa* és a *bogyórépa* vetőmagját maguk termelték. Cukorrépa termesztésével nem foglalkoztak.

A paraszti egyszerű vetésforgó úgy alakult, hogy az őszi kalászosok után tavaszi növényt, leggyakrabban kapást (kukorica) vetettek, majd

utána ismét őszi növényt. A szikeseken a vetésforgó csak a tavaszi és az őszi kalászosok között váltakozott. Vetésforgójuk a takarmánynövények termesztésével módosult. A lucernát vagy a fehér lóherét tavasszal, az őszi vagy a tavaszi kalászosokra vetették rá. Még abban az évben meg is kaszálhatták a *csikóherét*, vagy a *tallóherét*. A lóherét két évig kaszálták, ha *magot hagytak* belőle, akkor kiszántották. Az ősszel feltört szántásba kukoricát vetettek. A kapálással jobban gyomtalanították a szántóföldet, mert a lóhere után vetett kalászosokban igen sok gyomnövény nőtt, különösen a *gudrony* (aszat) lepte el.

A talaj pihentetésére, trágyázására a parlagon hagyás, illetve a takarmánynövények vetése mellett a múlt század végétől általánosan alkalmazták az állati trágyát. Általában vegyes trágyát készítettek a parasztgazdaságokban. Aratás után, amikor a nehezebb munkától szabadulhattak, megkezdték a trágyahordást. A másik időszaka télen volt, akkor szánkóval dolgozhattak. Nyárban a kiszállított trágyát szétdobálták a tarlón és leszántották, télen azonban *csirkékbe* rakták le, s csak szántás előtt dobálták széjjel. A téli trágyázást tartották különösen hasznosnak, mert az elolvadó hóval a talajba szivárgott a trágyalé is. A *krumpliföldet* is *télen ganajozták*, az *érett* trágyát mindig a *krumpli* alá hordták ki. Abban az esetben, ha szántásra nem került sor, akkor a föld végén *ganaj-szarvást* raktak.

A legfontosabb talajművelő eszköz a polgári parasztok kezén az eke volt, noha az ásót és a kapát is alkalmazták kisebb földterületek (szőlő, veteményeskert) műveléséhez. A *papucsos* faekét már az 1870-es években kiszorította a *félvas* eke. Elterjedt típusa volt az ún. *liliomos eke*. A XX. század elejére már a vasekék is megjelentek. 1905-ben a Nagy Imre-féle (Hajdúnánás) vasekéket vásárolták. Szerették ezeket, mert *kétcsúszós* rendszerek voltak, munka közben biztosan álltak, nem kellett nagy erőt kifejteniük. Az ekevasra tapadt sarat *öztölkével* kaparták le, azzal tisztították meg.

A föld porhanyósításához, illetve a mag takarásához a XIX. század végén még általánosan alkalmazták a *gallyberenát*. Az ehhez szükséges (rakottya, kökény) gallyat vagy a határ útmenti bokraitól, erdőszélekről vágták, de gyakran a mátrai búcsújáróhely (Mátraverebély) környékéről szereztek be. A szekerekkel járó búcsúsok két-három kévét vágta, s hozták haza. Az elegyengetett gallyszőnyeg tövét két oldalt *csatlófával* erősítették össze. Erre fogták rá az igavonó állatokat. Őszi, hantos szántáson a *gallyberenát* röggökkel súlyolták, a tavaszi szántást akadálytalanul porhanyósíthatták vele. A XIX. század végén elterjedő *faberena* már mester munkája volt. Négyszögletesre faragott keményfából ácsolták össze a 180x180 cm-es sűrű farácsot. Minden kereszteződésébe vasszőget fűrtak. Csak egy *levelet* használtak belőle, amelyet sarkánál fogva vontattak. A *faberena* után a *gallyberenát* is végighúzták a szántáson.

Munkán kívül e boronákat az istálló falába ütött szögre akasztották. Az 1910-es években egy helybeli kovácsmester kezdett vasboronát készíteni, amely 10—20 év alatt elterjedt.

A *henger* nem volt általános, a *tagi* földeken nem használták, mert ha a hengerelt földre nagyobb eső esett, nem kelt ki a vetés. Csak a laza szerkezetű talajba vetett magvak földmunkájához és rögtörésre alkalmazták. A hengert kerékgyártó mesterrel készítették, részei: a *henger*, a

kalodája fából voltak. Ha kisebb területű röges föld volt, akkor nem hengerrel, hanem nagyfejszével, vagy kapával törték össze a hantokat.

Polgáron az első vetőgépeket a *nagyárendások* földjén állították munkába. Az 1900-as évek elején Borsos nevű községi bíró vásárolt és alkalmazott legelőször vetőgépet. De 1945-ig sem terjedt el általánosan. Az ekekapa pedig az első világháborút követő években jelent meg Polgáron. Az elsőket a hajdúnánási Nagy Imre gyárából vásárolták, később azonban helyi kovácsmestertől rendelték meg.

A kisparaszt a földművelő eszközöket szekéren szállította ki a határba. Először az ekét, majd arra a *talyigát* helyezte rá. A szekér két oldalához fektette a borona *leveleket*. Ha hengert is szállított, akkor azt keresztbe tette fel. A tanyán lakó parasztgazda az ekevashoz csúszófát kötött, s talyigánál fogva vontatta ki az oldalt fektetett ekét a szántó-földjére.

A kapás földművelés a laza talajú szőlőskertben napjainkig szokásos. Kapáláshoz a *pántlika* földet *keresztbe fogták fel*, s úgy kapálták *borozdára*. Munka közben a munkás hátrafelé lépegetett, s jobbról volt mellette a kapált terület. Munka közben hosszában árkot, *borozdát húzott*, s egy kis billentéssel, a kapával felvágott földet átfordította az előző *borozdába*. A kötött, keményebb talajú *kisfődeket* csak ásóval művelhették. Ilyen *kisfődet* foghattak az erdőtelepítés helyén, s kötelességük a facsemete ápolása volt.

Polgáron két szántástípust alkalmaztak, és pedig *széjjelszántottak*, vagy *összeszántottak*. Ezt az eljárást az ígásökrök irányító szavai szerint *hajszraszántásnak*, illetve *csáraszántásnak* is nevezték. *Ugaroláskor* széjjel szántottak, amikor is jobbról, szélen a mezsgye mellett kezdték a szántást, s középen maradt a barázda. Vetés alá viszont jobbra összeszántottak, középen kezdték a szántást, s a mezsgyénél fejezték be. A szántás végét *felvettették*. *Szőrös mezsgyét* hagytak, amelyen veszedelmes gyomnövény, a *perje* telepedett meg. Úgy írtották, hogy a kukoricaföldet napraforgóval ültették körül. A jó gazda után nem maradt *vakborozda*.

A XIX. század elején már vegyesen alkalmazták az ökröt és a lovat a szántáshoz.⁶¹⁹ Az 1860-as évektől már túlsúlyban volt a ló. Hogy ki, milyen ígássalattal dolgozott, az elsősorban gazdasági helyzete, de egyénisége is megszabta.

Az ígásállatok alkalmazása Polgáron, 1895-ben⁶²⁰

lófogatok				ökrörfogatok			őszvér	tehén
egyes	kettes	hármás	négyes	kettes	négyes	hatos		
30	320	42	33	47	235	—	3	2

Az ökröket járommal ígázták. A baloldalt húzót *csálésnak*, a jobbról járó pedig *hajszásnak* nevezték. A jármot az ökör nyakához szabályozhatták. Ha kifelé dolgozott, akkor a járomszögre kovácsoltvas *tűskét* kö-

619. „Csak fele útjában találtam az ekéket, mivel a lovas ekék is csak sorban másztak az ökrösökkel.” Uo. Div. P. F. 6. N. 285. 1820.

620. Magyar Korona országainak mezőgazdasági statisztikája, I. Bp. 1897.

töttek, amellyel gátolták a szabálytalan vontatásban. Befelé kevés állat húzott, mert akkor több teher jutott rá. Ha gyorsabb, sietősebb volt valamelyik, akkor *lekötötték* a fejét, az erősebbre pedig *rákötötték* a jármot. Rákötéskor a *járomtolóját* a *tézslához* láncsal odaerősítették. Az ekét *tézslával* húzták, amelynek *feje, rúdja, rúdszege és csikóója* volt. Négyes fogat állításakor az első pár ökröt is *tézslával* dolgoztatták, amelyet a hátsó pár állat *tézslaszegéhez* (rúdszeg) *ragasztották*. A század fordulóján két, három, esetleg négy lóval is dolgoztak, szántottak. Kettős fogat esetén a balról levő állatot *nyergesnek*, jobbról járó pedig *rudasnak*, négyes fogat bal elsőjét *vezetékésnek*, a jobbról levőt *ostorhegyesnek* nevezték. A tavalyi csikót jobbról *lógóra fogták*. Az ekébe fogott lovakat nem gyeplőzték, hanem vezették, ezért a lóval való szántáshoz is mindig két ember kellett, a hajtó volt az *ostoros*. Az ekét *késefával* vontatták, ha hármas, négyes fogat dolgozott, akkor az első *késefáját* egy hosszú láncsal az eketalyigához erősítették. A hátsó pár lovat *felnyaklőzták*, s azzal tartották az első *láncát*. A *késefa* régebbi eszköz volt, középen karikával, s négy helyen megrótták a végét. A gyorsabb ló istrángját áttették a lassúbb oldalára, így szabályozták őket. Mégsem járt *egy nyomon* az eke utánuk. Vagy 60 éve, a *késefát* a *keresztes* váltotta fel, amely szabályos vontatást biztosított egyenlőten erejű lovaknál is szántás közben.

A vetés előtti napokban elkészítették a vetőmagot. Megtisztították, zsákba rakták. A rozs és a búza vetőmagot 10—12 órával előbb kékköves vízben *megpászolták*, hogy óvják az üszöggombától és a fereg kártevőktől. A vetést kézzel végezték. A *vetőzsák* egyik *csücskét* a zsák szájához erősítették, miközben a csücskébe egy darab földet vagy egy burgonyát tettek, hogy a madzag megálljon rajta. Egy vékányi magot töltöttek bele, majd jobb vállukra véve a baloldalukon helyezték el, jobb kezükkel pedig kiszedték a magot. A mezsgye mellett *előt* fogtak, s lépésenként szórták, hol jobbra, hol balra a magot. Ha sűrűn vetettek, akkor lépésenként egy marékkal szórtak szét. Általában *jobb lábon vetettek*, vagyis akkor szórtak, amikor a jobb lábukkal léptek. A föld két végén fejezték be a munkát. Vigyáztak arra, hogy ritka legyen a vetés, mert az jobban bírta a szárazságot is, az esőzést is.

Az őszi vetéseket leszántották, *alóra vetették*, hogy mélyebbre kerüljön a mag, így barázdásan kelt, ritkább is lett. A tavaszi kalászosokat, az árpat és a zabot, illetve a kölest *felire* (fölülre) szórták el. Ha őszi szántásba került, akkor azt előbb megboronálták, ha nem volt szántás, akkor az őszi tarlót szántották fel, s arra vetették el majd *gallyberenával* letakarták a szemet. A vetés technikája azonos volt, illetve a kölest, a lóherét és a lucernát csak három ujjal szórták, hogy kevesebb szemet fogjanak egyszerre. Összekeverhették e célból földdel vagy homokkal is a vetőmagot, hogy kevesebb jusson belőle egy fogásra.

A kukoricát tavasszal, meleg földbe, eke után *pergették*, vetették el. Abrakos tarisznyába, *szütyőbe* téve hordozták a tőkmaggal összekevert vetőmagot. Eke előtt szórták a földbe, hogy az eke letakarhassa, így védtek a szántáson élelmüket kereső madaraktól. Minden harmadik barázdába vetettek egy-egy sor kukoricát. Munka közben gyermek vagy nőszemély segített a szántást végző férfiaknak. A kukoricaföldbe disznó- és süttőköt ültettek, szélét napraforgó sorral szegélyezték, közepére pedig egy-két sor cirok került. A föld végében vagy közben a *krumpliföldet* jelölték

ki, s a kukoricával egyidőben, ugyancsak eke után vetették el. A burgonya közé takarmányrépa magot szórtak. Akinek igája nem volt, az a kukoricát ősziszántásba, *furkó*val, esetleg kapával vetette el. A kapa után azonban *nyomára ment* a varjú, s az egészet kihányhatta. A *furkó*val biztosabb volt a vetés, s kevesebb vetőmag is kellett.

A veteményeskertben a nők dolgoztak. Az *aprómagvakat* gyékénykosárból vagy szitából vetették el. A szántóföldön a kalászosok munkáiban nem segítkeztek.

A gabonafélék kelését a gazda figyelemmel kísérte, ha a búzavetést tavasszal *kövé*rnek találta, akkor *megfogasolta*. Ekkor került sor a gyomírtásra is. A legkellemetlenebb *gyom* a *gurdony* volt, amelyet e célra készült *gurdonyozó*val szurkáltak ki. Míg kicsi volt a növény, addig szedték le az előző évi csutkatövet is, hogy aratáskor ne akadályozza őket a munkában. A csutkatövet egy magukkal vitt bothoz verték, s úgy dobálták össze csomóra, majd a föld végére hordták. A jól fejlett vetésből, előre vetőmagot választott a gazda, ahonnan a konkolyt, a rozst stb. kihúzgálták.

A kukoricát kétszer, esős időjárásban vagy gazos földben háromszor kapálták meg. Mikor négy-öt levelében volt a növény, kézikapával kibontották, elhúzgálták a tövéről a földet. Kis lépésnyire (50—60 cm-re) hagyták meg egymástól a töveket, hogy szellős legyen a kukoricaföld. Második kapáláskor töltögették, hogy az esőzés, a szél következtében el ne dőljenek. E munkát már ekekapával is elvégezhették. A harmadik kapálás *gazolás* volt, csak a nagyobb gyomnövényeket vágták, húzigálták ki. Ezt követte a *fijálás*, a töről nőtt meddő szárak leszedése. A levágott *kukoricafiját* összeszedték és a szarvasmarhával etették meg.

A rozst és a búzát akkor kezdték aratni, amikor meghaladták Péter-Pált (június 29.). Úgy mondják, hogy Szent Jánoskor (június 22-én) szakad meg a búzának a töve. Ötödnapra, Péter-Pálkor, délig ünnepeltek, délután aztán kezdtek az aratáshoz. Ha többet nem is tudtak, de két-három kereszteret csináltak, hogy elmondhassák, nekik már van keresztyük. A sarló-kasza eszközváltásra nem találunk adatokat. Az aratósarlót nem ismerik, nem tudják a használatát. A XIX. század elejéről való okleveles forrásainkban sem esik szó sarlós aratásról.

Aratáshoz nyolc, kilenc vagy tíz *markos* kaszákat vásároltak, magukhoz mérték a kaszát is, meg a nyelét is. A *sújtó*ját (koccs alatti része) lábukhoz állították, s a koccsnak a csípőcsontjukig kellett érni. Ha rövidebb volt, akkor túlzottan meghajoltak munka közben, ha hosszabb volt, akkor pedig nehéz volt vele a munka. A nyélre, megfelelő szögben, felerősítették a kaszát, ezért a koccsot a nyakukba akasztották, s jobb kezük ujjától 3—4 cm-re tartották el a hegyét. A szűkebb (kisebb szögű) kaszával nem haladtak, ha tágabb (nagyobb szögű) lett, a *sarkánál* elhagyta a gáz. A kaszát jól megválogatták, nézegették. Az élén végighúztak egy krajcárrost, s ahol lágy volt a fém, ott benyomta az élet. Mások a hegyét deszkához támasztották, s ha nyomás közben megrogyott, akkor gyengítették. A jó kaszákat a felvidéki *sonkolyosoktól*, meg a *bordásoktól* szereztek be. Ők hozták magukkal a kaszanyelet is. Az aratáshoz is, a fűvágáshoz is, ugyanazt a kaszát használták, bár a fűvágáshoz élesebb kasza kellett.

A felszereléshez tartozott a *kaszakú*, amellyel a kaszát fenték. A keményebb kaszához *ritkább* követ választottak, az jobban *hordta*. *Féntok*-ban tartották munka közben, s alája egy kevés vizet öntöttek. Szarvasmarha szarva hegyéből készítették a *féntokot*. Szélét kicsipkézték, s drótból vagy vaskanál nyeléből akasztót csináltak rá. A *kaszakalapácsot* rendszerint akkor rendelték meg a kovácstól, amikor az első aratást felvállalták. Ellátták magukat megfelelő szerszámmal. Az *egyélű* kaszakalapácsot szerették, mert a tompa végével a *tőkét* bekeverhették a földbe. A kalapács élét megacéloztatták. A *tőke* szilva vagy más gyümölcsfából készült, s abba az *üllőnek* lyukat sütöttek. Ezeket a *tokmányosban* tartották, s óvták a gyermekektől.

A kalapálás sűrűsége elsősorban a kasza minőségétől függött. Reggel *früstök*, délben ebéd és este vacsora után kalapáltak a kaszások. Ha nem volt alkalmas tárgy (fa, villa, búzakereszt) a kaszanyél feltámasztásához, akkor *leütötték* a nyeléről a kaszát és úgy kalapálták meg. A rossz munka *kicakkozta* az élet. Ha nem az élére ütöttek, akkor *hullámot* kapott az éle. A beszakadt élű kaszát tovább nem használhatták munkára, hanem *gagucst*, *kaszakést* készítettek belőle. A *nyakatört* kaszát, ha az *ormója* még jó volt, a kovács *megpántolta* vagy *megnyakalta*. Munka közben gyakran fenték a kaszát, mert az a mondás járta, hogy olcsóbb a *fenkű*, mint a szalonna. Kalapálás után megfenték a kaszát. Munkaközbeni fenés előtt nedves fűvel az élet letörölték, hogy a rajta lévő növényi nedvtől ne ragadjon, mert akkor *nem hordta jól a fenkű*. Este a munkát befejezve éjszakára is megfenték, hogy az „ördög a f...t hozzá ne köszörülje”. Reggel azután újra fenték.

Különböző növények kaszálása másként vette igénybe a munkást is, a szerszámot is. A tippant a legnehezebb vágni, a *disznóparaj* pedig *ki-vitte az élet*. A gabonafélék aratása közepesen nehéz munka. Könnyű a sarjú szénát és a sásas takarmányt vágni.

A gabonafélék aratását vagy maga a gazda, vagy *kepések* (részmunkások) végezték.⁶²¹ A kiscgazdáknál szegődött munkásokat *kiskepéseknek*, a káptalannál dolgozókat *nagykepéseknek* nevezték. A *nagykepések* akkor szerződtek, amikor a tavaszi vetést végezték. A *nagykepe* úgy állt össze, hogy a *kepésgazdák* felírták az arató férfiak nevét. Ez a csoport azonban nem maradt évről évre együtt, bár egy *nagykepe*ben állandó emberek is voltak. A *kepésgazda* rendszerint maradt. Az uraság képviselőivel tárgyalt, róla nevezték el magát a *kepét* is. Pl. Borsodi *kepéje*. A *kepére* csak a kaszások szerződtek. Ők hívtak magukkal *félkezeset*. Jó kaszáshoz szívesen mentek a lányok *félkezesnek*, *marokszedőnek*, de az apjukkal és testvérükkel is arathattak együtt. Munka végeztével a *félkezesnek* egy delinkendőt és 50 fillért ajándékoztak.

A *nagykepések* a learatott *élet* tizedét kapták, s rendszerint *gazul* *részletet*. Két hold feles kukoricaföldet is kaptak, amelynek a vetőmagját az uraság biztosította. Minden munkáját a *kepésnek* kellett elvégezni. Télen is munkaalkalomhoz jutottak a *kepések*, mert az uraság ölfavágás-

621. „A Tisztartó... a kepéseknek részét pedig nem ott adta ki, ahol esett volna, hanem a gazosabb keresztekből.” Uo. Div. P. F. 6. N. 284. 1820., „Az Urasági gabonából 24 kepésnek éleimére kiadódott... 40 kila rozs.” Uo. Div. P. F. 5. N. 267. 1846.

ra, trágyahordásra, nádvágásra alkalmazta őket. A favágásért fizettek, a gally feles volt, a tőkét pedig az kapta, aki kiszedte. Terhesebb volt az a kööttség, hogy *szakmányba* kellett fűvet vágniuk, illetve a cukorrépa ásást és kendervágást is vállalniuk kellett az aratáshoz. Az aratás után szabadon mehettek cséplőgéphez, a gépesek bére 3,5 *percent* volt. „A káptalanban nem becsülték meg az embert” —, mondják. „Csatté'-gombé' szolgáltak az uraságban”. A bérlő vagy a kiscgazda jobban fizetett, ezért szívesen felcserélték a *nagykepét* a *kiskepével*.

A *kepésgazda* egy héttel előbb szólt, hogy „megyünk aratni”. Hetitarisznyájukat elvitték a gazdához, ahonnan egy urasági fogat szállította ki a határba. A szerszámaikat magukkal vitték. Mindig hét derekán fogtak az aratáshoz, pénteken azonban soha nem kezdtek bele. Csapatokra osztotta, majd *fogásokba* állította a *kepésgazda* az embereket. Ha egy előtt végig vágtak, akkor viszajöttek a szélre. Az egy *fogást rendláb*nak is nevezték. A rossz kaszás csak *hegyelt*, nem vágott rendes előtt. Nagy *seríny* maradt utána. A *marokszedő gamóval* dolgozott. *Gamót* kétágú fából készítették, haját lepucolták, s kihეgyezték. A *falhoz* vágott rozstot, búzát szedték *marokba*, az árpát, a zabot rendre vágták, s azt a *marokszedő* favillával *verte marokba*. A rend egyik részét *rádobták*, majd a másik oldalról *ráhúzták* és mentek tovább. Háromágú, toldott *tót villát* használtak.

Früstök előtt csak akkor arattak, ha árpa nem volt renden, vagy borsót nem kellett nyűni, utána azonban délig arattak, majd ebédeltek. Az aratópárok csak akkor főztek együtt, ha rokongyermek volt a *félkezes*. Délután vacsoráig (5—6 óra) dolgoztak, előbb az aznapi markokat felkötötték, majd kereszteltek. *Félkezes* csinálta a kötelet, a *gazdája* kötött. Két *markot*, (egyiket a félkezes, a másikat az arató) tettek egy kévébe, így két soron haladtak.

A bekötött kévéből húzták a következő kötélnek valót. Közben elkészítették a *csattos* kötelet. A kévék kötését csak pusztá kézzel végezték. A keresztetket 18 kévéből készítették. Először a *fűajj kíviket*, utána az *elsőt, hátsót*, majd a két *vállkívit* tették le, tetejére *papot* helyeztek. A *fűajj kívinek* a *feje* hátra felé volt, hogy ezzel is magasabb legyen a kereszt eleje. Végül a két *vállánál* lekötötték a keresztetket. A XIX. század végéig csak a rozstot és a búzát kötötték kévébe, s rakták keresztbe. Az árpát, a zabot és a kölest *rudasokba* vagy nagyobb *vontatókba* hordták össze.⁶²² Keresztelés után a *kiskepések* a tarlót *brúgóval* (nagygereblye) felkaparták, s a kaparékot felkötötték.

A férfiak munkaruhája a *vászongatya* és a *vászoning* volt. Lányokon *kanavác* ruha, *mejjeskötő*, kezüket alul gombos, felül *kötőlikés karvédővel* takarták el. Ócska csizmaszárból készült *bocskort* viseltek a lábukon. Az arató munkások a szabad ég alatt töltötték az éjszakát. Le sem vetköztek, hanem ruhástól aludtak. Bundával, *muszajpokróccal* takaróztak. A félkezesek együtt, a kaszások megint együtt feküdtek, de egy *bokorban* a *tanyájuk* körül.

A *kepések* között minden nyáron volt egy-két tanuló kaszás legény. Ezek a csapat hátulján dolgoztak, hogy a többieket ne akadályozzák munkájukban. A tanuló kötelessége volt, hogy egyszer megvendégelje a csapatot pálinkával. Esős időben zajlott a *kepe* társas élete, mert egyébként a fárasztó munka lekötötte idejüket. Az idősebbek akkor is pihen-

tek, a fiatalok játszottak, táncoltak. Hetente egyszer, csütörtökön, a *nagykepek*eknek *ennihozott* a család. Rendszerint húsból, tejbekásából, *düb-bencsből* állott az ebéd.

Az aratás befejeztével készítette el a csapat az aratókoszorút. Kéthárom lány kötötte meg és díszítette fel, a férfiak rúdon vitték be a tanyaába. Az uraság képviselője, valamelyik gazdatiszt, áldomást fizetett a *kepek*eknek.

Az egri káptalan polgári és szentmargitai birtokára nemcsak a polgári szegényemberek szegődtek el *nagykepek*nek, hanem távolabbi helységek lakói is vállaltak aratást. 1820-ban pl. a putnokiak arattak a káptalanban,⁶²³ a XX. század elején az egriek dolgoztak Polgár és Szentmargita határában. A környékbeli falvak (Tiszacsege, Egyek) lakosai is elszegődtek a káptalani földekre.

A jól érett gabonafélék aratás után 8–10 napig a keresztekben vagy *vontatók*ba rakva száradtak a tarlón. Csak utána *hordták be* a szérűs-*kertek*be,⁶²⁴ s ha az idő száraz volt, illetve, ha megfelelő igaerő állott rendelkezésükre, akkor hozzá kezdtek a nyomtatáshoz.⁶²⁵ Száraz időben *sze-kérről ágyaszták az életet*, kedvezőtlen időjárásban asztagba rakták, s vár-ták a szárazabb napokat. Ha esős volt az őszi, akkor télen a *száraz* fagyon nyomatták el a termést.⁶²⁶ Nedves őszen kicsírázott az *asztag* teteje, s a vastag *kelést* kaszával kellett összevagdálni.

Az *asztag* helyét lapáttal simára felnyesték, s vastag szalmát terítet-tek le. Középre egy sor kévét fektettek, s erre rakták, mostmár ferde helyzetben, a következő sorokat. Vigyáztak, hogy a kévék fővel kifelé, lej-tősen feküdjenek, csak így csorgott le a víz róla. A tétéjét kalászokkal, kifelé fordított kévékkel *hajaszták be*.

A kertben a *szérű* a térség közepén volt, hogy munka közben min-den oldalról hozzáférhessenek. Helye évről évre azonos maradt. Lehető-leg kissé partos részt választottak, hogy a víz lezsaladjon róla. Nyomta-tás előtt harmad nappal elkészítették a *szérűt*. *Szérűnyeső*vel felnyesték a térségről a fűvet, a földet elegyengették és enyhén meglocsolták, majd

622. „Szabó János egy sessios gazda termelt 92 kereszt rozst, 20 kereszt tavasz búzát, 15 vontató árpát, 9 vontató zabot.” Uo. Div. P. Fs. 6. N. 337. 1829., „Őszi vetésű föld, mely 2100 nöl lésze... találtatott rajta 13 betsülletes ma-gyar kereszt gabona,” Uo. F. 5. N. 253. 1820. „Találtatott rajta termés kilenc gazda kereszt gabona, mellyett 11 közönséges keresztre lehetne határozni.” Uo. 1821., „... szűk termés idején, közép szerű terméskor is... volt rajta 13 betsülletes magyar kereszt gabona.” Uo. 1824., „... minthogy pedig ma-gok a kereszték 18 kévékkel rakattak...” Uo. „... szántóföldjéről helybéli lakos Medve András három kereszt búzáját ellopta.” SZL. Polgár Jkv. 1846. N. 64.

623. Hl. Div. P. Fs. 6. N. 285. 1820.

624. „A Polgári lakosok közül (voltak) olyanok, akik még az learatás ideje előtt kezdtek az őszi vetésekből... kenyrnek valót behordani... kiküldetvén tehát a kertek vizsgálására... előadatik, hogy (13) gazdák kertyeikben ré-szint kevés életeket találtak.” Uo. Div. P. F. 6. N. 337. 1829. „Elmentem segí-teni hordani Tardi Józsefnek, midőn már az ő Elettyét behordtuk, a segítsé-gemért a mi életünket is behordta...” Uo. Div. P. F. 2. N. 98. 1823.

625. Az előző jegyzetben közölt Szabó János még szeptember 28-án szinte sem-mit sem nyomtatott el. Uo. Div. P. F. 6. N. 337. 1829.

626. „1813-ban... a nyomtatás idejét úgy szólni kellett, mert foly-vást nyomtatni nem lehetett... amidőn a *száraz fagy*on nyomtathatott (a lakosság dolgozott is)” Uo. Div. P. F. 6. N. 285. 1820.

megjárták a lovakkal. Először a *kaparékot* nyomtatták el, annak a szalmájával és *pélyvájával* kidolgozták a szérű földjét. Az így nyert szemmel is kevés baj volt, mert azt a 2—3 vékányi szemetes, földes magot könnyen kimoshatták egy teknőben. Az *ágyást* aszerint készítették, hogy mennyi termésük volt. Ha kevesebb, akkor körkörös ágyást raktak, s középen kezdték a munkát, ha több, akkor szélén kezdték az ágyást és párhuzamos sorokat raktak. Az első kévét majdnem állítva helyezték el, s ehhez támasztották a többi, kibontott kévét, miközben mindeniknek felül volt a kalásza. Egy közepes *szérűre* nyolc sort ágyaztak, természetesen az *ágyást* s nagyságát, a beágyazott termés mennyiségét a nyomtató lovak számához arányították. Egy lóra 3—4, két lóra 6—7, három lóra 7—8 keresztből készült *ágyás*. A kötetlen termésből rakott ágyást *vontatók*-ban mérték, s egy *vontatót* ágyaztak két lóhoz.

A munkaformától függően naponta két vagy három ágyást nyomtattak el. Csak jó meleg napsütésben, száraz időben ment gyorsan a munka, mert akkor hamar kihullott a szem a kalászból. A két lovat *egyvégtébe* kötötték, vagyis a szélső ló *fikszárát* a belső nyakába hurkolták, a harmadik vagy negyedik ló az első kettő után haladt. Középen *lúhajtó* gyerek, rendszerint 8—10 éves fiú irányította a lovakat. *Fikszárukat* fogta, s ostorral biztatta az állatokat, úgy hajtotta magán köbe-körbe.

Ha a járatás menetét változtatni akarták, akkor a *lúhajtó* vagy egy belső, kisebb sugarú körön mozgott, vagy a lovak *fikszárát* fogta rövidebbre, vagy engedte hosszabbra. A munka nehéz volt, megviselte az embert, s állatot egyaránt. A lovak *térpyét* kívágta a száraz gaz. Munka közben levezették *huggyozni* az állatokat, a trágyát azonban csak ledobták az *ágyásról*. A szélső lóra ügyeltek, mert ha menekülven a munkától, lement a földre, akkor a körmével belevágta a földet a szalmába, s szemetes lett a termés.

A rozst és a búzát háromszor, az árpát és a kölest kétszer *járaták* az *ágyáson*. A rozs és a búzatermés első járatásakor a lovak az *ágyást* csak *elgázolták*. A kévét jól *elvágtatták*, s utána kovácsoltvas, háromágú villával átfordították. A centrikus *ágyás* közepéről a kévét széjjel dobálták, mert ott kevésbé *vágták meg* a lovak. A fordítás történhetett úgy is, hogy a lovakat nem vezették le, hanem csigavonalas hajtás esetén, addig az ágyás más részét *vágták* velük. Forgatás közben megrázták a szalmát, hogy a földre hulljon a szem. Ekkor a második járatás következett. Majd újra rázták és fordították a szalmát. A harmadik járatás végével megvizsgálták a szalmát, hogy a kalászokból kihullott-e a szem. Ha megfelelőnek találták, akkor villával megveregették a szalmáját, majd *nyomtató gereblyével* megrázogatták, s szélére *karimára* lehúzták. Az árpa és a köles nyomtatásakor az első járatás után a gereblyét használták. Azzal megveregették, s lehúzták az ágyás felső szalma rétegét. Fogasztották a szalmát, mert így könnyebb volt a járatás. Egy *ágyás* rozs és búza nyomtatása másfél, két óra alatt megvolt. Közben a lovakat *nyári-jászolra* kötötték, megétették és megittatták őket.

A szérű földjén maradt pályvas szemet a gereblye fokával *garmadába* tolták össze, a vastagabb réteget pedig falapáttal dobták csomóra. Ha nem várhattak esőt, akkor a szérű mellett szalmával letakarták és ott éjszakázott a termés. Esőt várva, tapasztott oldalú *kóterba*, vagy *színbe* rakták a *garmadát*. Jó szelet vártak és *elszörték* az életet. Két férfi fala-

páttal végezte a szórást. A XX. század elejétől rostával tisztították a szemet. Több rostás volt a faluban, akik a nyomtatás végeztével (akár naponta is) jöttek a rostájukkal és tisztították a termést. Jeles személy volt Rostás Pali bácsi, aki számárfogattal vontatta a rostát, s alkalmanként egy véka termés bért fizettek a rostáért. Egyébként a 9. vagy 10. véka búzát kapta a rosta tulajdonosa.

Az *ágyásról* lehúzott szalmát kazalba pakolták össze. *Rudasokba* rakták, majd két rúdon vitték a ferdén kezdett kazalra. Egyik végén feljárót hagytak. Mikor készen volt, akkor szalmakötéllal lekötötték. Ketten készítették a kötelet. Egyik csavarta, a másik *eresztette*. Eresztéshez csak szalmacsóvát használtak, ezt csavarták. Ha száraz volt a szalma, akkor meglocsolták, hogy könnyebb legyen a munkájuk.

A rozs szalmája értékes volt, ezzel javították az ólak zsuptetejét. 30—40 kereszt rozsot is kicsépeltek, hogy legyen zsup a javításhoz. A tetőkészítők vállalták fel a cséplést. Egyszerre 20—40 kévét *ágyaztak* be az udvaron készített *szérűre*. Két párhuzamos, fejjel összefelé fektetett sorba rakták le a bekötve hagyott kévéket. Két végén állt a két cséplő férfi. Amikor jól megveregették az egyik oldalt, akkor a kévéket a tengelyük körül átfordították a másik oldalra. Cséphadaróval dolgoztak, de e szerszáma vonatkozóan már nem tudtak felvilágosítást adni. A munkás, mivel értékes volt a szalma, a kicsépelte mag egy negyedét kapta bérként. Utoljára az 1920-as évekbe az uraság végeztetett cséplést.

Az 1890-es években terjedt el a járgányos gép a falu határában. Léka nevezetű kovácsnak volt először járgányos gépe. De még a *tüzesgép* idején is nyomtattak a faluban, mert ott a tűzveszély miatt nem alkalmazhatták.

A nyomtatást bér munkában is végeztették a városban, de különösen a szomszédos uradalmi földeken. 1824-ben az „egri Balázsok-(ról tettek említést), akik nyomtatókként voltak a folyási kertbe”.⁶²⁷ A század végén a csécsiek és a sajoszögediek jártak nyomtatni Polgárra. Mellettük a helybeli lovasgazdák is nyomtattak bérbe. Egy ló napi bére egy véka termés (amit nyomtattak) volt, s abrakot kapott a ló.

A kender termelését már a XIX. század végén sem *Kenderföldeken* végezték, hanem kinek, kinek arra alkalmas területén, vagy a szántóföldön, vagy a kertben volt 30—40 n-öl kender vetése. Ez elég munkát adott egy télire. Szakajtókosárból szórták szét a kendermagot a tavaszi szántáson. A vetést védték a madaraktól, fonalat húztak ki, meg *ijjesztőt* tettek oda. Ha a *bolha* bántotta, akkor *tyűkporral* (száraz tyűktrágya) szórták le.

Egész nyáron nem volt munka vele. Amikor szeptemberre sárgulni kezdett a növény, akkor *nyűtték*. A *vékonyát* (vékony szálat) külön, a *vastagát* is külön szedték, mert az utóbbi nehezen azott. A szélén vastagabbak nőttek, közöttük *magkender* is akadt. A *felnyűtt markokat* ollóba fektették, hogy ne feküdjön a földön, ne penészedjen meg. 3—4 nap múlva kötötték be, majd kúpokba állítva 1—2 hétig száradt. Szekérre rakták, s vitték az *áztatóba*. A hatóság előre megjelölte azt a helyet, ahol a kendert áztathatták. Négy karót vertek le a kiválasztott, lehetőleg tiszta vízbe, s ezek közé fektették a kévéket. A csomót szalmakötéllal lekötötték.

tölték, szalmával lefedték, hogy a sár ne érje a kenderet, mert sárral nyomtatták le, s megjelölték a csomójukat. 8—11 napig ázott a vízben, a kövérebb talajon termett növény hamarabb ázott. Az ázás minőségéről egy-két szál kihúzásával meggyőződtek. Áztatás végeztével kiszedték a kévéket, kimosták a vízben, s a vízparton kis kévékúpokban szárították. A szárítást az udvaron tovább folytatták.

A teljesen megszáradt, rostokra szétvált növényt *tilolták*. Több aszszony összefogva, még az udvaron végezték a *tilolást*. Addig tilolták, addig verték a *tilolóhoz*, amíg a *pozderva* ki nem hullt a szálak közül. A megtilolt kenderet a malomban *törték*. Egyik malomban bunkós, a másikban hengeres szerkezet törte, puhította a kenderet. A megpuhított csomókat gerebenezték, ezzel választották el a finomabb szálakat a csepűtől. Polgáron Bordás Miska, egy felvidéki ember árulta a szövőbordákkal együtt a *gerebent* is. Házakhoz is bejárt árusítani a portékáját.

A *magkender*t is tövestül nyűtték ki, majd megszáritva, *kecskeláb*hoz verték, így nyerték a kendermagot. A kivert szemet dörzsölés után szelelték, tisztították, s padláson kis zsákban, felkötve tárolták.

A kukorica betakarítására, *törésére* akkor került sor, amikor a *zabja* elszáradt, s nem volt zöld levele. A század elején még *hajasan törték le*, s a gazdasági udvarba csomóba hordták. A szumszédok, ismerősök összejöttek, s csoportosan *hántották meg*. Különösen a fiatalok szerették az éjszakába nyúló *kukoricahántást*. A *gyengébb* (éretlenebb) csövekből a gazdaasszony egy nagy üsttel megfőzött, s azzal vendégelte meg a hántókat. A *hántáshoz* nem használtak semmi eszközt, csak pusztá kézzel végezték a munkát. A *tengeri* haját csomókba rakták, csutkaszárral körülállították, s a fejőstehénnel etették meg. Törés után a *szárvágásra* került a sor. Igyekeztek a letakarítással, mert a *tengerifőd*be vetették az őszi búzát. A szárat kaszából készült *gaguccsal*, az 1930-as évektől *szárvágó kapával* vágták le, s fűzfavesszővel vagy gyékénnyel kötötték be a kévéket. A *kúpokba* állítgatott szár rövid ideig állott a határban, még az őszi esők előtt hazahordták a gazdasági udvarba, s kazalba rakták. Keskeny, hosszú kazalt pakoltak, hogy jobban járja a levegő, ne penészedjen be.

Már törés közben kiválogatták a jól fejlett csöveket vetőmagnak, s a *hántott* csöveket *koszorúba* fonták, és úgy kötötték fel a padlásra a *kakasülőre*. Tavaszig ott száradt. Tavasszal a cső hegyét és tövét külön morzsolták, az nem ment a vetőmagnhoz. A kukoricát a ház padlásán tárolták, a góré csak néhány évtizede terjedt el Polgáron.

A krumpliaszt augusztus második felében végezték el, amikor a növény szára teljesen elszáradt. A munkához több család összefogott. Kapával vágták fel a bokrokat, majd vesszőkosárba szedték fel. Külön válogatták a vetőmagot, s külön az étkezésre szánt gumókat. A felszedett burgonyát az őszi hűvös beköszöntéig száraz helyen tárolták, majd a vetőmagot és a *malacnakvalót* elvermelték. Gödröt ástak, szalmával kibélelték, s beleöntötték a burgonyát. Gyékénnyel vagy szalmával betakarták, s vastag földréteget húztak rá. Tetejébe szalmacsóvából vagy kóróból *szelelőt* csináltak, ahol *levegőzött*. A téli hidegben a vermelt burgonyára hordták a tűzhely, a kemence pernyéjét is. Az *ennivalót* a *krumpligödör*be tették, s onnan fogyasztották el. A vetőmag burgonyát kora tavasszal kibontották, s kasokban, az istállóba helyezték, hogy a *szeme kipattanjon*, mikorra a vetésre kerül a sor.

Polgáron a XIX. század utolsó negyedében felosztották az utolsó közös kaszálórétet is, a közös legelők kaszálható laposait (Bogátköze, Bogátódala, Tinólapos) pedig a legeltetési társulat vezetői (járandóságként) kapták meg. Így az állattartó kisparasztok a káptalani földekre mentek szénát kaszálni. Ott mindig kaptak *riszibe* kaszálót. A gyenge minőségűt *felibe*, a jobbat *harmadába*, a sarjút azonban kétharmadába is adták. Az alvégesiek inkább Tikosra, a Kerteken lakók pedig Basa felé jártak. A *nagykepekéseknek szakmányban* is kellett füvet kaszálni. A *szakmány* munka júniusban kezdődött, napszámbér mellé szalonnát és pálinkát is kaptak. Aratásig kaszáltak, s még az aratás előtt felgyűjtötték a szénát. Augusztus közepén kezdték a *sarnyú* kaszálást. A kaszálókat mindig egyénileg *fogták fel*, a közösség soha nem lépett fel ilyen igényrel. Az urasági kaszálót *nyilas számra* osztották, s mindenki a maga nyilasába állt bele.

Hasznosabb és értékesebb kaszálónak tartották a szikes rétet, mert az jó tippán szénát adott, azt a juh és a ló is nagyon szerette, a szarvasmarhával a csutkát etették. A szikesen azonban kevesebb széna termett, s csak az *anyaszéna* volt a jól termő, a *sarnyú* már gyengébbnek maradt. A laposokról hitványabb minőségű szénát nyertek. A leggyakoribb részes kaszáló volt a Tikosi tó, a Dorogosi tábla és a Köröstő. A Típpanos, a *telkes* mezőt nehezebb, a sásas kaszálót könnyebb vágni. A keskeny rétet hosszában vágták, mert így jobb volt gyűjteni a szénát. *Posztátot fogtak*, amelynek hossza 100—120 lépés volt. A szélesebb rétet keresztben vágták, de akkor egy *kurva rendet* vágtak a mezsgye hosszában, ahonnan kiindultak. Közepes kaszás átlagos napi teljesítménye 1200—1600 n-öl között ingadozott.

A rét ápolására, gondozására és trágyázására alig vannak adataink. Bizonyára az az oka, hogy a közösség tulajdonában már nem volt kaszálórét. Csak a káptalanban *fogasolták* tavasszal a rétet. A kaszások egyedül az ősze megszáradt gyékényes, gazos laposokat gyűjtötták fel, hogy jövő tavasszal ne akadályozza őket az *avas* gaz a kaszálásban.

180 cm-es, átlagos szélességű, rendet vágtak a fűből. Csupán az anyaszénát *forgatták*, mert abból vastag rend tellett. A szikesek sarjú rendjét már nem kellett csak nedves időjáráskor *forгатni*. *Forгатást* favillával, 1920-tól pedig vasvillával végezték. A favillát *elhagyták*, mert kevesebb munkára használhatták fel. E munkát a kaszás és családja végezte el. A *szénagyűjtést* azzal kezdték, hogy a rendeket *villahegyekre*, s ezeket kisebb *rakásokba*, vagy *csirkékbe* gyűjtötték össze. 18—20 *csirkéből rudast* raktak. 4—6 *rudasból* vontató, 15—18 *rudasból* pedig *kocsisboglya* készült. A *rudasokat*, ha száraz időjárást várhattak, széjjel hagyták, mert jobb volt az *ülepdt* szénát összehordani is, a boglyát belőle rakni is. A *rudasokat* férfiak hordták össze két rúdon. Három *rudas* a boglya feneke lett, a többi a tetejére került.

Részelőskor a kerülőnek és a kaszásnak ott kellett lenni, s az egész területen termett szénát egyszerre *részelték*. A kerülő által *kimutatott* boglyát megjegyezték, gallyat szűrtak bele stb.

Szénát nem tároltak a határban, hanem mindenki hazahordta a székertbe, később pedig a gazdasági udvarba. A szénahordást két ember végezte, az egyik a szekeret *pakolta*, a *villás* pedig adogatta fel a szénát. Gyakran fogott ezért össze két *szekeres* gazda, s mindkét szekeret közösen

pakolták meg. E munkához nem alkalmaztak külön szekértípust, csupán *vendégúzzsal* és *vendégoldallal* szerelték fel, a megrakott szekeret azután — keresztben — *rudallókötéllel* lekötötték. A szénahordás és a kazalrakás munkájához már a XIX. század közepén is vasvillát alkalmaztak.⁶²⁸ A fent rakódó munkás rövidebb, a *villás* pedig hosszú nyelvű vasvillával dolgozott. 6—8 méteres *létrát* használtak a *tetőzéshez*. A kazal- és a székéroldal *hullóját* kis fejű, hosszú nyelvű gereblyével húzták le. Csak szabadon tárolták a gazdasági udvarban is a szénát, amelyet téglalap alapú kazalba, vagy köralapú boglyába rakták össze. Alája fát, *csutkaiziket* tettek, tetejét szalmával borították meg. A kazal sarkaira *sarvat gyűrtek*, azzal emelték, s az oldalát pedig utána *bélelték*. Szénakötelet *csavartak*, s azzal kötötték le a kazlakat is, a boglyát is. A lemaradt kis csomó szénát *rudasba* pakolták, *csikónak* nevezték. Ha nyirkos volt a szén, akkor a kazalban, középen, rudat hagytak, amellyel szellőztették, s ellenőrizték a belsejét.

Vizes helyen körülárkolták a kazlat, hogy a víz ne folyjon alája. Az állatok kártevése ellen pedig ideiglenes kerítéssel, ráccsal, kóróval vagy náddal védték. A kazalból *horoggal* húzták a szénát. A módos parasztnak gazdaságában már a kazlat hetente *megválták*, s e munkához régi kaszát vagy fecskefarkú *szénavágót* alkalmaztak.

A szénamunkához az 1920-as években kezdtek gépeket, fűkaszálót, rendforgatót alkalmazni, azokat is csak a környék uradalmi használták. Lovasgereblye az egyetlen gép, amelyet a módos parasztságokban az 1910-es évektől alkalmaztak.

Vetett takarmányok közül a lucernát és a lóherét termesztették. Tavaszi zöldtakarmányként alkalmazták a *kétszerest*. A rozs és a búza kevert vetése korán megnőtt, s ezzel pótolták a takarmányt.

ÁLLATTENYÉSZTÉS

A faluközösség állattartását tanulmányozva, megállapíthatjuk, hogy a családok gazdasági helyzete, gazdasági berendezkedésük jellege alapvetően meghatározta azt, hogy milyen igavonó állatot tartottak az egyes paraszti üzemekben. A szarvasmarha változatos és sokoldalú haszonvételi lehetősége miatt nélkülözhetetlen volt a kisparaszti háztartásokban is. Mivel bő leveletetési és szénatermelési lehetőségük volt, még a szegényebb családok is tarthattak egy-egy fejőstehenet. Ha nem tudták kiteleltetni tehenüket, akkor össze eladták és helyette tavasszal *másodfű üszőt* vásároltak, azt állították tenyésztésbe. A jó fejőstehenet nem adták el családjuktól, sőt utána egy *üsző* borját meghagyták *magnak*, a kiöregedett tehenet pedig feljavították és *sőreként* értékesítették. A három-négy holdas törpebirtokos tehenekkel művelte meg szántóföldjét. A kisüzemben az ökrök és a lovak költségesek voltak, mert annyi takarmányt fogyasztottak, mint a tehenek. Az ökrök igaerejét nem is tudták kihasználni, bér munkát pedig nem szívesen végeztek velük, mert lassúak lévén, kevés hasznuk volt.

A kisbirtokos lovas gazdák azonban a földművelés mellett rendszeresen fuvaroztak. Nemcsak helyben vállaltak bér munkát, hanem Debrecenbe és Miskolcra is eljártak fuvarozni. A középbirtokos parasztnak

628. Uo. Div. P. F. 5. N. 31. 1779.

nagyobb földterületüket már ökrökkel, s egyre gyakrabban lovakkal művelték. Ezek ma is úgy vélekednek, hogy egy pár ló *felér* egy pár ökörrel. A módosabbaknak ló *fogatjuk* is, *ökörfogatjuk* is volt. Lovakkal a gyorsabb munkát, szekerezést, boronálást, az ökrökkel a szántást végezték, vagy terhet vontattak velük.

A XIX. század végéig a *nagyjóságok* (ló és szarvasmarha) tartása szorosan kapcsolódott az *ólaskertek* által meghatározott gazdálkodási rendhez. Bár a szilajon, félszilajon pásztorolt gulyákból és ménesekből az év nagy részében nem *szorultak be* az állatok a *kertekbe*. A kezestartásba vont és az igázásra fogott állatok azonban átkerültek az *ólaskertekbe*. Részükre a már leírt építményeket, *marhaólakat*, *lúólakat* és *esztrengákat* (juhok részére) építettek. A szilajtartáshoz kapcsolódó egyszerű építmények az *akojok* és a *színek* voltak.⁶²⁹ A lakóházak körül csak az *aprólékot* és a sertéseket nevelték.

Polgár határában a XIX. század második felében alakult ki a tanyás állattartás, a szikes határrészekben telepedett tanyák rendezkedtek be állattartásra. Tíz—húsz szarvasmarhát, száz—százötven juhot, 30—40 sertést, nagy csapat libát, kacsát és pulykát is neveltek egy-egy tanyán. Rendszerint a családtagok gondozták, pásztorolták az állatokat. A kisebb gyermek már sertéspásztor vagy libapásztor lehetett. A juh *falká*hoz azonban gyakran fogadtak juhászt, mert tenyésztésük kellő szakismeretet igényelt. A tanyákon három-négy tehenet is fejtek. A tanyát körülvevő legelőre a faluból több borjút vállaltak: *tartásra*. Szívesen adták a faluban lakók tanyákra növendék állataikat, mert ott jobban gondjukat viselték, mint a gulyán, s „ólban háltak”. Nyaranként 50 kg szemesterményt (árpa) fizettek egy növendék állat tartásáért.

A tartásmód harmadik típusa az urasági majorokban alakult ki, amelynek a vizsgálatát csak annyiban tartjuk feladatunknak, amennyiben az a paraszti tartásmód gyakorlatát átvette, illetve azzal összefüggött. Az egri káptalan nagy kiterjedésű birtokán a XVIII. század végén a szarvasmarhát, később a lovat is tenyésztették. Időközben bizonyos szakosodás alakult ki az egyes majorok között. Ennek megfelelően egy-egy tanyára irányították a növendék, másra a tenyésztésbe állított vagy *sőre* állatokat. Maguk tenyésztették a mind intenzívebbé váló földműveléshez szükséges igavonó ökröket is, amelyek az 1940-es évekig fontos igásállataik maradtak. A majorsági szarvasmarhatartás egyik fő célja tehát a megfelelő számú járómarha biztosítása volt. A növendék állatok többségét tenyésztésbe állították, kisebb hányadát (s a kiöregedett ökröket) felhízalva, *sőreként* értékesítették. A nagy tömegű szarvasmarha tenyésztése még a XIX. század végén is félszilajon történt.

A XIX. század utolsó negyedéig uralkodó szerepe volt az állattenyésztés terén a legeltető gazdálkodásnak. A határ bizonyos részét eleve legelőként használták, mikor azonban a betakarítás megtörtént, a mezőgazdasági terményeket, illetve a szénát is behordták, akkor felszabadult a határ,

629. „... Hangácsi János számadása alól egy Tavalyi üszője elcsapódván... Nyikón József a kerülő tanyához tartozó marhákkal a kerülő tanyához hajtotta... ott pedig sem meg nem kötvén, se az ott lévő *akojba* nem zárván kicsapta...” SZL. Polgár J.kv. 1839. N. 34.

s szabadon járatták még a káptalan által művelt területet is.⁶³⁰ Makó Andor adatközlőm emlékszik arra, hogy a nagyapja így beszélt e gyakorlatról: „Olyan nagy volt a polgári határ, hogy tavasszal Bogátköznél verték ki a gulyát, s ősszel, beszoruláskor, *hetitarisznyával* mentek keresni a gulyán levő állatokat”.

Az olcsó tenyésztési feltételeket biztosító legelők csökkenése, az uradalmak egyre intenzívebbé váló gazdálkodása, illetve a falu társadalmának differenciálódása következtében a XX. század elejétől hanyatlott a nagyjóság tenyésztése.

*A szarvasmarha tenyésztésének adatai*⁶³¹

Évek	Összesen amelyből 3 éven	Bika		Üsző—tehén		Tinó—ökör	
		aluli	felüli	aluli	felüli	aluli	felüli
1895	5205 db	107	29	1234	1746	855	1234
1911	5261 db	—	35	—	1800	464	1444
1935	3324 db	199	42	545	1581	155	802

A lótenyésztés adatai

Évek	Összesen	mén		kanca		herélt	
1895	1610 db	64	6	199	891	65	385
1911	2238 db	—	2	—	955	—	802
1935	1984 db	—	4	—	1015	92	587

(— jel esetén nincs adatunk ilyen bontásban.)

A szarvasmarha fajtaváltása Polgáron is megkezdődött a XIX. század közepén, s a közelmúltban fejeződött be. Szerették a szürke magyar marhát (*bos primigenius hungaricus*), mert bírta a hideget, igénytelen volt. *Szabad vackon* hált, egész nyáron *kível éccakázott*. Ősszel a hátán vitte be a havat a faluba. Nem kellett annyira gondoskodni róla, mint a *tarkáról* (új fajták), s mégis szebb volt. Csak ritkán *tetvesedett el*. A teje is értékebb volt. Igaz, a magyar tehenet nehezebben lehetett fejni, vadabb volt, nehezen *adta le* a tejet.

630. HL. Div. P. F. 5. N. 253. 1821., Uo. Fs. 6. N. 308. 1824. „Gulyájával szabadon legeltette a Tárnok hátát és a Talyigája is a Tárnok hát oldalán volt, a marhája pedig a Király erén ivott.” „Bodnár András Polgár városa számadó gulyása lévén az Álomzugban ... szabadon legeltette gulyáját és a marháját a Király ere tisztáján itatta. Bojtárjai voltak Ifjú Suhajda János, 1785, Ör(eg) Gira János (1786), Paltó Márton (1787), Feir János, Tóth György talyigás és Hebegő.” Uo. Div. P. F. 9. N. 459. 1801.

631. *Magyar Statisztikai Közlemények*, 1911., 1935., Magyar korona országainak mezőgazdasági statisztikája, Bp. 1897. Uo.

A szarvasmarha fajtaváltásának adatai⁶³²

Évek	Összesen	Ebből magyar	0 ₀ -a	Pros-tarka	Egyéb
1895	5205 db	5138 db	98	23 db	44 db
1911	5261 db	4081 db	78	1156 db	24 db
1935	3324 db	2709 db	82	347 db	268 db

A régi lófajta az adatközlőim emlékezete szerinti idők előtt kipusztulhatott.⁶³³ Az állami irányítás alá vont méntenyésztés a XIX. század közepére intézményesítette a fajtaváltást.⁶³⁴ Ekkor már a ma ismert *javított* lófajtát tenyésztették. Tardi János adatközlőm szerint azonban az idősebb lótar-
tónak csak az volt a fontos, hogy húzzon a ló. Nem érdekelte őket a lovak külleme, csak munkabírásuk szerint tartották számon.

A XIX. század második felében a közösségi gulyák az esztendő nagy részét a legelőn töltötték. Ezeket a távoli *Kiskaproson*, *Nagykaproson*, az uraságtól bérelt *Tinólaposon* és *Kigyóson* legeltették. A növendék üsző-
borjúknak *kisgulyát*, a hároméveseknek és a *meddő*, illetve *hasas* (csak szaporulatáért tartott) tehéneknek *nagygulyát* állítottak.⁶³⁵ A tinók és az ökrök külön csordában jártak. Újtikoson és Tiszagyulaházán kevés szarvasmarha volt, ezért egységes gulyán legeltették. Ehhez hasonlóan pásztoroltatták gulyáikat a kisebb *árendások* is (a község gazdagabb pa-
rasztjai, akik közösen 50—100 kh legelőt béreltek a káptalantól) az ura-
sági legelőkön. Közös gulyást állítottak a bérelt területre. Ha nem volt elegendő állatuk a legelőre, akkor a kisparasztkok megfelelő fizettség elle-
nében marhát hajthattak rá.

Az urasági gulyák össze a kukorica földet járták, azon is teleltek ki. *Akoj*t készítettek az állatok számára. Vastag *ganajon* feküdtek, télen az melegítette őket. Az *akoj* egyik végében egyszerű *szín* állott. Az 1900-as évektől rendszeresen készítettek *hodályt* a gulyák számára is.⁶³⁶

A XIX. század első felében már nem tartott a város külön *szilaj mé-
nest*, hanem együtt pásztorolta a *heverő* lovakat a hámos állatokkal. A század közepétől pedig nem alkalmazta a *szilajló* megkülönböztetést sem, te-
hát egységesült a ménes. A még nem igázott, fiatal csikókat és a munkától rövidebb-hosszabb ideig felszabadult igás lovakat csapták a ménesre. Este, végeztén a munkával, éjszakára kihajtották őket, s ha szükségük volt rájuk, akkor értük mentek. A ménes a falu alatt, a *Selypesközön* legelt. *Szárnyikjuk* nem lévén, ha rossz időt vártak, a legelőn készült *akojba* zár-

632. Uo.

633. „Nagyságos... Kovács Mátyás szerint 100 vtó forintnyi jutalom ajánlott annak, akik önön maga neveléséből legszebb lovat tud, mint tulajdonát elő mutata'ni...” SZL. Polgár Jkv. 1837. N. 12., Uo. N. 25. Uo. 1838. N. 33.

634. „Minthogy bizonyos volna az, hogy valamint a szegény adófizetőknek (a ne-
meseknek is), ...Bikákra és Csödörökre elkerülhetetlen szükségek va-
gyon...” Uo. 1840. N. 69. „A Királyi Ménlovak ellátására 130 vft szavazta-
tott meg.” Uo. 1873. 341.

635. Uo. 1841. N. 97.

636.azon a ... helyen (ahol) a Szederkényi és Büdi határ megütközik,...
Viczenyi Uram Gula Marhájának aklot azon helyre csináltatván...” HÁL.
Div. P. Cs. 4. N. 41. 1962.

ták őket.⁶³⁷ A XIX. század végétől időnként 100—150 növendék csikóból álló ménest állítottak össze a *kaprosi* legelőre is. A majorokban kevés ló volt, ezért ménest nem is tartottak.

Az urasági földeken külön legelője volt az ökröknek, a teheneknek s a növendék állatnak. A *tehéngulya* a *Nagypanyán* (Ároktő) és a *Kistanyán* (Ároktő) legelt. Mikor a hat hónapos borjaikat leválasztották, akkor a *Tiszaközi* igen jó legelőre verték őket, a *bornyúgulyára*. Tavaszig együtt legeltek a bika- és az üszőborjúk. Ekkor a bikaborjúkat ivartalanították, s *másodfű* tinóként *Tikosra* (Polgár) hajtották, ott *kistinógulyát* tartottak számukra. A *harmadfű* tinókat azután a következő évben *Bagotán* (Szentmargita) pásztorolták. Az üszőborjúk számára a Félhalomnál (Egyek) *kisgulyát* állítottak. A hároméves, *bikaalávaló* üszőborjúkat a *nagygulyára* hajtották át, s mint *hasas* üszők a *Nagygyepen* és a *Gölyáson* (Ároktő) legeltek.

A XIX. század végéig jelentős fejőstehen állománya lévén a falunak, két *csordát* tartott a közösség.⁶³⁸ A fejős tehen *csordák* a közeli belső legelőket járták. Az egyik *ódal* (falurész) a *Bogátközre*, a másik pedig a *Selypesközre* hajtotta teheneit. A csorda a *Főutcán*, a *Nagyfolyó ódalon* (ma Taskó u.) és a *Szép utcán* (ma Szabadság u.) járt ki a legelőre. Mikor azonban a tehenek száma csökkent, egy csordába verték őket. A belső, közösségi legelőkön a *tavaszi járás* kevesebb lett, mert az anyaszénát előbb lekaszálták, s csak a mező *megújulása* után hajtották rá az állatokat. De évközben is *hevertettek* egy-egy legelőrészt, hogy nőjjön a fű. A nyár közepére *lesült* mezőt felváltva járatták. Egyik héten a Selypesközön, a másik héten a Bogátközön legelt a csorda, illetve helyén a ménes. E váltást is azért vezették be, mert a szarvasmarha kevésbé legeli le a fűvet.

Takarás után a felszabadult tarlókkal pótolták a legelőt. Ha kevés fű nőtt a tarlón, akkor az uraság szekér számra dobáltatta rá a *tőreket* (pelyva), s azt etették a gulyabeli marhákkal. A községi csordákról is ott-hon maradtak a fejős tehenek, s a tarlókat és a csutkaföldeket járták. Gyerekek pásztorolták a kisebb *falkába* összevert teheneket. Egy-egy *süldő* gyerek 10—20 tehénnel elcsavargott a határban. Bérük *sortarisznya* volt (soros étkeztetés), amelyet a *tehenes gazdák* készítettek.

A legelőre először kihajtott borjúkat és csikókat, mind a faluban, mind az uraságban *megbilyogozták*.⁶³⁹ A *maganevéből* (monogram) álló *bilyogzóvasat* alkalmazták. A megtüzesített *bilyogzóval* az állat bal *tomporját* *bilyogozták meg*.⁶⁴⁰ A sebet olajjal kenték be. A XX. század elején még ismerték és gyakorolták a *jegyzést*, amely úgy történt, hogy a szarvasmarha füléből *bicskával* kivágtak egy-egy részt, vagy behasították a szélét. Esetenként tüzesített vassal fúrták át az állat fülét.

637. „Okváth János gulyás és csikósnak a gazdaság részéről megfogadtatott... megjegyzendő, addig pedig, még az akoj készen nem lesz, a csikót számadása alá nem köteles átvenni.” SZL. Polgár Jkv. 1870. 280. 1.

638. HL. Div. P. Fs. 6. N. 285. 1820.

639. „Abból a jét oszlopból is felvágták egyet, mikor a marhát bélyegezték (a káptalannak).” Uo. Div. P. F. 3. N. 29. 1729., „A két napi kaszálás, két napi gyűjtés és gulya bélyegozáshoz adandó segítség helyett... szántanl tartozik a (falu).” Uo. Div. P. F. 6. N. 291. 1822.

640. „A polgári határon találtatott egy alaton termetű, mintegy 7 éves pej kanca, melynek bal tomporán Z bélyog van.” SZL. Polgár Jkv. 1846. N. 60.

A XIX. század végétől május első hetében mentek ki (verték ki) az állatok a legelőre, s mindenszentekkor (november 1.) *szorult be* a gulya és a ménes. A XX. század elejétől azonban már nem várták meg a behajtással sem november elsejét. Az intenzívebb állattartás térhódításának eredményeként a közösségi gulyák állatállományának összetétele is megváltozott. Egyre kevesebb *fiyas tehén*, heverő ökör legelt a gulyában, s mind inkább a növendék állatokat verték ki tavasztól őszig a legelőre. Ezekkel többet törődtek, ha hideg volt, vagy szárazság pusztított, akkor hazahajtották, s otthon gondozták őket.

A gulyát sem a *napfelgyötte*, sem a naplemente nem érhetette az álláson. Egész nap legeltették, mert csak akkor feküdtek, pihentek az állatok, ha jól laktak. Így lehetett a pásztor is nyugodt, biztos a gulya felől. Reggel mindig szélnek indultak, a melegben pedig árnyéknak szerettek legelni. Úgy indítottak tehát a gulyások, hogy délután árnyéknak legeljenek az állatok, mert a melegben nem legeltek nappal szemben menet. Napjában háromszor *itatták fel* a marhákat a gulyakutaknál,⁶⁴¹ a csordakútnál.⁶⁴² A *számadóbojtárok* húzták meg vízzel a nagy *faválókat*, utána eresztették rá az állatokat. A kutak környékén *delelt* a gulya vagy a csorda. Mikorra *megdeleltek*, a *válóból* is elfogyott a víz. Utána nem húztak vizet bele, nem hagyták *állni* a vizet a pásztorok.

A ménesről a *heverő* lovakat rendszerint *hordásra* (augusztus eleje) hajtották haza. A növendék csikók is szekérhez kötve járták a határt. A lovakkal is szakaszosan legeltették a legelőjüket, azért, hogy időközben feljavuljon a mező. A ménes *állása* a falu alatt, a *Selypes* partján volt. Körülárkolták, hogy ezzel is összetartsák az éjszakázó állatokat. A számadó bojtár este addig nem szállt le a lóról, *amíg körül nem vágta* (hajtotta) az álláson a ménest, mert csak akkor álltak nyugodtan az állatok. A csikósok *körülheveredtek* a ménesen, s őrizték a szabadban levő állatokat. *Hátas* lovaikat maguk mellett tartották, hogy ha *indul* a ménes, ha baj van, azonnal lovon lehessenek. Napjában háromszor itatták meg a ménest is. A *selypesközi* legelőn két kút volt, s felváltva használták azokat.

A tanyaikon együtt járatták a különböző korú és ivarú szarvasmarhákat, sőt a heverő lovakat is. Együtt legeltek a juhok és a sertések is, számuktól függően. Kora reggel kint voltak a mezőn, früstök táján megfejték a teheneket. Egész nap aztán *alattuk voltak* (szabadon szoptak) a borjúk, estére nem is maradt tejük. Éjszakára természetesen megkötötték a borjúkat. Az igazott lovakat *kulcsos-*, vagy *karikásbiklyókban*, az ökröket és a teheneket szántóföldi munka szüneteiben *kézen legeltették* a dűlőutakon. Ha nem volt elegendő idejük a legeltetésre, akkor pályvára kötötték, kipányválták az állatokat, vagy zöld takarmányt (füvet kaszáltak) adtak nekik.

A juhászatnak a XIX. század elejétől, szinte napjainkig, vezető szerepe volt a tanulmányozott terület állattartásában.

641. Uo. 1871. március 22., HL. Div. P. Fs. 3. N. 29. 1729.

642. „(a polgári jobbágyok) ... restek lévén kutat ásni, hanen az állva megposványosodott, bűzhódott vízből itatják marháikat (ezért döglük).” Uo. Div. P. F. 5. N. 253. 1824.

Mind a paraszti gazdaságokban, mind a káptalani földön igen jelentős juhtenyésztés divott. A káptalani juhászat fejlődésére az 1810-es összeírás, majd az 1835-ös kimutatás adatait idézhetjük.⁶⁴³

Az urasági juhászat adatai a XIX. század elejéről

Év	Hol	Kos, db	Ürü, db	Anya, dt	Legelőre hajtott db	Bárány db	Összes
1810	Szentmargita	—	—	—	—	—	1102 db
	Polgár	—	—	—	—	—	776 db
1835	Szentmargita	265	52	964	419	789	2489 db
	Polgár	138	121	583	271	455	1568 db

A paraszti juhászat adataira az 1832-es úrbéres összeírás ad felvilágosítást. 1832-ben az összeírt 206 teljes jobbágycsaládnak összesen 3081 db juha volt.⁶⁴⁴

A juhok pásztorolása is az állatok tartásmódjának megfelelően, kettős rendszerben történt. A fejős juhnyájakat a falu körüli legelőkön tartották, a szilaj, majd a félszilaj nyájak a külső pusztákon legeltek. Különösen a belső legelőkön szaporodtak el az állatok, közöttük a fejős juhnyájak. Az állatok számának mérték nélküli szaporodása közepette, mind nagyobb gondot okozott a legeltetés, valamint a belső legelők rendjének biztosítása.⁶⁴⁵ A közösség 1858-ban hozott határozata először az *idegeneket* akarta kitiltani a polgári legelőről.⁶⁴⁶ A határozatukban említett *idegenek* alatt elsősorban a környező falvak juhtartóit és nyírségi vándorjuhászokat értették, akik juhaik számára évről évre rendszeresen bérelték a legelőt a község határában. A közösségi legelők bizonyos részének tagosítása nem akadályozta meg a juhtartókat abban, hogy felkeressék Polgár határát. Ettől kezdve az egyes földtulajdonosoktól béreltek elegendő legelőt, s ezekre telepedtek nyájaikkal, nem egyszer családjajaikkal együtt.

A Polgár környéki juhászat tanulmányozása során a következő tartástípusokat különböztethetjük meg: a társasági juhászat, a magatarti juhászat, a vándorjuhászat és az urasági juhászat. A faluközösség keretei között szervezett és funkcionáló társasági juhászat részben a tejhaszonra, részben pedig a növendék állatok tartására, nevelésére hivatott. Az állattartó gazdák önálló társulása, különösen a fejős juhok pásztorolását tartotta szem előtt. A magatarti juhász a társasági juhászattal egyszerre is funkcionáló, de később egyre nagyobb teret nyert paraszti tartásmód keretei között dolgozott. Vagy saját vagy idegen, a pásztorolás idejére rábízott állatokkal törődött, gondozta, fejte, legeltette őket. A magatarti juhászat mégis a XIX. század második felétől terjedt el, amikor a közös legelők

643. Uo. Div. P. F. 4. 1810. összeírás.

644. Uo. Div. P. F. 6. N. 184. 1832.

645. „... a helybéli juhászok juhai mind inkább felette szaporodnak, s ezáltal a határbeli közlegelőt igen terhelik.” SZL. Polgár Jkv. 1844. N. 121.

646. Uo. 1858. N. 1.

hiján, a társasági juhászat visszaszorult. A tartástípus egyik jellegzetes formája élt a már elemzett tanyásodás után, az egyes határbeli kisparaszti üzemekben. A vándorjuhászat egységes, nemre és haszonvételre külön nem választott nyájakra épült, amikor is a távolabbi, elsősorban nyírségi falvak juhászházai évente felkeresték a legelőket, s ott tavasztól nyár végéig legeltették nyájukat. Mikor a falujukban felszabadult a tarló, akkor ismét visszamentek a Nyírségbe.

A legelőkön pásztorolt nyájak számára a haszonvétel jellegéhez igazodóan különböző, mindig egyszerű építményeket emeltek. A szilajon vagy félszilajon legeltetett nyájaknak alig volt építmény a mezőn. Hideg időben behúzódtak a nádasokba, szélvédett helyet kerestek. A nádból, gallyból készült *karámok* már körülkerített helyek voltak, amelyek nemcsak az időjárástól nyújtottak védelmet, hanem az őrzés célját is szolgálták.⁶⁴⁷ Összetartották az állatokat, jobban megvédték őket a kártevéstől is. A fajtaváltással meghonosodott intenzívebb tartásmód nyomán terjedt el a *hodály*. A legegyszerűbb hodálytípus az ún. *seggenülő hodály*, csutkával, náddal fedett, földre támasztott szarufákból állott. A fejős juhnyájak részére mozgatható deszkarácsból készült *drankát* használtak. A *dranka* mindig a juhásztanya közelében állott, ahol a fejés vagy maga a tejfeldolgozás is történt.

A juhtartásban lényeges változást eredményezett a fajtaváltás, amely Polgáron sem egyszerre ment végbe. Az uradalmakban kezdődött, ahol a XIX. század elejére berendezett juhászatban már feltehetően nemesebb, elsősorban merinói juhot tenyésztettek. Ugyancsak hamarabb tértek át az intenzívebb fajták tenyésztésére az árendások, a nagybérlők is.⁶⁴⁸ A parasztgazdák juhtartásában az 1880-as évek körül meghonosodott az új fajta, de még az 1940-es években is voltak racka, illetve kevert egyedek nyájukban.

A fajtaváltás és a juhállomány összetételének adatai, 1911-ben⁶⁴⁹

Összes	Merinói	Racka és cigája	Egyéb	Kos	Toklyó, ürü	Anyajuh	Bárány	Hízó
41 501	39 550	1951	—	868	26 987	5292	8170	184

A juh a legigénytelenebb állatok egyike, mert sem a legelő minőségében, sem a fűfajták között nem válogat. Különösen a szikes legelőket járja szívesen. Viszonylag nyugodt és csendes természete miatt pásztorolása könnyebb és kevés gonddal jár. Kora tavasztól késő őszig, sőt száraz hidegben, kevés havon, télen is legeltették a mezőn, a szántóföldi tarlókon, vagy az új vetéseken. Harmaton nem szerettek legelni, ezért csak akkor indították a pásztorok, amikor a napkeltét várták. Nyárban, napjában háromszor itatták a nyáját, egyébként számukra annyi víz elég volt, amennyi a

647. HL. Div. P. Fs. 1. N. 9. 1818.

648. SZL. Polgár Jkv. 1841. N. 94., 1846. N. 58. Jellemző, hogy 1852-ben az egri káptalan tanyái közül csak Polgáron volt *magyar juhnyáj*. Más tanyákon *egynyiretű és kétnyiretű Birkákat* neveltek. HÁL. Az Egri Káptalan tanácsközmány iratai. 1852. 30. kötet N. 265 1852. sz.

649. SZL. Polgár Jkv. 1846. N. 52. (Lásd a mezőcsáti vásárt.)

nedves fűvel a szervezetükbe került. Különösen melegben deleltek hosszasan, s csak a hőség szüntével indultak újra legelni. Éjszaka nyugodtan pihentek az álláson vagy a *dranka* körül.

Még a legszegényebb családok is igyekeztek, hogy ha *fijasdisznójuk* nem is volt, legalább egy *malacot* tartsanak. A konyha és a kert hulladékán is *élt*, mikor pedig megnőtt, meghizlalták. E szokás él a takarékosokra illő mondásban is: „Ha kicsi volt a hízó, az is elég volt, ha nagy, az is elfogyott.” Persze, aki tehette, fias *kocát* tartott. Malacait 6—7 hetes korukban eladhatta a gazda, de kitelt belőle a család jövő évi *hízója* is. A tiszacsegei, a tiszatarjáni, a mezőcsáti, a polgári vásárookra vitték az eladó sertéseket, de a kupecsek a tanyákra is kimentek jó *vásár* reményében.⁶⁵⁰ Az egyekiek a káptalani tanyákon szerezték be a jó *hízónak valókat*. Legjobb sertésvásár szeptemberben volt, mikor a *hízónak valókat* adták-vették. A módosabb, tanyán lakó parasztok több fias *kocát* is tartottak, saját *kanjuk* volt, évente 10—20 *hízót* is értékesítettek. A tanyán lakó cselédek pedig a faluban lakó parasztgazdáktól vállaltak anyakocát *feles* tartásra. Évi bérükhöz tartozott 1—2 anyakoca tartása is, ezért olcsón nevelhették a *kocát*. A tavasszal kihozott *hasas kocákat* a fele szaporulatáért addig tartották, amíg a malacait *leválasztották*. A malacokat megfelezték, a *kocát* pedig visszahajtották a gazdának.

A XIX. század elejétől rendelkezünk olyan adatokkal, amelyek a káptalani tanyák sertéstartására utalnak. 1835-ben az uraság *fekete* sertésnyáján 311, a *veres* sertésnyáján pedig 180 db sertés legelt.⁶⁵¹ Az 1900-as évek elején hat sertésszámadóságot tartottak, s minden számadósághoz egy-egy, 100—110 anyakocából álló falka és annak szaporulata, a *süldőnyáj* tartozott.

Polgár sertéstartásának adatai⁶⁵²

Év		1895	1911	1935
Összesen		11 636 db	11 604 db	8142 db
ebből	tenyészkoca	—	—	1260 db
	mangalica	—	—	7900 db

A fenti táblázat alapján megállapíthatjuk, hogy a századfordulón a kukoricatermesztéssel összefüggő fajtaváltás Polgáron is végbement. A *mangalicák* között azonban egy-egy *vadas* vagy *ordas* fajta egyed is felbukkant, bár az előbbi fajtát különösen nagy zsirhozama miatt kedvelték.

A sertéstartás gyakorlatában több tenyésztési módot, eljárásformát különböztethetünk meg. A leggyakoribb a teljes kezestartás, amikor a lakóház környékén, a gazdasági udvarban nevelték fel és hizlalták meg a sertést. A tenyésztésre szánt *süldőket* vagy *hasas kocákat*, a naponként

650. Magyar Statisztikai Közlemények, 1911.

651. Hl. Div. P. Fs. 6. (összeírás) 1835.

652. Lásd a fejezet hármaskelvetét.

hazajáró csürhére hajtották. Két csürhét tartottak a városban, éspedig az *Alvég*, illetve a *Felvég* külön.⁶⁵³ A *felvégesiek* nyája a Selypesközt, a téglaszínek környékén, az *alvégesieké* pedig a mélyebb fekvésű, közeli határreszen, a *Lakatoson* legelt. Télen-nyáron kimentek a mezőre, csak nagyon rossz időben maradtak néhány napra a gazdasági udvarban.⁶⁵⁴ A nagyobb tanyákon élő cselédeknek is volt közös csürhéjük. Még a szilajtartás emléke is élt.⁶⁵⁵ Az 1830-as évekig szilaj sertésnyáját (*nagynyáj*) tartottak, amely kint telelt a nádasban, a kocák a Selypes és a Folyás nádasaiban fiatalítottak le is,⁶⁵⁶ s a nádból csináltak maguknak *vackot*. Augusztusban szekérrel mentek a hízónak valóért. Nem tartották számon a nyájon levő sertéseket: „Pergett is, döglött is!” — tartják.⁶⁵⁷

A XIX. század végétől felszilaj sertésnyáját állítottak a *Kaprosra*.⁶⁵⁸ Az egyikre a süldőket, a másikkra pedig a kocákat verték. A süldők jó erőben jöttek haza, nem sok hízás kellett nekik. Az urasági sertéstartás jellegéről szóltam, amelynek lényege a félkezes tartásmód, és a szaporulat biztosítása.

A sertések a *telkes*, *puhább* legelőt, de az *ugarmezőt* is szerették. Nádas, vizes laposokban szívesen turkáltak. Kitúrták és rágcsálták az *elecskét* (gyékénytő) és a *csattogót* (nádcsíra). A *porcsinos*, a *disznóparés* és a kerekmalvas mezőt nem is túrták, hanem a fűvet legelték. A nagynyáj Szent Györgynap (április 24.) után ment ki a *Kaprosra*. A nyáját reggel 7—8 óráig legeltették, megittatták és hevertették. A nyári hőségben a sertések szívesen kerestek vizes gödröket, ahol óráig fürdőztek. Délután indultak újra legelni, s egész estig turkáltak, legeltek. A mezőn a sertések számára ritkán készítettek szárnyékot vagy *karámot*. Az 1824-ben készült, kézzel rajzolt térképvázlaton a nyíregyházi árendások sertései számára készült, ellipszis alakú *földakojt* jegyezték be.⁶⁵⁹ Az urasági *süldőnyáj*akat ősztől tavaszig makkon teleltették. 1824-ben, a *szalántzi* erdőben,⁶⁶⁰ az 1910-es és az 1920-as években pedig a bogácsi, a gyöngyösi és a bükkaljai erdőkben jártak. A sertésekkel *makkos bojtár* telelt. A nyájsertésekre 1—2 kolompot tettek, fal-kánként egy-kettőt a fűgébbe, a *lábasabbra*. A *disznókolomp* nagyobb méretű, laposabb alakú és pattogó hangot adott. Felvidéki vásározóktól szereztek be a tiszacsegei és a tiszatarjánai vásárokból.

A *kocasüldőket* általában éves korukban állították a tenyésztésbe, akkor, amikor *rájött a búghatnékság*. Ha gyenge volt, könnyen *elhányhatta*

653. „Felvégesi csürhésnek Dobsi István, Alvégesi csürhésnek Puskás Istvánt fogadták.” SZL. Polgár Jkv. 1842. N. 95.

654. „Csürhésnek karácsonytól Szent György napig 2/4 kenyér nyár bér, darabjától 1/4 kenyér, egy negyed élet, Sz. Mihály naptól Új évig 20 krajcár.” Uo. 1879. december 24.

655. „Mgos Uraság... egy nyáj sertése ott azon szokott tejelni (ti. a kaszálókon).” HL. Div. P. F. 1. N. 12. 1807. „...a nagy nyáj számadó Kondása egy öreg nagy sertéssét... megnyúzni bátorzkodott...” SZL. Polgár Jkv. 1840. N. 63.

656. A pásztorkodás adataiból megállapíthatjuk, hogy a csürhére csak a süldők, a malacok jártak. A nagynyájra a kocák, illetve a háznál nevelték a hízónak való vagy kevés számú malacot, s az egy-egy kocát. SZL. Polgár Jkv. 1867. december 24., 1873. 340. 1.

657. Uo. 1847. N. 74.

658. Uo. 1871. 307. 1.

659. HL. Div. P. F. 6. N. 294. 1824. „...az árendás földek mellett a Kengyel fióktul a föld akójig...” Uo. N. 301. 1824.

660. Uo. Div. P. F. 6. N. 294. 1824.

a malacát, ezért az *előhasi* kocára fokozottan figyeltek. Hamar elvetélt, ha hideg vizet ivott vagy oldalba vágták. Ha csürhejáró koca *bebúgott*, a kondás a gazdának hírt adott, amiért *áldomás* vagy egy darab szalonna járt. A koca négy hónapra, 16–17 hétre fialt. „Meglátni már azon, mert tőgyel” — vélekedtek. Ilyenkor otthon maradt a csürhéről. Az ólat, az uraságban a *kuatricát*, *elkészítették* számára. 6–7 hétig szoptak a *kismalacok*, azonban 10 napos koruktól már kóstolgatták a takarmányt. Amikor kellő fejlettségűek lettek, *leválasztották* őket. Rendszerint *apadóra* választottak, este szoptak, éjszakára különzárák az anyjuktól. Három-négy napig csak egyszer, este kaptak tejet. A koca malacainak leválasztása után *felindult* és *bebúgott*. Kétszer-háromszor *fijali* esztendőnként. Különösen az András napi (november 30.) malacokat kedvelték, évesek voltak, amikor a következő évben, húzóként megölték.

Három-négy hónapos korukban ivartalanították a kanokat. Mennél fiatalabb volt, annál biztosabb volt a *herélés*. Az uraságban a számadókondások, a faluban a csürhés vagy hozzáértő parasztember herélt. A herélő a gerincére fordított *malac tökit* kinyomta, majd bicskájával hosszába belevágott, mire a here kifordult. Kétszer-háromszor körülfordította a *zsinórt*, meghúzta, s a *zsinórral* együtt kihúzta, kiszakította. A kocákat Csehországból jött morvák *miskárolták*.⁶⁶¹ Rendszerint a tavaszi nagyvásárra érkeztek meg a *segítségükkel* együtt. A kocákat oldalra fektették, a *miskároló* a fülére taposott, és az oldalát felvágva, kivette a *bűgóját*. Ezután a sebet bevarrta. A század fordulóján egy Miska és egy Tamás bácsi néven ismert miskároló járt Polgárra és környékére.

A közösen tartott sertéseket *megkarikázták*, hogy kevesebb kárt tegyenek a gazdasági udvaron és a legelőn azzal, hogy feltúrják. *Túrókarimáján* drótot húztak keresztül. A nyájra kerülőket pedig bicskával *megjegyezték* vagy *csipkéző vassal* (káptalanban) kicakkozták a fülét.⁶⁶²

A *csürhés malacokat* és *disznókat* este-reggel megetették. Ősztől tavaszig főtt krumplival, tökkel *sűrített* moslékot kaptak. Nyárban *csávázták* őket. Hordóban állott a korpára öntött, erjesztett moslék, amihez kevéské abrakot kaptak.

A fejőstehen pár hónappal az *ellés* előtt elapasztott. Hagyták, hogy elapasszon, hadd pihenjen, mert jobban *megettőgyelt*, s több tejet adott. Az ellés után kifejt első tejet *pecctejnek* nevezték, s a borjúval szoptatták ki vagy a tehénnel itatták meg. A második fejésből *peccpitét* készítettek, a tésztát *meccésekre* vágták, s a szomszédoknak, az ismerősöknek küldözgettek széjjel. Még annak is küldtek, akinél soha nem voltak. A *pecctejből gurászt* is készült. A gyenge tejet felfőzték, s a megtűrosodott lét cukorral fogyasztották. Ebből azonban már nem ajándékoztak senkinek.

A fejés a nők dolga volt. Fejés közben négy lábú kisszékre ültek, ha azonban vadabb volt az állat, akkor állva, fejüket a *horpaszoknak* támasztva végezték a fejést. A rugós állatokat *gúzsba tették*. Karikára tekert kötelet húztak a *térgyire*. A XX. század elején még 6–10 literes *farocská-*

661. „Ha a kupeczek az egész szilaj sertés nyáját megvennék... lehetne vélek alkura lépni... egyéb eránt... inkább szagattasson ki az öreg ártányokbul és herélt kocákbul és ezeket három kondásra az Uraságnak... hajtsa el a Debreceni vásárra.” Uo. Div. P. F. 9. N. 459. 1804.

662. „A tikosi tanyánál lévő vegyes sertés nyájban 200 db. sertéseket jelöltek ki... jobb fülük egy here alakura metszett.” SZL. Alispáni iratok, 484. 1881. sz.

ba, majd gyári *zsétárba* fejtek. A reggeli tej jobb volt, mint az esti, több volt rajta a *fel*. Ugyancsak *erősebb* volt a fejés hátulja is, amelyet *mártatásnak* neveztek. Szoptatás közben is külön fejték a *mártatást*. A kifejt tejet cserépfazékokba szűrték le. Az ún. *májusi fazékokot* kedvelték, mert abban *felesebb* volt a tej. Azért írták rá a fazékokra a *május* hónap nevét, mert akkor adtak legtöbb tejet a tehenek. A tejet *letették*, s mikor *feladta* a *felit* (tejfel), akkor az e célra használt kerek fakanállal leszedték, s a tejfelből *faköpülőben* vajat *köpültek*. A vaj könnyen elvált az írótól, de a gondos háziasszony kútvízzel is kimosta az *író*t belőle. Mivel a vaj hamar romlott, azért *kisütötték*, s a sült vajat cserépedényben tárolták. Különösen nagybőjtben főztek sült vajjal.

A tejfel alatt levő *aludtejet kihevítették*. Parázs tűzön *megfonnyasztották*, a tűzről levett túrót a *savóban hizlalták*. A két-három napig *hizlalt* túrót ritkás vászonzacskóba öntötték, szögbe akasztották, kicsurgatták belőle a *savót*. Ősz felé, amikor közelesen elapasztott a *hasas tehén*, zsírosabb volt a teje. Ebből a zsíros tejből, illetve túrójából készült a *gőfölye*. A már írt módon elkészítették a túrót, majd a művelet végén a túrót sóval össze-*írték*. Kis *gömböcökbe* nyomkodták össze, s a pitvarban, a *katlan* felett levő *nádrácson* füstölték meg. Olyan magasra helyezték el a nádrácsot, hogy a meleg ne érje. Arra is vigyáztak, hogy egymáshoz se érjenek a *gőfölyék*. Felhasználás előtt, nedves ruhával letörölték vagy langyos vízzel lemosták. Kedvenc böjti eledelnek számított.

A tejtároló edényeket tisztán kellett tartani. Hetenként egyszer *katlanon* kifőzték. Naponta meleg, majd hideg vízzel kimosták, s az udvarra, *jazékszáritóra* vagy *tejeskaróra* kirakták.

A tejet és a tejterméket változatos módon használták étkezésre a parasztszaládok. A *csórét* úgy készítették, hogy *katlanon* levő üstbe öntöttek egy fazék *aludttejet*, felhevítették. Mikor túrós lett, akkor tejjel behabarták. A *korpacibere* (vízben erjesztett korpa leve) levében köleskását főztek, s tejjel vagy tejjel behabarták. Ez volt a *ciberekása*. A *kukoricaszámiskát* kukoricalisztból készítették. A lisztet kevés sóval, vízben megfőzték, majd *galuskának* kiszaggatva, tejjel fogyasztották. Azonban túróval, tejjel vagy vajjal is találhatták.

A tanyán élő parasztszaládok, saját tehenük nem lévén, *fejőre vállaltak* idegen tehenet a tejhaszonért. Fejőre, megállapodás alapján, egy nyárra vagy két-három évre adták ki a teheneket. Akinek két-három tehene, de ahhoz elegendő legelője vagy téli takarmánya, illetve (mint cselédembernek) annyi tehentartási joga nem volt, az arra kényszerült, hogy *fejőre kiadja* a faluba, szegényebb szaládoknak, de gyakrabban tanyán lakó cselédembernek. A tehetősebb gulyássháznál egy-egy alkalommal hat-nyolc tehene is *volt kint fejőn*.

Az újszülött borjút a polgári parasztszaládok két-három napig az ölben, szabadon engedték. Később sem a nyakára kötötték a kötelet, mert *farkasnyakat* húzott volna magának, hanem a *csülkire* erősítették, s így kötötték az anyja elébe. Néhány nap múlva *kötfikkel* cserélték fel a kötelet. Egy-két hét elteltével elkötték az anyja elől, annak a faránál, a fal mellett kapott helyet. A borjú napjában kétszer, vagy fejés közben, vagy fejés után, reggel és este szopott. Rendszerint két csecset kifejték, kettő pedig a borjúnak maradt. Tavasszal, kiverés után, a tehén a csordára ment, a borjú pedig otthon nevelkedett az udvaron. A XIX. század végétől már nem tartottak

bornyúcsordát Polgáron,⁶⁶³ ezért a gazdasági udvarban kellett tartani a borjúkat. A szabados (tanyán, gulyán nevelt) borjút, választás után szópásgátló eszközzel akadályozták meg a szopásban. Legelterjedtebb eszköz volt a kantárformára felerősíthető *szűrő*. Ismerték a *lapickát* is, de kiveszett a használatból. Ha kímélni akarták a tehenet, akkor posztódarabbal takarták el a *tőgyét*, s ezzel akadályozták meg a szopást.

A gyenge csikókat sem kötötték meg, hanem szabadon voltak a lovak között, mert ha nem mozogtak eleget, akkor tönkrement, *kaptás* lett a lábuk. A féléves csikók is szabadon járkáltak mind a gazdasági udvarban, mind a határban.⁶⁶⁴ Szabadon mentek a szekér után, s azt ettek az úton, amit akartak. Csengőt kötöttek a nyakukba,⁶⁶⁵ erről messzire felismerték őket. Akkor kezdték lekötni a csikókat, amikor választották. A tavaszi csikók azonban egész nyáron szoptak, szépen ki is fejlődtek, őszre már *lógóra* lehetett kötni őket.

A következő tavasszal, a bikaborjúkat és a csödörccsikókat ivartalanították. A *herélésre* nagyhéten vagy nagypénteken került sor, mert ezt az időt tartották szerencsésnek. Pásztorok herélek. Az egyik idős pásztorról azt beszélték, hogy állva herélte ki a bikaborjúkat. Lekötötték az állat fejét a jászolhoz, odaszorították a falhoz, s ahogy csüngött neki a *zacskója*, hátulról felmetszette, s kilökte a golyókat. Általában azonban ledöntve herélték. A ledöntést szalmakazal mellett végezték, hogy annak zuhanjon az állat. Majd gerincire fordítva, a négy lábát összekötötték. A bikák herezacskójának a hegyét levágták, s úgy vették ki a heréket. Az alul levő sebből kicsepegett a vér, nem alvadt bele, nem vált *matériának*. A csikókat idegenek herélték. Hajdúnánásról vagy Nagycsécscről jöttek és bizonyos hérért végezték az ivartalanítást. Ledöntött és gerincire fordított csikók zacskóját hosszában felvágták. A *tökerekre* fából faragott, belül kékkővel beszórt *cserepcsikókat* szorítottak, s éles bicskával metszették el az ereket. Néhány nap múlva a *cserepcsikókat* is eltávolították. Csak az ivartalanított állatokat hajthatták a gulyára vagy a ménesbe.⁶⁶⁶

A juhászatban jelentős helyet elfoglaló fejés, annak a helye, a fejest és a tejfeldolgozást végzők személye a juhászat típusától függött. Más rend volt a káptalan jól szervezett juhászatában, s másként szervezték a munkát a magatarti juhászok. Általában megállapíthatjuk, hogy a fejest a férfiak, a pásztorok végezték. Kivételt csak a juhtartó parasztgazdaságok jelentettek, ahol a nők is fejtek. A tej feldolgozása azonban többnyire a nők feladata volt. A gomolya készítéséhez régebben nagy cseréptálakat, később fémedényeket használtak. A tejet előbb hideg vízzel lehűtötték, majd cseréptálakba öntötték. Hűtés után *szűrőszitán* újra megszürték. A lehűlt tejet pihentették, majd üstben testhőmérsékletre melegítették, *meglágyították*. A tej *beotása* következett.

Az *ótót* a század elejéig bárány vagy borjú gyomrából készítették. A *gengetejes* borjút vagy bárányt telefejték, majd egy félóra múlva leölték. A gyomrában levő, túrós tejet hűtötték, majd kifordítva a gyomorból ki-mosták és besózták külön a túrót, külön a gyomrot. Besózott túrót vissza-

663. HL. Div. P. F. 6. N. 307. 1824.

664. SZL. Polgár Jkv. 1852. N. 3.

665. HL. Div. P. F. 6. N. 331. 1833.

666. „Nekie a gulyáról Szarka József gulyásnak a számadása alól egy haramadfü tinója elveszett.” SZÁL. Polgár Jkv. 1838. N. 33. Uo. 1839. N. 49.

helyezték a gyomorba, bekötötték, s kemence fölé akasztották. Fejés előtt egy gyomrot összevagdaltak, 10 literes üvegbe tették, ecettel leöntötték. Miután két napig állt, leszűrve róla az ecetet, tehénsavóval töltötték meg az üveget. Öt-hat napig forni hagyták, s használhatták. A *beötött* és kellően megaludt tejet laskaszedővel kiemelték az edényből, a gomolyanyomó ruhára rakták. A ruha négy sarkát összefogták, lassan összehúzták. A benne levő aludttejből kijött az *első savó* (fehírsavó), majd háromszor-négyszer összetörték, felgyúrták a ruhába, s erősen kinyomták belőle a *második savót* (sárgasavó). A gomolyanyomó asztalnak két típusát ismerték Polgár környékén. Az egyik ferde fekvésű és oldalt kifolyónyílással ellátott, a másik egyenes fekvésű, tetején közepén kereszt alakú kifolyónyílása van. A kifolyó savót cserépedényben fogták fel. A *fehírsavót* általában a sertéseknek adták, a *sárgasavót* a háztartásokban használták fel. Néhány óráig pihenni hagyták, akkor feladta a *felít*, amelyből vajat közpültek. Az édesen maradt savóból készült a *zsendice*. A savót felfőzték, s amikor *túródni kezdett*, fakanállal kavarták, hogy le ne *kozmáljon*. Ha túrósbabb zsundicét akartak, akkor egy üst savóhoz legalább egy findzsa juhtejet öntöttek.

A faluban csikósok, gulyások, csordások, juhászok és csürhések voltak.⁶⁶⁷ Híres pásztorcsaládokról tudnak az adatközlőim, akik apjuk után örökölték a foglalkozásukat. A pásztorembernek gyakran a fiai is pásztorok lettek.⁶⁶⁸ Bojtárnak szegődtek az apjuk mellé.

A számadó pásztorok a számadásuk alá kihajtott állatokért anyagi felelősséggel tartoztak. Megfelelő értékű *biztosítékkal*, általában tekintélyes állatállománnyal kellett rendelkezniük. Ha ilyen biztosítékuk nem volt, akkor valamely gazda kezességet vállalt.⁶⁶⁹ Szigorú regulákkal kötelezték a pásztorokat is arra, hogy a pásztorságuk alatt elhullott állattal elszámoljanak.⁶⁷⁰ Ha hamis úton jártak, rajtaveszthettek, s meg kellett fizetniük az elsikkasztott állat értékét. Polgáron, a kondások körében, a múlt század végéig gyakorolták a *rovás* vezetését. Kettéhasított fűzfavesszőkre rótták fel a számadásuk alá adott állatokat. Ha változás állott be, akkor rávésték a *kádenciát*.

Érthető tehát, ha a pásztorokat hamis, huncut embereknek tartották. A parasztok óvatosak voltak a pásztorok megítélésében, csak akkor hittek megbízhatóságukban, ha hosszú, becsületes szolgálattal bizonyítottak magatartásuk mellett. A parasztok lenézték a bojtárokat, s úgy vélekedtek, hogy bojtárnak nem megy el a *legények eleje*.⁶⁷¹ Polgáron és Szentmargitán igen sok pásztor szolgált, s nagyon mozgékony népelemnek számítottak. Különösen a káptalanban szolgáló pásztorok összetétele volt vegyes. A kör-

667. „Igritzi helység... gulya és ménesbéli marháit a mi pásztoraink számadása alá, az ökor külön saját pásztoruk alá fogadtatik.” Uo. 1836. N. 7.

668. „A Polgári juhászoknak mindenkinek van bojtárjok vagy fiok vagy lányok, akik nappal szokták őrozni a juhot úgy, hogy nyárban magukban kaszálnak...” HÁL. Div P. Fs. 6. N. 285. 1820. „Akkor eő Taligás bolytárja lévén... Eő horta a sarat a város két komor bikáján...” Uo. N. 307. 1834.

669. SZL. Polgár Jkv. 1839. N. 38., 1847. N. 91., 1871. XII. 24.

670. Uo. 1838. N. 32.

671. „.... Becstelen szókkal illetvén: Te tsak tehén Tsordás s nem igen derék ember volták!” HÁL. Div. P. F. 4. N. 29. 1730.

nyező falvak szegényemberei itt keresték megélhetésüket.⁶⁷² Egy-egy számadópásztor tekintélyes vagyont gyűjtött.⁶⁷³ 1825-ben az uraság szentmargitai bacsójának a következő javait írták össze: „... van háza, kertye, 13 darab szarvasmarhája, 4 lova, két vasas szekere, ekeszerszáma, 129 darab juha... értéke 916 vft”.⁶⁷⁴ Szolgáltatuk végén földet, majd tanyát vásároltak, a faluba húzódtak, gazdálkodásba kezdtek. A XVIII. század második felétől igen gyakran egész életük folyamán egyhelyben szolgáltak a pásztorok. Az uraság is megbecsülte a megbízható alkalmazottait. Török Vendel 1870-től kiöregedéséig Tikoson volt gulyásszámadó, fia is gulyásszámadó maradt az uradalom tikosi tanyáján. A káptalani földön, a cselédek szemében irigylésre méltóak voltak a pásztorok, különösen a juhászok. Kialakult közöttük az a szokás, hogy pásztorlegény pásztorleányt vett feleségül. A leglenézettebb rétegét a pásztorságnak a kondások alkották. A falusi csúrhés vagy kondás a legelesettebb családok tagjaiból került ki.

A pásztorok kiemelkedésének érdekes gyakorlata alakult ki a káptalan nagyobb tanyáin. Gyermeket már nem pásztorok nevelték, hanem iparosnak adták. A következő nemzedék tehát a falusi és az urasági iparosok rétegét képezték. Ők azután vagyonukat arra áldozták, hogy gyermekeikből tanítót vagy papot neveljenek. A folyamat alapját mindenképpen a számadópásztor társadalmi törekvései biztosították, aki gyermekeinek már jobb, talán emberibb életet akart biztosítani, mert szemükben a kisiparosnak rangja és tekintélye volt.

Bérezésük az alkalmazás minőségétől függött, és pedig a káptalani számadók komenciót kaptak, úgy mérték számukra is, mint a cselédségnek. A közösségi pásztorok pedig a pásztorolt állatok száma arányában kapták bérüket. Emellett az ún. *tartás* joga is megillette őket.⁶⁷⁵ Ez különösen az uradalmakban rúgott sokra. A bojtárokat a számadó fogadta, ő is fizette, illetve *tartotta* őket.⁶⁷⁶ A bojtárok álma az volt, hogy valahol jövedelmező számadóságot nyerhessenek, a maguk gazdái legyenek, s belépjenek a megbecsült számadó pásztorok sorába. (Lásd a mellékelt táblázatot⁶⁷⁷)

672. Az 1870-es években elhunyt margitai gazdasági cselédek származása: Csege, Girincs, Ároktő, Egyek, Hajdúböszörmény, Hajdúnánás, Mezőkövesd, Kolozsvár, Masuf, Szederkény, Igricz, Debrecen, Szíhalom, Tiszakeszi, Bócs, Kunhegyes, Tizsakürt, Tiszalök, Stajerdorf, Mezőtárcány, Nagyiván, Tápógyörgye, Margita, Mezőcsát, Polgár anyk. 1870.

673. HL. Div. P. F. 6. N. 307. 1824.

674. Uo. Div. P. F. 1. N. 30. 1825.

675. „A polgári tisztartóságban a bér: Farkas Mihály tinógulyás, 50 ft, 50 kila rozs, 1,5 kila árpakása, ua. köleskása, Bodnár István kondás, 50 ft, 50 kila rozs, 1 kila árpakása, 1 kila köleskása, Farkas Mihály ürüs birkásnak, 30 ft, 2 kila búza, 24 kila rozs, 8 kila árpa, fél kila árpakása, fél kila köleskása. Ködmön Pál bacsónak (ldes bacsó), 30 ft, 2 kila búza, 24 kila rozs, 8 kila árpa, 2 4—2/4 árpakása, köleskása. Baji Pál, Keresztei János bojtárnak és Polonkai József magyar (juh) bacsónak egyaránt: 22 kila rozs, 2 kila búza, 16 kila árpa, 2 4—2/4 kila árpakása és köleskása.” „Tinógulyásnak egy 3 dfű tinó dögöre van, 4 hold őszi, négy hold tavaszi földje, saját erejével művelendő, vásárookra jártakor naponként 25 krj segedelme, s háti lovának széna és zab... bojtárját maga fizeti.” Kondásnak ugyanannyi föld, „100 darab uradalmi sertés után 10 darab saját tartása. Bojtárját maga fizeti.” HL. Egri Káptalan Tanácskozmány iratai. 30. 1852. 167. 1852.

676. SZL. Polgár Jkv. 1870., 1874. december 24.

677. Uo. 1847. N. 85., 1868., Div. P. Fs. 6. N. 307. 1824. „Kocsis Andrásnak, mint gulyásnak bojtárja lévén, ötet állította kenyér szedőnek.”

A társadalmi különállásukat öltözködésükben is hangsúlyozták. Az első világháborúig megőrizték a paraszti ruházat egyes darabjait, a hagyományos *gyócsinget és gyócsgatyát*. A gulyások és a csikósok széles karimájú kalapot viseltek. A juhászoknak fekete, díszgombos mellényük és keskeny karimájú kalapjuk volt. A pásztorkalap díszé a darutoll és a tűzoktoll. A legegyszerűbb ruházatot, kopottas inget, gatyát, majd nadrágot, a kondás viselt. A pásztorok nyári felsőruhája a szűr, télen a bunda. Igen kedvelték a hajdúböszörményi bundákat. „Azt a bundát hívják valaminek, — mondják — amelyiket a kos a szagáért beüzött.” A szűr a napsütés és az eső ellen egyaránt védte őket. Rátartiságukra jellemző, hogy újtikosi gulyásszámadó 1913-ban, a *Hidivásárban* a cégérnek kiakasztott szűrűt vásárolta meg. Másnak ne legyen olyan díszes szűrű! A gulyások és a csikósok csizmát viseltek nyárban is, a juhászok és a kondások fűzött bocskorban jártak. Csak hideg időben váltották fel a csizmával.

Az *aprójóság* vagy az *aprólék*, nem hiányozhatott egyetlen ház és tanya udvaráról sem. Még a szegényebb család is nevelt tíz-húsz tyúkot. közöttük egy *kokast*. Húsz tyúkhöz elég egy kakas. A kakas nemcsak azért szükséges, hogy *ültetni jó* legyen a *tojás*, hanem azért is, hogy a tyúkokat összetartsa. Minél kevesebb tyúk van egy kakashoz, annál jobb a tojásuk tenyésztésre.

A századfordulón még sok *ludat és kacsát* neveltek a faluban. Kijártak a falut körülvevő legelőkre és szabad vizekre.⁶⁷⁸

A kengyelközi tanyák lakói elmondták, hogy a *kiskacsákat* tavasszal *kiverték* a vízre és nem látták ősziig. Mikor piacra akarták vinni, akkor lóháton terelték be a tanyára. Szekérszámra szállították a miskolci piacra. A tanyákon megjelent a pulyka és a gyöngytyúk is.⁶⁷⁹

A tyúkok részére elkészített *tyúkpádlás* 40—50 éve terjedt el, s alig 30 éve, hogy a különálló tyúkólakat kezdték építeni. Itt-ott a lakóház padlására jártak hálai, s ott részükre kisebb területet rekesztettek el. A *tyúkpádlás* rendszerint a *disznóól* padja, ahová tyúkülöket helyeztek el. Tűzhelyről kikerült hamuval gondozták, ez megőlte a *tyúktetűt*. A libának és a kacsának valamelyik ólsarokban vagy udvarrészen kerítettek megfelelő helyet.

A *fehér*, a *sárga*, a *fekete* és a *kendermagos* fajtákat tenyésztették. Ezek a betegségekkel szemben is ellenállóbbak, mint az újabb fajták. A tyúkok februárban, márciusban kezdték el a tojást, s alig várta a gazdasszony, hogy kotlója legyen. Így lett korai csirkéje. Egyik tyúk ötöt-hatot tojt, s már *kotyogott*, a másik pedig *lábon hordta el* a *kotlást*. A *tyúkpádlásra* rossz edényt löktek, abba szalmát tettek, hogy oda tojjon a tyúk.

Záptojással kötötték oda, hogy ne járjon más helyre. Ősszel *elveredett* a tyúk és elhagyta a tojást. A tojásnak *hegye*, *fehérje*, *haja*, *hártyája*, *sárgája*, *vége*, *szeme* és *kalapja* van. A tojást zsupszalmából, vesszőből vagy gyékényből készült *kubuzban* tárolták. A tiszapalkonyaiaktól vásárolták a heti piacon. A tojásos *kutlit* kobaktök héjából faragták. Újabban a *sza-kajtókosár* is megfelel e célra. A két *boldogasszony* közötti (augusztus 15—szeptember 8.) tojások elállnak, ezeket télire elrakják. Ha nincs kakas a tyúkok között, akkor tartósabbak a tojások.

⁶⁷⁸. SZL. Polgár Jkv. megfelelő évek pásztorfogadásainak. anyaga.

⁶⁷⁹. Uo. 1871. március 22.

A *kotlót* legkorábban januárban, februárban, legkésőbb szeptemberben, ritkán októberben *ültették el*. *Kosárba, kasba* vagy deszkából készült alkalmatosságba szalmából fészket készítettek. A fészket szenteltvízzel megszentelték, hogy többet adjon az isten. Tavasszal a fészek abban a helyiségben volt, ahol állandó meleget biztosíthattak. Rendszerint a szobában, az ágy alatt a *sut* előtt ült a tyúk. Nyáron ólba, istállóba, nyárikonyhába került a *kotló*. Először két-három tojást tettek a fészekbe, hogy *fészekre essen* a tyúk. E tojásokat minden nap cserélték, mert egyébként *megkötött*. Ha nyugodtan ült a *kotló*, akkor alátették a tojásokat, mindig páratlant, mert a páros nem kelt ki. 21—23—25—27 tyúktojást ültettek egyszerre. A kacsatojásokra is tyúkot ültettek. 17 vagy 19 tojás fért egy *kotló* alá. Az anyalibák elültek.

A tyúkültesnek gazdag szokásanyaga volt. Este jó ültetni a tyúkot, mert akkor jobban ül a fészken. Este, csürheeresztéskor ültetett csirkék olyan gyorsan kelnek ki, mint ahogyan a disznók jönnek haza a legelőről. Pénteken nem tanácsos ültetni, mert az szerencsétlen nap. Mások szerint a pénteken ültetett csirkének kicsi az epéje. Egyesek úgy ültetik el a *kotlót*, hogy *újholdkor* keljen a csirke, mert az ilyen csirkék gyorsan nőnek. Az akácvirág hullásakor kelt csirkékhez nincs szerencse, eldöglik. Az ültetésre szánt tojásokat előbb kalapba rakják, s onnan a fészekbe, hogy sok kakas keljen. A tyúkot, ha vad, rostával leborítják, s erre férfi gatyát tesznek, ettől megszelídül és jobban fészekre esik.

Egy hét múlva megnézegették a tojásokat, hogy *megfogant-e, alávált-e?* Ha *tiszta* maradt vagy rostás *rajzú* lett, akkor az *kivált*.

A csirke három, a kacsza és a liba négy hétre kelt ki. Kelés előtt pár nappal a tojást meleg vízzel megcsapkodták, hogy vékonyuljon a héjuk. Könnyebben ki tudta vágni a kikelő állat a tojás héját. Ha két-három kiscsirke kikelt, akkor ruhák közé, *szakajtóba* tették. Megköpködtek a kicsiket, s közben ezt mondták: „Kis csúnya vagy!” Mikor mind kikelt, akkor ládába, kosárba tették őket, alárakták a *kotlónak*. A *sutban* is nevelték csirkéket. A csirkéit bántó *kotló* fél szemét bevarrták, hogy ne láthassa jól a csirkéket. Ha vágta, bántotta a kicsiket, akkor levágták az *orrát*. A kis csirkéknek kukoricadarát, köleskását, ocsut és más aprómagvat adtak. A libát gyepeltették, a kiskacsáknak pedig füvet vágtak, s korpával keverték fel. A kacsza szerette a *békalencsét* is. Az udvarra kieresztett kiscsirkének *tapogató* alá tettek ennivalót, ide csak a kis csirkék tudtak bejutni.

A tyúkokat hívogató szavak: *Pipi, pipi, pipi! Csibi, csibi; cibi, cibi; cip, cip, cip!* Ki hogyan. Ritkán előfordult a: *Cire elő, cire elő!* Kacsákat: *tass, tass, tass; tasókám, tasókám!*; libákat: *pati, pati* vagy *bari, bari* szavakkal hívják. Mindegyik fajtát a *hess el, te* kifejezéssel zavarják el.

A libát, a kacsát évente kétszer-háromszor *megkoppasztották*. A két fajta tollat, *tajjút* (tollat) és a *pelyhet* külön edénybe rakták. Akkor *koppasztották meg* őket, amikor a *tajjút* szórni kezdték. A teknőbe szedett *tajjút* tokban vagy zacskóban száradni hagyták. Ha újra *megérett* a tolla, akkor ismét *koppasztották*. A *megkoppasztott* libát, kacsát jobban takarmányozták, hogy gyorsabban nőjön a tolla.

Polgár, az egykori hajdúváros, a XVIII. század folyamán települt új lakói révén szembetűnően, az avatatlan számára is könnyen észrevehetően különbözik az alföldi Hortobágy környéki, tiszamelléki környezetétől. Ezt a különbséget ismerik és számontartják a szomszédos falvak és a hajdúvárosok lakói is, akiknek hamar feltűnhetett, hogy másként beszél, másként öltözködik a polgári parasztember, mások a szokásai, más dalokat énekel. Különösen azok a szegényemberek tartották számon e különbséget, akik évről évre együtt dolgoztak, hol arattak, hol *summáskodtak* a polgári férfiakkal, lányokkal. Tudták, hogy a polgáriak *öregítelként* a határban *slambuc* vagy *öhön* helyett *cserászkát* főztek, vagy más nótákra táncoltak a fiatalok, ha eső lévén, beszorultak a juhhodályokba a káptalani földeken:

*Elveszett a lovam
Citrusfa erdőbe,
Elszakadt a lagos szárú kicsi csizmam
A ló keresésébe.*

E különbözőség miatt, általában *matyóknak*, ritkábban *palócoknak* nevezték őket. Azért ragadt rájuk a *matyó* elnevezés, mert a matyókat jól ismerték, hisz a közeli matyó falvak lakói, elsősorban a mezőkövesdiek is, gyakran vállaltak munkát a nagy kiterjedésű uradalomban. Polgáron is élt annak a tudata, hogy ők nem azonos módon élnek a környezetük népességével.⁶⁸⁰ Már az is, hogy szinte tiszta római katolikus vallásúak voltak, jelzett valamit. Sokkal jobban tartották a gazdasági-társadalmi kapcsolatot a Bükk—Mátra vidékével, mint az Alfölddel. Onnan jártak például a zsupetető készítőik, kőművesmesterek a faluba, vagy Szomolya és más felvidéki műhelyek cserépedényeit szívesebben vásárolták stb. A káptalannak rendszeresen fuvarozván Egerbe, s más hevesi birtokaira, alkalmuk volt egyfajta árucserre lebonyolítására is. Sajátos módon erősítették e kapcsolatot a felvidéki fa- és mészárusok is.

E néprajzi sajátosságokról először a Borovszky-féle, Szabolcs vármegye monográfiában történt említés: „Polgár... azért érdemli meg, hogy külön foglalkozzunk vele, mert Borsod és Hajdú vármegyék közé benyúló nagy határát oly népfaj lakja, mely néprajzi tekintetben teljesen elütő, nemcsak az egész vármegyének, de ennek a járásnak is a többi lakosságától. Polgár ugyanis Palóc telep, melyet földesura, az egri káptalan telepített Borsod vármegyéből. Mezőkeresztesről és környékéről, és melynek lakossága ismert palóc szívósságával és konzervativizmusával, még ma is sok olyfajta sajátosságot tartott meg, mely a körülötte lakóktól sokban megkülönbözteti.

E különbözőségnek, a más eredetűségen kívül, oka az is, hogy a vármegye szomszédos tiszamenti népével nem vegyül, mert egyrészt nagy távolság is választja el tőlük. másrészt pedig amazok nagyobbára nyakas kálomisták, ő maga pedig erős pápista.”⁶⁸¹

680. Az adatközlőim egyaránt megfogalmazták ezt a felismerést.

681. Borovszky Samu: Szabolcs vármegye, Bp. 1900. 171.

Ez a felfogás szinte a mai napig tartotta magát, amikor is tévesen bár, de egyértelműen palóc népséggként emlegették Polgár lakosságát, s palóc voltukat az azonos helyről történt, tömeges betelepítéssel hozták szoros kapcsolatba. A most elkészített helytörténeti monográfia feladata volt az is, hogy az újratelepítés kérdését tisztázza, amely alapvetően megmagyarázhatja a népesség etnikai hovatartozását is. A betelepítés—betelepülés szakaszos és időben hosszan tartó folyamat volt, miáltal a népesség is csak lassan ötvöződött az uralkodó népelem, a palócság javára, többé-kevésbé palóccossá. A betelepülés következtében laza szerkezetű és heterogén jellegű jobbágyközösséget új otthonában, a Hortobágy melléki Polgáron két tényező alakította, formálta, végül is összekovácsolta. Egyfelől az alföldi, tiszántúli természeti és társadalmi környezete, másfelől pedig a jobbára palóc hagyományai.

E témával foglalkozó, korábbi tanulmányunkban, miközben a Hortobágy északi legelőterületének juhászatát elemeztük, kimutattuk, hogy a polgáriak állattartásának legjelentősebb területe, juhászatuk a hortobágyi pásztorkodáshoz kapcsolódott, melynek anyagába a nyírségi vándorjuhászok hagyományai is ötvöződtek.⁶⁸² Az Alföldhöz, a síkvidéki gazdálkodási formához köti Polgárt településszerkezete is. Két beltelkes, ólas-kerteres telekrendszer, ahol a falubelsőben a lakóházak állnak, amelyet az állattartás és földművelés céljait szolgáló *kertek* öve fogja körül, az alföldi településekhez hasonló, szemben a hegyvidékeken is általános (tehát a palócság zömének lakóhelyén is) csűrös telkekkel.⁶⁸³ A fent írtakhoz bizonyításként még annyit, hogy Polgáron nem ismerik, következésképpen nem is alkalmazzák a *csűröket*.⁶⁸⁴ A csűrről az okleveles forrásokban is csupán egyszer tettek említést.⁶⁸⁵ Az elmondottak tehát azt bizonyítják, hogy az ideszármazott népséget az alföldi, szűkebb értelemben tiszántúli környezete asszimilálta, különösen a gazdálkodását erősen befolyásolta.

A közösség azonban számos néprajzi vonást megőrzött, amelyek révén a palócokkal tart rokonságot. A legszembetűnőbb az, hogy a polgári lakóházak tetőszerkezetében a *palócház* egyik változatát ismerhetjük fel.⁶⁸⁶ Utcai homlokzatán széles *vízvezetője* van, fölötte a *vértelek* szöglete pedig a régi füstnyílás maradványa. Az épületek zsuppal való fedésére utal az, hogy a tetőgerinc neve ma is általában *siríny* (sörény).

A zsupot a polgári ember is *zsufnak* mondja.⁶⁸⁷ A *mestergerendák* falon túlnyúló végeit ugyanúgy faragással díszítették, mint a palócok.⁶⁸⁸ A XX. század elejére a még gyakran előforduló ágasfás tetőszerkezetű házakat teljesen kiszorította az említett palócház. A lakóház belső szerkezete, a helyiségek rendeltetésszerű használata azonban nem utal a palóc eredetre.

682. *Bencsik János*, i.m. 1969.

683. *Györffy István*: A matyókról. *Magyar nép — magyar föld*, 1942. 243—246. 250.

684. *Borovszky Samu*: Heves vármegye, Bp. 1909. 196.

685. „Bíró Kapus Istvánnak a Szérüs kertyában lévő Derék nagy Tsürit meg gyűjtötták.” HL. Div. P. F. 2. N. 85. 1826.

686. *A magyarság néprajza*, I. kötet, 205.

687. *Malonyay D.*, i.m. 214. 1., *Selmeczi-Kovács Attila*: A zsupfedél készítése a keleti palócoknál. Ethn. LXXIX. 1968. 548—558. és 548.

688. *Malonyay D.*, i.m. 214., *Selmeci-Kovács A.*, i.m. 548.

A polgári nép sajátos viseletére a már idézett Borovszky-féle monográfiában utalás történt. Ha gondosan tanulmányozzuk a viseletüket, akkor tényleg számos palócos vonást fedezhetünk fel körükben. A hajadon lányok *régimódi*an úgy fonták be a hajukat, hogy oldalt, a halántékukon *hurkát* csavartak belőle.⁶⁸⁹ ha azonban divatosan fésülködtek, akkor oldalt szélesen, *többságúra* fonták a hajukat, a fülüket teljesen eltakarták.⁶⁹⁰ Hajfonatuk végét fehér szalagba fogták, s erre fonták a színes *pántlikát*, amely leért a derekukig.⁶⁹¹ A XIX. század végéig divatozott a *párta* viselése is, amelyről az egyik panaszos levélben is szó esett.⁶⁹² Amikor a menyasszonyt a lakodalmában éjfélkor *felkontyolták*, ezzel a hajviselete is megváltozott. Ezután *háromágba* elválasztott haját *kontyvasra* csavarta, kontyára pedig *féketőt*, illetve *tokot* helyezett.⁶⁹³ A lakodalomban vagy más ünnepi alkalmakkor a menyecske csak aranycsipkés *féketőt* viselt. A módosabbnak három-négy féketője is volt. Ezeket más-más színű textiliából készítette, amelyeket az alkalomhoz illően, hol arany, hol fehér, hol fekete csipkével díszítettek. A férfiviselet legjellegzetesebb darabjaként a különös alakú *csiperke* kalapot (Borovszky szerint) és a hosszú, hímzett kötényt említ-hetjük.⁶⁹⁴

A falu társas összejövetelei, az ezzel kapcsolatos szokások is rokonságot mutatnak a palócsággal. A *tőkézésnek* (játék) Polgáron is megtalálhatjuk az emlékét.⁶⁹⁵ A századfordulóig a fiatalok falurészenként szervezett *tőkében* töltötték szabad idejüket, tavasztól őszig. A *tőke* helye egy-egy kiszélesedő utcatorkolat volt, ahol a fiatalok kor és nem szerint álltak össze bandákba. E bandákat *fótok*nak is nevezték. Egyrészt *tőkéj*ét nem látogatták a fiatalok. Ugyanazon tilalom vonatkozott a *tőkére* is, mint a fonóra stb. Itt nemcsak játszottak, hanem daloltak, muzsikáltak és táncoltak is.

Jelentős esemény volt a faluban a farsang három utolsó napján rendezett multság, az ún. *ivó*.⁶⁹⁶ A fiatalok részére szervezték az *ivókat*, mégpedig iskolahagyott gyermekek részére a *kisivót*, a nagyobbak részére a *nagyivót*. „A következő farsang három napi úgynevezett Ivó Multságokban történhető veszedelmek és verekedések elhárításáról” 1841-ben a polgári kommunitás úgy rendelkezett, hogy „csak a két belső Korcsmákban leszen szabad muzsikálni. . . egyebütt pedig. . . sehol sem lesz szabad ivózni.”⁶⁹⁷ Az 1843-as határozatukból kiderült, hogy a közösség igényelte az *ivókat*, ezért aztán azt a döntést hozták, hogy „az ifjúságot az ide, s tova zavargástul meg mentse. . . a nagy Vendégfogadóban, a Város Korcsmájá-

689. Malonyai D., i.m. 97.

690. Malonyai D., i.m. 73., Bencsik János: Haj- és fejviselet Polgár községben. Múzeumi Kurír, 1970. 4. sz., 16—20.

691. Malonyai D., i.m. 73. „Puskás Borbála. . . helyben szolgáló hajadon leány azt panaszolván, hogy Csendes Istvánné volt gazdaasszonya egy ingét, egy hajba való pántlikát, egy galárist és egy konyhakötőt. . . béréből el foglalt.” SZL. Polgár Jkv. 1837. N. 12.

692. . . . a lányoknak fejeikről néha az pártájokat is le szaggatja a pap (a templomban)”. HL. Div. P. Fs. 4. N. 238. 1796.

693. Malonyai D., i.m. 73., Borovszky Samu: Heves vármegye, 206.

694. Borovszky Samu: Szabolcs vármegye, 172., Malonyai D., i.m. 107.

695. Malonyai D., i.m. 73.

696. Istvánffy Gyula: A borsodmegyei palócok. Ethn. XXII. 1911. 303., K. Kovács Péter: Farsangi ivó Borsodivánkán. Népr. Közl. I. 1—4. 110—117.

697. SZL. Polgár Jkv. 1841. N. 74.

ban, Miska zsidónál és a Tur Lovasai korcsmában muzsikálhassanak, de csak egy napig. . . vagyis hetfűn, csak estvéli 8 óráig”.⁶⁹⁸ Ennek megfelelően, a XX. század elején is a négy falurész külön-külön tartott *ivót*. A fiatalok egy-egy *ivógazdát* választottak, aki megszervezte a mulatságot, a helyiséget bérelte, a muzsikusokat megfogadta. A helybéli muzsikusok mellett idegeneket is foglalkoztattak. 1838-ban „a legjobb csapat muzsikusnak fizetések 25 vft, az alább valónak 16, a harmadik csapatnak 7 vft fizetessen az ivós gazdák által”.⁶⁹⁹ A farsang utolsó három napján a *maskarázás* is szokásos volt. A parasztfiatalok *maskaráztak*, az iparoslegények inkább muzsikával járták a falut és *köszöntgettek*, szórakoztak.

A falu téli társas alkalma volt a *fonó*. A fiatalság a kender feldolgozására szervezett *fonókban* találkozott. Szerveztek azonban a menyecskék és az idősebb asszonyok számára is *fonót*, ahová azonban sem hajadonoknak, sem férfiaknak nem volt szabad bemenni. A lányok *fonóit* egy-egy csapat leány szervezte, itt zavartalanul találkozhattak a leányok és a legények.⁷⁰⁰ A lakodalmi szokások között is találhatunk feltétlenül palóc rokonságra utalót. *Kontyolás* után az ifjú pár részére Polgáron is a ház padlásán vetettek fekhelyet, ahol az első éjszakát töltötték.⁷⁰¹

Társadalmi vonatkozása miatt feltétlenül meg kell említenünk, hogy Polgáron is használatos volt, sőt ma is előfordul a *had* elnevezés nagy család, kiterjedt rokonság fogalmaként. A nagy családot a *Polonkai-had*, a *Pöstényi-had* kifejezéssel illetik.⁷⁰² Hasonló jelentősége van annak is, hogy az asszonyokat leánynevükön tartják számon. Okleveles források nem egyszer csak leánynevén említik a parasztasszonyt, de hasonló gyakorlat él ma is a faluban. A temető múlt század végi sírkövein általában az elhunyt leánynevét rögzítik, s férje neve nem egyszer le is marad a feliratból.⁷⁰³

A gazdasági élet területéről is említhetünk több olyan adatot, amely a palóc párhuzamra utal. Polgáron a kisborjas tehén első tejét *péccteinek* nevezik. Ebből készítik a bőségarázslásra alkalmazott *peccpítét*. Ezzel szemben a Hajdúságban az első tejet (föccstej) *gurásztának*, *gulasztának* főzik meg, s ez a túrós étel szerepel a bőségarázslásaikban.⁷⁰⁴ A baromfiak, a kacsák és a libák *koppasztása* révén nyert tollat *tajjúnak* nevezik.⁷⁰⁵ Egy egyszerű gazdasági építmény neve is utal palóc eredetére. A fából össze-

698. Uo. 1843. N. 100.

699. Uo. 1838. N. 27., 1840. N. 52.

700. *Ruitz Izabella*: A parasztfiútság társasélete a Bódva vidékén. (1880—1950.) Ethn. LXXVI. 1965. 572—601. 1. 585.

701. *Malonyay D.*, i.m. 216. *Borovszky Samu*: Heves vármegye 217.

702. *Morvay Judit*: A had és a nemzetség fogalmának körülhatárolása. Ethn. LXXVII. 1966. 481—494. 1. 491.

703. „...jutalomra ajánlják... a menyecskék közül Palótz Molnár Annát.” SZL. Polgár Jkv. 1837. N. 12. A római katolikus temető régi sírkövein ilyen felírásokat olvashatni: „Polonkai Örszébet... síratja 8 gyermeke, 1899.” „Lisztóczi Viktória... riatja lánya és 6 unokája.” 1911. „Medve Angyel... mgh. 1894. állította lánya Lukács Angyel.” „Görömbei Anna... 1901. állította hű férje — Pöstényi János” „1877. Polonkai Borbála... állította Kovács Angyel és férje Bartók Gábor veje.” Anyakönyv alapján megállapítható, hogy mind férjezett volt.

704. Összehasonlítható adatként: *Bencsik János*: Paraszti állattartás Hajdúböszörményben, Debrecen, 1972. 117.

705. *Istvánffy Gy.*, i.m. 303., *Malonyay D.*, i.m. 266.

rótt *karám* Polgáron is éppen úgy *akoj*, mint a *barkók* körében.⁷⁰⁶ A kukorica- vagy búzalisztból készült, kavart ételnek a neve a faluban *zámiska*. Egy negatív vonatkozású példa is erre utal: A rekesztóhalászat egyik ősi formájának, a *vésznek* az alkalmazását átvették a polgári halászok. Ezt azonban csak *rekesztéknek* nevezték az okleveles forrásokban. 1804-ben aztán utalás is történik az elnevezés kettősségére. E kettősség magyarázata természetesen az, hogy a Tisza vidékén honos *vészt* nem ismerhették a betelepült polgáriak, volt lakóhelyükön.⁷⁰⁷

8225

706. Paládi-Kovács Attila: A Keleti palócok pásztorkodása. Debrecen, 1963. 57.

707. A *magyarság néprajza*, II. kötet 68. „A szederkényi halászoknak... vészeket vagy is rekesztékeket kihányattam.” HL. Div. P. F. 9. N. 459. 1804.

